

И 2009
19673к

ТЕРМИНДЕР
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
АУДАРМАЛАРЫ

ТЕРМИНЫ
И ИХ ПЕРЕВОДЫ

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ТЕРМИНЫ И ИХ ПЕРЕВОДЫ

АЛМА-АТА

«Наука» Казахской ССР

1990

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТЕРМИНДЕР
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
АУДАРМАЛАРЫ

АЛМАТЫ

Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы

1990

Терминдер және олардың аудармалары. — Алматы: Ғылым, 1990. — 216 б.

Жинақ терминология мен аударма мәселелеріне арналған. Бұған енген мақалаларда қазақ терминологиясы мен аудармасының әр алуан мәселелері қарастырылады. Онда қазіргі қазақ тілі сөздік құрамындағы терминдердің орны, норма мәселесі, жалпы және арнайы лексиканың өзара қарым-қатынасы, термин қалыптастырудағы тіліміздің ішкі мүмкіндіктері, марксизм-ленинизм классиктері шығармаларын және көркем әдебиетті орыс тілінен қазақ тіліне аударудың кейбір принциптері сөз болады.

Еңбек ғылыми қызметкерлерге, студенттерге, аспиранттар мен оқытушыларға, сондай-ақ, көпшілік оқырманға арналады.

Ж а у а п т ы р е д а к т о р ы

филология ғылымының кандидаты **Ө. АЙТБАЕВ**

Р е ц е н з е н т і

филология ғылымының докторы **Т. ЖАНҰЗАҚОВ**

Термины и их переводы. — Алма-Ата: Наука, 1990. — 216 с.

В статьях сборника освещаются разнообразные вопросы казахской терминологии и теории перевода; анализируются место терминологии в словарном составе современного казахского языка, вопросы нормализации, взаимовлияния лексики общеупотребительной и специальной, внутренние возможности языка в формировании терминологии, принципы перевода терминов с русского на казахский язык.

Сборник рассчитан на научных сотрудников, преподавателей вузов, аспирантов, студентов, а также тех, кто интересуется вопросами образования терминов.

О т в е т с т в е н н ы й р е д а к т о р

кандидат филологических наук **У. АЙТБАЕВ**

Р е ц е н з е н т

доктор филологических наук **Т. ДЖАНУЗАКОВ**

T 4602000000 060
407(05) — 90 1990.00

ISBN 5-628-00664-5

© Институт
языкознания
АН КазССР,
1990

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ әдеби тілінің қоғамдық қызметін, әлеуметтік сипатын оның терминологиялық жүйесінсіз анықтау мүмкін емес. Неге десеніз, тіл өзінің табиғатында өзгеріс-өрістерге, қоғамы құбылыстардың бәріне жауап беріп, соны таңбалап отыруға бейім тірі организм іспетті үнемі даму үстінде болады. Ал сол даму, баю дегеніңіз, көбінесе тілдің терминдену сапасына тікелей байланысты. Ғылыми-техникалық прогресс тілдің осы саласын барынша қозғалысқа түсіріп, сан түрлі сарапқа салады. Қазақ тілінің де қазіргі күйінен осыны байқаймыз.

Ғылым мен техникадағы көптеген ұғымдар мен түсініктерді қазақ тілінде өрнектеудің сан түрлі жолдары бар, термин жасаудың әлденеше жылдық тәжірибесі бар. Және біздегі терминжасам процесі ғылымның барлық саласында бірдей дами алған жоқ. Соған карамастан, ғылыми пайым түсініктерді нақтыландыра түсетін термин қалыптастыру ісінің қазақ тілінде революциядан бұрынғы баспасөз беттерінде кездесіп қалатын бірен-саран мысалдарын есепке алмағанда, 70—80 жылдық тарихы бар деп шамалауға болады. Біз, бұл жерде ғасырымыздың басында қазақ тілінің терминдік жүйесін жасаумен шұғылдана бастаған А. Байтұрсынов сияқты зиялылар іс-әрекетін есепке алып отырмыз.

Термин жасау әрекеттері ертеректе басталғанмен оны зерттеу мәселесі кешеуілдеп қолға алынған шаруа. Әрине, сонау 30-шы жылдардан бергі жерде бұл жайында қалам тартқан азаматтар болды. Атап айтқанда, алғаш ғылыми дәйекті пікір өрбітіп, ғылыми принциптерін сауатты сөз еткен проф. К. Жұбанов еді. Қазақ тілінің

терминологиясы жайында өздерінің пайымдауларын жазып, ғылыми ой-пікірдің әрби түсуіне сеп болған С. Аманжоловтың, Н. Сауранбаевтың, С. Бәйішевтің, Қ. Сағындықовтың, Ә. Сатыбалдиевтің еңбектері бұл саладағы ізденістерді біршама ілгерілетті деп білеміз. Сондай-ақ, тіліміздің мәдениетін зерттеу барысында, терминжасам проблемасы туралы да тұшымды пікір айтып жүрген проф. М. Балақаевтың орны бөлек. Алайда зерттеу барысында еленуге тиісті бірен-саран осындай еңбектер болғанмен, қазақ терминологиясы өз алдына бір ғылым тармағы ретінде жүйелі де жоспарлы әңгіме объектісіне күні кешеге дейін айналған емес.

Бұл ретте Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институты Терминология мен аударма теориясы бөлімінің 1986 жылдан бері қарай жұртшылыққа жүйелі түрде ұсынып келе жатқан «Қазақ терминологиясының мәселелері» (1986), «Аударманың лексика-стистикалық мәселелері» (1987) деген коллективтік жұмыстарын және «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» (1988) деп аталатын Ө. Айтбаевтың монографиялық зерттеуі қазақ терминологиясын қарастырудың нақты ғылыми жоспары негізінде дәйекті жүргізіле бастағанын танытса керек.

«Терминдер және олардың аудармалары» деген атпен ұсынылып отырған мына жұмыс та негізінен бөлім қызметкерлерінің ізденістерінен жинақталған. Сонымен бірге осы сала бойынша еңбектеніп жүрген белгілі мамандар пайымдаулары да қамтылды.

Бұл коллективтік жұмыстың мақсаты — негізінен қазақ тілінің деректері арқылы бізде терминологиялық процестің қалай және қай бағытта жүріп жатқанын көрсету, сондай-ақ, термин жасам жүйесінде орын алып отырған қайсыбір заңдылықтардың сырына үнілу. Әсіресе назар аударылатын мәселе — терминжасаудағы ана тіліміздің мүмкіндігі, өзге тілдерден термин алу, кірме терминдерді игеру және термин қалыптастырудағы аударманың ролі т. т.

Әрине, бүкіл еліміздегі сияқты Қазақстанда да терминология жүйесінің қалыптасуында бірегейлік болған жоқ, болуы мүмкін де емес. Ала-құлалықтар, түрлі секіріс, шегіністер, асығыстықтар болды. Ондай әрекеттердің қайсыбірі күні бүгін де бой көрсетіп қалады. Жалпы қазір өмірдің барлық саласына, терминдік лексиканың қаптап ене бастағанын, оның күнделікті өмірімізде заң-

ды құбылысқа айналғанын көреміз. Бір саланың терминдері екінші бір салаға ойысып, үшінші бір саланың терминдік жүйесі ерекше сапалық өзгерістерге душар болып жатады. Сөйтіп ол тіліміздің қолданыс сипатына айта қаларлықтай өзгерістер енгізіп, стильдік жүйесіне ықпал ете бастады. Тіпті ғылыми әдебиеттерді былай қойғанда көркем әдебиет тілінің де құрамына еніп, суреттеу тәсіліне қолқабысын тигізіп отыр.

Әйтсе де, қазіргі дәуірде қазақ тілінің терминологиялық жүйесі, әсіресе, ғылым мен техника салаларының өмірімізге интенсивті түрде ене бастауына орай қатты дамыды. Солай бола тұрғанмен, біздің ғылым тілін дамыта алмай отырғанымызды жасыруға болмайды. Ендеше, мәселенің бұл жағын өрістетуде де терминжасамның ролі айрықша екенін есепке алу қажет. Бұларды санама-лап келгенде айтпағымыз, осындай коллективтік ізденістер жаңа қалыптасып келе жатқан терминология ғылымына жол ашады дегенді мегзеу, болашақ зерттеулерге бағыт-бағдар боларлық ой-пікір өрбіту.

Біздің бұл саладағы жоғымыз ұшан-теңіз. Ұлттық, халықаралық және орыстық терминдердің арасалмағы қанша екені, олардың сапа-сипаты, жасалу жолдары мен принциптері, екітілділікке ерекше қызмет етер лексикографиялық жұмыс жасау жайы т. т. толып жатқан мәселелер түбегейлі зерттеуді қажет етеді.

Қазақ тіліне марксизм-ленинизм классиктері шығармалары, қоғамдық-саяси, ғылыми-техникалық әдебиеттердің аударылып келе жатқанына біраз болды. Бұл жөніндегі бай тәжірибе әлі ғылыми тұрғыда қарастырылып, бағасы берілген жоқ. Сондай-ақ он төрт томнан асқан Қазақ Совет Энциклопедиясы мен он томдық Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі термин жасау тәсілдері, сан түрлі оқулықтар мен оқу құралдарындағы термин сөздер пішіні жүйелі сөз болмай келе жатқан тіпті тың сала.

Тіліміздің терминдену табиғатында мүмкіншілік мол екенін сезінгенмен, сол резервтік мүмкіндіктер дер кезінде сарқа іске жаратылып жүр деп ешкім де айта алмайды. Соңғы кезеңде басқа туыс тілдердегідей, қазақ тілінің сөздік құрамында да халықаралық терминдердің қарасы көбейе бастағанын байқауға болады. Ал шет тіл терминдерін қабылдауда барлық уақытта бірдей тіл заңдылығы талабынан шығып отырмыз ба? Бұған да әзір жауап таба қою қиын. Кірме терминдер арқылы жалпы

одақтық ортақ қор жасау, немесе түп төркіні бір түркі тектес туыс тілдерге тән бірегей терминдік жүйе жасау проблемасы да ойландырар мәселе. Міне осындай толып жатқан жайлар қазақ терминологтарының алдында да атқарар шаруа мол екенін меңзейді. Термин тұрақтандыру, оларды жетілдіре түсу, дұрыс жазу проблемасы да оңай іс емес.

Екітілділіктің кең өріс алуына байланысты да біраз проблема туындайды.

Термин жасау, оларды қалыптастыру, бір ізге салу мәселесінде ғылыми және практикалық негізге сүйенбей бір нәтижеге жету қиын-ақ. Мына жинақта осы проблемалар азды-көпті сөз болады. Ендігі әңгіме оқырманда. Еңбектің жауапты шығарушылары — филология ғылымының кандидаты Р. А. Өрекенова және бөлімнің ғылыми қызметкері Ж. Б. Нәлібаев.

Жинақты баспаға дайындауда бөлім қызметкері — Р. Т. Сарықұлова қолғабыс етті.

I

Ә. Т. ҚАЙДАРОВ

ҒЫЛЫМ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ТІЛ СТАТУСЫ

Бүгінгі таңда дамыған, марқайған, кемеліне келген ұлттық әдеби тілдердің көп белгілерінің бірі — сол тілдегі ғылыми стильдің қалыптасуы болып саналады. Басқаша айтқанда, әдеби тілдің әдебилігі мен толыққандылығы «ғылым мен техника» тілі деп аталатын «кіші тілдің» («языковая подсистема» мағынасында) әлеуметтік қызметіне байланысты болса керек.

Осы тұрғыдан алып қарағанда жан-жақты дамып отырған бүгінгі қазақ әдеби тілінің әлеуметтік қызметі мен қолданыс аясында ғылым-техника тілінің атқаратын орны ерекше. Мәселе осы жайында.

Алайда, мәселенің байыбына тереңірек бару үшін «әдеби тіл» мен «ғылым тілінің» арақатынасын, қалыптасу жолы мен даму процесін анықтап алған жөн. Ең алдымен айтарымыз: «ғылым тілі» мен «ғылыми тіл» деген ұғымдар өзара байланысты болса да, екеуі бір емес. «Ғылыми тіл» әр саладағы ғылымның өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктерінің белгілі жүйесі, қолданыс тәсілдері. Бұл терминді көбінесе «ғылыми стиль» деп те атайды. «Ғылыми тілге» қарағанда «ғылым тілінің» мағынасы әлдеқайда кең, ауқымы зор. Өйткені «ғылым тілі» деген ұғым жалпы әдеби тілдің атқаратын әлеуметтік-қоғамдық қызметінің үлкен бір саласын қамтиды. Бұл сала ғылыми-техникалық прогрестің шарықтап дамуына байланысты қанатын кең жайып, тамырын тереңдете түседі, өзі де дамиды, жалпы әдеби тілімізді де кемелдендіре түседі. Басқаша айтқанда: қоғам өміріне ғылыми-техникалық прогресс қаншалықты қажет болатын болса, сол қоғам мүшелеріне қызмет етіп отырған ғылым тілі де соншалық қажет.

Осы арадан келеді де, жалпы жазба әдеби тіл мен ғылым тілі өзара байланыса, астарласа дамитын, қалыптасатын құбылысқа айналады. Әдеби тілдің құрамында ғылым тілінің пайда болуы оның қоғамдық қызметі мен қолданыс аясын кеңейту қажеттілігінен туады да, бұл оның төрт құбыласы тең дербес тіл ретінде өмір сүруінің бірден-бір кепілі болып саналады. Әдеби тілдің құрамында ғылым тілінің белгілі бір себептермен қалыптаса алмауы, немесе қалыптасса да, ғылыми қауым тарапынан кең қолданыс таппай, қалың көпшіліктен оқшау тұруы, сайып келгенде, әдеби тілдің қоғамдық статусына нұқсан келтіреді. Басқаша айтқанда, ғылым тілі қалыптаса алмаған әдеби тілді толыққанды әдеби тіл деп айтуға болмайды. Сондықтан да ғылым тілінің қалыптасуын, ғылымның жан-жақты дамуына сай жүйелене, жетіле түсуін әдеби тілдің әдебилігі мен әмбебаптылығының шартты белгісі деп қараған жөн.

Осы тұрғыдан алғанда бүгінгі қазақ жазба әдеби тілінің бұл салада қол жеткен мол табыстары мен қатар ойландыратын жақтары да жоқ емес.

Ғылым тілін жалпы әдеби тіл тұрғысынан алып, оны бейнелі түрде «кішігірім тіл», «үй ішінен тігілген үйшік» деп («подъязык», «языковая подсистема», «миниязык» мағынасында) қарайтын болсақ, осы «үйшіктің» дүниеге келуін жазба әдеби тіліміздің қалыптасуынан басталды деп қараған жөн. Өйткені, жазу-сызуы болмаған, не кенжелеп қалған тілде ғылым тілінің дүниеге келуі мүмкін емес. Бұл, бір. Екіншіден, қашанда болмасын, ғылым тілі белгілі бір жүйеге түскен терминологиялық лексикаға негізделеді. Ол лексика тілдің жалпы лексикалық байлығының бір тұтас бөлшегі ретінде ең алдымен ғалымдарға қызмет етуі керек. Үшіншіден, бұл лексиканың қалыптасуына, жүйеленуіне, реттелуіне және байып, дамуына ана тіліміздің өз мүмкіншіліктерімен қатар орыс тілінен және ол арқылы шетел тілдерінен қабылданған терминдер мен терминдік тіркестер де негіз болды. Төртіншіден, терминологиялық лексика ғылым-техника салаларының өзара жүйеленуіне және іштей дифференцияға ұшырауына байланысты әр саладан жасалған терминологиялық сөздіктер негізінде қалыптасады.

Осы бір объективті процесті жалпы әдеби тіл статусы мен қолданыс тұрғысынан алып, оның бүгінгі нақтылы жағдайын сын көзбен қарастырып көрсек, жалпы ұлт тілінің жан-жақты дамуына нұқсан келтіретін келеңсіз

жағдайларды көруге болады. Алайда біз бұл жағдайларды біле тұрсақ та тоқырау жылдарында ашық айтып, оның объективті себеп-салдарын анық көрсете алмадық. Ал бүгінгі күні плюрализм принциптерінің дамуына байланысты, ащы болса да шындықтың бетін ашып, ана тілімізге кінәрат келтіріп отырған кемшіліктер мен келеңсіздіктерді жөндеуге саналы түрде ат салыспасақ болмайтын сияқты.

1. Осыған орай ең алдымен мойындайтынымыз: ғылым тілі бүгінде әдеби тіліміздің ең сүбелі саласы, жон арқасы. Сондықтан да оның өзіндік мәселесі аз емес, айта берсең, өзге проблемалардың ішінде өзектісі де, тіл тағдырына тікелей қатыстысы да ғылым тіліне байланысты. Өйткені ғылым тіліне тек «таза» ғылым мен техника атаулары ғана емес, сонымен қатар оған ғылыми негізде дамып отырған бүкіл рухани, мәдени өміріміздегі сан алуан құбылыстардың мән-мағыналарын жүйелі түрде анықтайтын, саралайтын, түсіндіретін ұланғайыр лексикалық байлығымыз да жатады. Ресми түрде қалыптасып, іштей жіктелгенімен олардың қолданылмайтын саласы кемде-кем. Арнаулы ғылыми-техникалық терминдерді былай қойғанда, мектептегі оқу-тәрбиеден бастап, әр саладан мамандық беретін жоғары оқу орындарына дейін, саяси-әлеуметтік өмірде, өндіріс-шаруашылық саласында, мәдени-тұрмыс жағдайында күнделікті қолданылып жүрген жүздеген, мыңдаған көпшілік қолды терминдердің өзі қаншама. Осылардың барлығы әдеби тіліміздің актив қорына жатады. Шын мәнісінде солай болу керек еді, бірақ ол іс жүзінде олай емес.

2. Оның бірнеше себебі бар сияқты. Күн санап, тоқтаусыз жасалып, толығып, байып жатқан терминологиялық лексиканың жалпы тілдік лексикамен арақатысында үлкен алшақтық байқалады. Мәселен, қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде [1] варианттар мен диалектизмдерді, етістіктің парадигматикалық формаларын қосып есептегенде, 67 мыңдай лексикалық единица камтылған екен. Олар 103,5 мыңдай мағына береді [2]. Бұл сөздікке бірен-саран болмаса, ғылыми-техникалық терминдер енбеген. Сонда, «байырғы лексикалық байлығымызға енбеген термин мен бір тұтас мағына беретін терминдік тіркестер қанша?» деген сұрақ тууы мүмкін ғой.

Совет дәуірінде жарық көрген 83 терминологиялық сөздік терминдік лексиканың жалпы санын шамамен ай-

ғуға мүмкіндік беретін сияқты. Біздің шамалауымызша техника және табиғат ғылымдары саласынан жасалған 51 сөздік пен қоғамдар ғылымы бойынша жасалған 32 сөздіктегі терминдік единицалардың жалпы саны 10 томдық сөздіктегі сөздердің санынан әлдеқайда артық. Мәселен, М. Исабаев тарапынан жасалған орысша-латынша-қазақша медицина терминдерінің сөздігінің бір өзі [3] шамамен 10 мыңдай терминдік единицаны қамтыса, сол сияқты 500-ден 3 мыңға дейін термин енген сөздіктер қатарына жалпы биология [4], металлургия [5], экономика [6], математика [7], физика [8], заң [9], әдебиеттану [10], тіл білімі [11] сөздіктерін жатқызуға болады. Тек қоғамдық ғылымдар саласынан ғана Тіл білімі институты тарапынан ЭВМ арқылы сұрыпталып, реттеліп, баспаға дайындалып жатқан қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктердің өзі жалпы саны 60 мыңға жуық терминдік единицаны қамтып отыр. Сөйтіп, тұлғалық жағынан қайталауын есептемегенде, терминологиялық мағына беретін единицалардың жалпы саны шыққан және шығатын сөздіктерде 67 мыңнан әлдеқайда көп екендігіне таласуға болмайды.

Бұл нені көрсетеді? Бұл, бір жағынан, әдеби тіл лексикасының ғылыми-техникалық прогресс дәуіріндегі заңды түрдегі дамуынан дерек берсе, екінші жағынан, бұл тәрізді лексиканың жалпы халықтық лексикадан сан жағынан асып бара жатқанын көрсетеді. Дәл осы жерде біз әдеби тілдің көркемдік сипатынан гөрі стандарттық және ресмилік белгісінің арта бастағандығын айқын аңғарамыз. Әрине, мұндай құбылыс барлық тілдерде кездеседі. Мысалы, орыс тіліндегі терминологиялық лексиканың саны да жай лексикадан әлдеқайда артық. Бірақ бұл жағдай ерекше қарқынмен толығу процесін басынан кешіріп, өзінің барлық ішкі потенциалдық мүмкіншілігін іштей-саралап, сарқа пайдалана алмай отырған аз санды халықтардың тілі үшін айтарлықтай табиғи құбылыс болмаса керек. Осыған орай екі түрлі жағдайды ескерген жөн.

Біріншіден, өз қабілетін толық ашып үлгермеген шағын ұлт тілдерінің лексикасына жалпы тенденция бойынша қажеті болса да, болмаса да төпеленіп, үсті-үстіне қабылданып жатқан жаңа ұғымдар мен «судай жаңа» атаулар сол тілдің табиғатына тереңдеп сіңбесе, жалпы сөз байлығымен етене араласып, қолданыс аясында біте қайнасып кетпесе, олар санда бар да, санатта

жоқ басы артық «балласт» болып қалуы мүмкін. Мұндай терминдерді тіліміз «қабылдады» деп кесіп айту қиын. Екіншіден, күнделікті жасалып жатқан жаңа терминдердің, көпшілік қауым тарапынан қолданыс таппауы тіл табиғаты үшін бір қасірет болса, сол терминдерді жасаушы, әрі тұтынушы мамандардың өздері тарапынан іске қосылмауы, әдеби тілдің сүбелі саласы ретінде емін-еркін қолданылмай, кітап сөрелеріндегі сөздік түрінде ғана қалып қоюы, одан да жаман. Шын мәнісінде ғылым тілін дамытқымыз келсе, ең алдыменен оларды мамандардың өздері өз саласында толық қолдана (жаза да, оқи да, сөйлей де) білуі өте қажет. Әрбір маман әдеби тілдің нормасына сай ғылыми стильді жетік меңгере отырып, өз еңбектерін қарапайым халыққа да, қаламдастарына да түсінікті етіп жаза білсе, айтайын деген ойын, ғылыми пікірін ауызша дәл де бейнелі түрде жеткізе білсе, әдеби тілдің әдебилік статусы шыңдала түскен болар еді. Бұл тәрізді үлкен өнерді меңгеру әрбір парасатты азаматтың ана тілі алдындағы абзал борышы болса керек. Ол болмаған жерде шын мәнісіндегі ғылым тілі жоқ, ал ғылым тілі қалыптаспаған, қалыптасса да, қолданыс таппаған жерде, әдеби тілді толыққанды әдеби тіл деп тануға болмайды.

Осы тұрғыдан алып қарағанда бүгінгі қазақ әдеби тілінің жағдайы біле білген адамды алаңдатпай қоймайды. Мәселе қазақ әдеби тілінде ғылым тілінің, ғылыми стильдің толық қалыптаспауында емес, сол тілдің қолданыс аясының тым тарлығында, еркін дамымауында болып отыр. Ғылым тілі қызметін бүгінде кемелдене түскен көркем шығарма, публицистика, информация тілі мен салыстыруға болмайды. Ғылым тілінің көпшілік қолды элементтері бұл салаларда да қолданылады, бірақ олардың бәрі де тар мағынадағы ресми терминдердей емес.

Сонымен, «ғылым тілінің басқа салаларға қарағанда, кенжелеп, қолданыс аясының тым тарылып кетуіне қандай себептер болды?» деген сауалға жауап іздейтін болсақ, оның негізгі себебін экологиялық кінәратқа ұшырап отырған тіліміздің жалпы жағдайынан байқауға болады. 1979 жылғы санақтың мәліметі бойынша республикадағы қазақтардың 98,6 проценті өз тілін ана тілім деп есептейді екен. Бірақ бұл дерек шындыққа жанаспайды. Біздің пайымдауымыз бойынша қазақ тілін мүлдем білмейтіндер мен шала-шарпы білетін қазақтардың өзі қазір-

де-ақ 40 проценттен көп болмаса, аз емес. Бұл проценттің саны бұдан кейін де өсе түсуі мүмкін.

Осындай объективті себептермен кінәратқа көбірек ұшырап отырған ғылым тілі екендігін мойындап, тиісті шараларды бүгін қолданбаса, ертең кеш болатыны сөзсіз. Бір қарағанда республикамызда ғылым тілінің толық дамуына қажетті объективті жағдайлар да жоқ емес. Басқаны былай қойғанда, совет дәуірінде дүниеге келген 83 терминологиялық сөздік, сондай-ақ ана тілімізде оқып, үйреніп отырған В. И. Лениннің 55 томдық ғылыми мұрасы мен басқа да марксизм классиктерінің еңбектері нені көрсетеді? Бұл еңбектерде жүздеген-мыңдаған қоғамдық-саяси, әлеуметтік, философиялық, экономикалық, социологиялық, праволық т. б. терминдердің қазақшалануы бәрімізге белгілі. Бірақ мәселе, сайып келгенде, осы терминдердің сала-сала бойынша, өз жүйесімен іс жүзінде қолданылуында болып отыр. Қоғамдық ғылымдар бойынша ғылыми еңбек жазу, баяндама, лекциялар оқу республикамызда біршама жолға қойылса да, табиғи-техникалық ғылымдар саласында бұл дәстүр әлі қалыптасқан жоқ. Физика, химия, биология, математика, металлургия, астрофизика, геология т. б. толып жатқан ғылымдар бойынша монографиялық еңбектердің қазақ тілінде жазылуы әлі күнге дейін әдетке айналмағандығы өкінішті-ақ. Ғылым тілінің қалыптасуында арнаулы «Ғылым» баспасының атқаратын ролі орасан зор. Алайда жыл сайын шығатын жүздеген ғылыми еңбектердің басым көпшілігі (80—90 проценті) орыс тілінде шығады. Мәселен, 1989 жылы осы баспадан шығатын ұзын саны 150 еңбектің тек 15-і ғана қазақша шықпақшы. Оны 30 институттың ішінен негізінен Тіл білімі институты мен М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғана шығармақшы болып отыр. Мұндай жағдайда, әрине, ғылым тілін дамыту мүмкін емес. Ғылыми басылымның бұл түрімен әдеби тіліміздің статусын қалыптастыруға тигізер септігі шамалы. Осы жағдай бәрімізді де қатты алаңдатады. Өйткені ғылым тілі дамымаған жерде әдеби тілдің статусы ғана емес, жалпы рухани өміріміздің, ұлттық мәдениетіміздің дамуы жайында сөз ету қиын. Сондықтан да ғылымның республикамыздағы дамуын тек оның қол жеткен табыстарымен ғана бағаласак, ашқан жаңалықтарымен ғана өлшесек, мықтап кателесеміз. Егер біз ғылымның барша жаңалықтары мен табыстарын ең алдымен адамның, ха-

лықтың игілігіне қажет дүние деп танысақ, бұл арадағы тілдің атқаратын орасан зор қызметін де ұмытпағанымыз жөн. Өйткені қандай ғылым болмасын халыққа қызмет ету үшін ол сол халыққа етене жақын, түсінікті тілде дамуы тиіс. Бұдан, әрине, басқа тілде білім алуға болмайды деген пікір тумаса керек. Дегенмен орта мектептерді ана тілінде бітірген жастардың жоғары білім мен мамандық алуды сол тілде жалғастыруы өте тиімді болар еді, өйткені тіл тосқауылы («языковой барьер» мәнінде) әрқашан да білім сапасына, мамандық игеруге жағымсыз әсер етеді.

Ана тілімізде ғылым дамытудың негізгі тетігі қазақ зиялыларының, интеллекті қауымның тіл табиғатына аса сергектікпен қарап, оның өсу, даму процесіне саналы да белсенді түрде ықпал жасауына байланысты. Осы орайда сан алуан мамандық иелері (инженерлер мен техниктер, агрономдар мен дәрігерлер, архитектор мен конструкторлар, физиктер мен математиктер, химиктер мен металлургтер, философтар мен экономистер, тарихшылар мен археологтар, тілшілер мен әдебиетшілер т. б.) ана тілін өз саласында сөйлете білсе, оның қоғамдық потенциясы аса түсіп, қолданыс шеңбері әлдеқайда кеңейген болар еді.

Амал жоқ, бұл саладағы табыстарымыздан гөрі кемшіліктеріміз әлі де молырақ.

Енді қазақ тіліндегі терминологиялық лексиканың жасалу, қалыптасу жолдары мен оның тұлғалық және мағыналық құрамына әдеби тіл статусы тұрғысынан азкем тоқталып өтелік.

30-жылдары қабылданып, күні бүгінге дейін барлық ұлт тілдерінде қолданыс тауып келе жатқан «әрбір тілдің ішкі мүмкіншіліктерін сарқа пайдалану» және «орыс тілінен және орыс тілі арқылы шет тілдерден қабылдау» деген ғылыми принциптер негізінде барлық ұлт тілдерінде терминологиялық фонд жасалғандығы бәрімізге белгілі. Терминология мәселелері әрбір тілде бір шама зерттелсе де, осы бір ортақ дүниенің тілдік табиғатымен жасалу жолдары, құрамы мен мазмұндық сапасы әлі күнге дейін арнайы да, салыстырылып та сөз болған емес [12].

Дегенмен осы мәселенің егжей-тегжейін ойластыратын уақыт жеткен сияқты. Өйткені түркі тілдерінде жасалып жатқан ортақ терминологиялық фонд жайында біз көп айтамыз да, осы фондтың құрамы мен мазмұнына,

әрбір тілдің табиғатына үйлесімділігі мен сиымдылығына көп мән бермейміз, бұл процестің сыры мен сипатын жеке тілдердің шеңберінен шығып барып, бүгінгі талап биіктігінен қарамаймыз.

Ал ол қажет екен. Қажет болатын себебі, біріншіден, өз күйін күйттеп, өзінше термин жасап жатқан туыстас тілдердің лексикалық байлығындағы «ортақ интернационалдық фонд» дегенді анықтау үшін болса, екіншіден, сол дүниенің, әрбір тілдегі қолданыс активтігі мен пассивтігін айқындай түсу үшін керек.

Ең алдымен туыстас тілдердің терминологиялық лексика құрамындағы интернационалдық фонд деген не, соған тоқталайық. Мәселен, қазақ, қырғыз, өзбек т. б. туыстас түркі тілдердің бәрінде де революциядан кейін термин жасаудың бірден-бір қайнар көзі және оны бағыттаушы, бағдарлаушы, әрбір тілдің өзіндік потенциясын ашушы орыс тілі болып саналады. Ғылым мен техника саласындағы жаңа ұғымдар мен саяси-әлеуметтік өмірімізде күн санап туындап жатқан жаңа түсініктердің бәрі де ең алдымен орыс тілінің негізінде қалыптасып, СССР халықтарының тілдеріне бірдей «тарап» отыруда. «Тарау» деген сөздің мәнісін жоғарыда аталған термин жасаудың екі принципі тұрғысынан «термин жасау», «термин қабылдау» деп түсіну керек.

Шынында да осы екі принцип бойынша мыңдаған ғылыми-техникалық, табиғи және қоғамдық терминдерді жасауда әрбір тіл өзінің лексикалық байлығын, дербестігін, өзіне тән ерекшелігін сақтап келеді.

Осының нәтижесінде бір «ортадан» тараған терминдер мен терминдік тіркестер бірде аударылып, бірде аударылмай сол қалпында туыстас тілдерден орын алып келеді. Мәселен, орыс тіліндегі *Центральный Комитет* деген саяси терминді қазақ тілі *Орталық Комитет*, қырғыз тілі *Борбордук Комитет*, татар тілі *Өзәклек Комитет*, ұйғыр тілі *Мәркизий Комитет*, ноғай тілі *Центральный Комитет* түрінде қабылдап отыр. Дәл осы тілдердің алдыңғы төртеуінде бұл термин жартылай калька болса, кейінгі біреуінде ауыс-түйіс ретінде қабылданған. Қалай болған жағдайда да аталмыш тілдерге ортақ бір терминнің 5 түрлі ұлттық варианты жасалып отыр. Ал бұл терминнің жер жүзіндегі тілдердің көбіне тарағанын ескерсек, оның халықаралық интернационалдық терминдер санатына жататыны сөзсіз.

Орыс тілі арқылы тарап, СССР халықтарының тіл-

дерінде қолданыс тауып отырған осындай ғылыми-саяси терминдер көп-ақ. Сондықтан да біз оларды әртектес тілдерде кең тарауына байланысты интернационалдық термин деп қарауға болатын сияқты.

Ендігі мәселе осы ұлтаралық ортақ терминдердің ара салмағын ажыратуда. Бұл мәселенің төркіні, түптеп келгенде, тілімізде термин жасаудың алғашқы кезеңдеріне барып саяды. Біз жоғарыда тіліміздегі терминологиялық лексиканың жалпы лексикалық байлығымыздан (сан жағынан) асып бара жатқанын ескерткен едік. Енді осы терминологиялық лексикамызды іштей сұрыптап, тілдік табиғатына қарай жіктеп көрсек, терминдік мәнге ие болған байырғы қазақ сөздері (оған тілімізге ертерек еніп, сіңісіп кеткен араб, парсы, монғол элементтері де жатады) мен орыс және интернационалдық термин-сөздерінің ара салмағы айрықша назар аударады.

Біздің пайымдауымыз бойынша 70 мыңнан асып бара жатқан тіліміздегі терминологиялық лексиканың ба-сым көпшілігі совет-интернационалдық терминдердің үлесіне тиеді екен. Сөзіміздің дәлелді болуы үшін біз мәдени өмірімізде басқаларға қарағанда көбірек қолданылатын әлеуметтік-экономикалық терминдердің орысша-қазақша сөздігіне [13] талдау жасап көрдік. Осы сөздікте қамтылған 1150 терминнің тікелей орыс тілінен қабылданғандары 531 единица (олар мына тәрізді: *коммюнике, компаньон, комплекс, локаут, ломбард* сияқты жеке сөздер мен *компрадор буржуазия* — компрадорская буржуазия, *монополиялық рента* — монополияльная рента, *гектарлық принцип*-гектарный принцип сияқты калька-сөз тіркестері) болса, 232-сі (*сыртқы заемдар* — внешние заемы, *ішкі рынок* — внутренний рынок, *қорытынды баланс* — заключительный баланс тәрізді) жартылай калька да, қалған 387 единица (*алым* — подать, *пайда* — прибыль, *өсімқор* — ростовщик, *қайта құру* — перестройка; реорганизация, *қосымша еңбек* — прибавочный труд) тәрізді таза қазақ тілінде жасалған терминдер екен. Сонда орыс тілінен толық, жартылай калька түрінде қабылданған жеке терминдер мен терминдік тіркестер (жалпы саны 763 единица) таза қазақша алынған терминдерден (ол 387 единица) екі еседей артық болып тұр.

Осы келтірілген деректер дәл болмаса да, жалпы тіліміздегі терминологиялық лексиканың тілдік құрамын, қазақша терминдер мен шеттен қабылданып жатқан со-

вет-интернационалдық және құрамы аралас терминдердің ара салмағын бір шама дұрыс айқындайтыны сөзсіз. Сонда қазақ тілінде жасалған терминдердің үлесіне 34—35 процент тисе, қалған 64—65 процент орыс тілінен алынған таза және аралас терминдердің есесіне тиіп тұр.

Бұл объективті факторлар нені көрсетеді? Біріншіден, бұдан біз тіліміздегі совет-интернационалдық терминдерінің қазақ тілі негізінде жасалған терминдерден басым екендігін көрсек, екіншіден, «қазақшаланған» терминдердің көпшілігі халықаралық емес, орыс тілі негізінде жасалған терминдердің баламасы болып отыр. Оған дәл осы сөздіктің өзінен де көптеген мысалдар келтіруге болады. Мәселен: *прибавочный продукт* — қосымша өнім, *прибавочная стоимость* — қосымша құн, *платежеспособность* — төлем қабілеттілігі, *издержки производства* — өндіріс шығындары, *срочная ссуда* — мерзімді қарыз, *торговая прибыль* — сауда пайдасы, *удешевление* — арзандату, *удорожание* — қымбаттату т. б.

Бұдан шығатын қорытынды: орыс тілінде жасалған терминдердің ұлт тілдеріне **аударылуға бейім тұратындығы**. Оның бір себебі: түсінуге жеңіл, аударуға оңай. Орыс тілінің ұлтаралық қатынас құралы ретінде басқа ұлт өкілдеріне етене жақын болуы, белгілі дәрежеде менгерілуі оның аударылуына мүмкіншілік тудырып отыр. Ал халықаралық терминдер жайында оны айтуға болмайды. Олар (мәселен: *коммунизм, социализм, демократия* т. б.) термин ретінде тұтас қабылданады да, оның құрамы, о бастағы мағынасы біз үшін айқын бола бермейді. Сондықтан болу керек, орыстың байырғы төл сөз ретінде (совет, председатель, сот, пулемет, самолет т. б.) алынған терминдері қазақ тілінде де, басқа түркі тілдерінде де өте аз. Өйткені олар көбінесе аударылып алынады да, түпкі тегі халықаралық терминдер болса, негізінен аударылмай алынады. Осы арада орыс тілі интернационалдық терминдерді тек өз қорына қабылдаушы, яғни аккумулятивті қызмет атқарушы ғана емес, сонымен бірге СССР-дегі басқа халықтардың тіліне өткізуші (индукциялаушы) тіл ретінде де белгілі роль атқарып отыр.

Бұл мәселенің бір жағы ғана. Оның екінші жағы: тек орыс тіліне ғана бағдарлау деген сөз барлық тілдерге тән баласа да, ол өз мүмкіншіліктерін сарқа пайдалануға тежеу салып, біршама шектейтін сияқты.

Егер (20-30 жылдары) түркі тілдері біресе пуристік

тенденцияға бой ұрып, орыс-интернационал терминдерін қайткен күнде де аударуға, одан кейінгі бір дәуірде оларды сол қалпында қабылдауға тырысса, қазіргі кездегі терминология жасау процесіне тән принцип — дифференциациялық бағытта жүргізіліп отыр.

Бұл принциптің ерекшелігі ертеректе өз тіліміздің мүмкіншіліктерін толық ескермей, қабылдана салынған кейбір терминдерді қайта қарап, оларға жаңа балама табу, немесе мағыналық жағынан өзара жіктеу арқылы терминдік мән беру болып саналады.

Осыған орай айта кететін бір жағдай: сол 20-30 жылдары жасалған терминдердің кейбір ғылым саласында тұрақтап, күні бүгінге дейін өзгеріссіз қолданылып келе жатқандары да жоқ емес. Бұған мысал ретінде Ахмет Байтұрсынов тарапынан жасалған тіл білімі мен әдебиеттану саласындағы әбден қатыптасып кеткен көптеген терминдерді келтіруге болады. Тіл білімінде қолданылатын орыс және халықаралық терминдерді басқа ғылымдар саласындағыдай қалай болса солай ала салмай, оқырман көпшілікке түсінікті болу үшін оларды жүйелі түрде қазақ тілінің өзіне тән байырғы сөздер негізінде тыннан жасауға ғалым көп күш салған. Қазақ тілімен туыстас түркі тілдерінде терминология проблемасы белгілі бір жүйеге түспей, үйлесім таппай жатқан кездерде А. Байтұрсыновтың жанашыл әрекеті түркологияда ерекше көзге түскен еді. Оның байырғы да қазақи сөздер негізінде жасаған қарапайым халыққа түсінікті терминдері о баста жеке мақалаларында, кейінірек «Оқу құралы», «Тіл-құрал» деп аталатын (I. Фонетика — «дыбыс жүйесі», II. Морфология — «сөз жүйесі», III. Синтаксис — «сөйлем жүйесі»), «Тіл жұмсар» («Қолданбалы грамматика») деп аталатын еңбектерінде кеңінен қолданыла бастайды. Мәселен: *дыбыс, дауыссыз дыбыс, жарты дауысты дыбыс, қатаң дыбыс, ұяң дыбыс, ымыралы дыбыс, буын, сөз аяғы, сөз басы, қос сөз, қосалқы сөз, туынды сөз, тұлға, түбір, жалғау, жұрнақ, қосымша, септік — атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес, зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, демеу, одағай, сөйлем, жай сөйлем, жалаң сөйлем, жаңылма сөйлем, сұраулы сөйлем, болымды сөйлем, болымсыз сөйлем, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш* т. б. жүздеген лингвистикалық терминдер қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынов есімімен байланысты айтылады.

Әрине, отызыншы жылдардан кейінгі жарты ғасырдың ішінде қазақ тіл білімі қарқындап дамыды, жаңа терминдік ұғымдармен толыға түсті, байи түсті. Бірақ А. Байтұрсынов жасап кеткен терминдердің кейбіреуі болмаса (мыс.: *ымыралы дыбыстар — индифферентные звуки* т. б.) басым көпшілігі ғылыми терминдік статуска ие болып, күні бүгінге дейін қолданылып келеді.

Терминолог ғалымдардың пікірі бойынша кейбір терминдерді орыс тілінің үлгісімен жасалған деген сылтаумен қолданыстан шығарып тастауға, не ауыстыруға әрекеттер де болған. «Бірақ, деп жазады Ө. Айтбаев, — бұл әрекеттен ештеңе шықпады. Қайта бұдан артық үлгіні қанша әрекет еткенмен жасай алмайтындарына көздері жетіп, елдің бәрі А. Байтұрсынов терминдерін негізге алды. Күні бүгінге дейін мектеп пен жоғары оқу орындарында пайдаланып келе жатқан оқулықтардағы терминдік жүйе түгелімен Ахаң есімімен байланысты» [13].

Бұл келтірілген фактіден біз екі түрлі қорытынды шығара аламыз. Біріншіден, орыс және халықаралық ғылыми терминдерді түркі тілдер негізінде де қалыптастыруға болатындығы, екіншіден, мұндай терминдер басқа ауыс-түйіс терминдерге қарағанда өзінің қарапайым халыққа түсініктігімен, дәлдігімен және өміршеңдігімен ерекшеленетіндігі.

Енді осыдан келіп, «әрбір ұлт тілі термин жасауда өзінің ішкі мүмкіншіліктерін сарқа пайдалануы керек» деген қағиданың шын мәнісінде іске асырылуы, немесе үстірт орындалуы жалпы ұлт әдеби тілдерінің қалыптасуына және оның өзекті саласы — ғылым тілі статусына тигізетін ықпалы анық байқалады. Жоғарыда біз келтірген байырғы сөз байлығы мен терминдік лексика арасындағы диспропорция, сайып келгенде, тілдің біржақты дамуына, ұлттық табиғилықтан гөрі жасандылыққа, ресмилікке әкеліп соғады. Егер біз ұдайы осы біржақты принципті өрістете берсек, терминологиялық лексикамызды байытуда тер төгіп ізденуден гөрі, термин жасаудың оңай жолы — «Шеттен қабылдау» тәсіліне көбірек бой ұрсақ, күндердің күнінде әдеби тіл менен ондағы терминологиялық лексиканың арасын алшақтатып алуымыз мүмкін.

Ана тіліміздің тағдыры, оны жан-жақты дамытудың бір тетігі, демек, Ғылым тіліне де байланысты — Ғылым тілін зерттеу жұмысына мән беретін уақыт жеткен сияқты.

Ғылым тілі тұрғысынан алып қарағанда түркі тілдерінің тағдыры ортақ. Олардың бүгінгі күндегі даму заңдылығы мен ерекшеліктері түркологтардың назарынан тыс қалмауы керек [14].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Т. 1—1974; Т. 2—1976; Т. 3—1978; Т. 4—1979; Т. 5—1980; Т. 6—1982; Т. 7—1983; Т. 8—1985, Т. 9—1986, Т. 10—1986.
2. Ысқақов А. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі: (Соңғы сөз орнына) // ҚТСС. 10-т., 1986, 500-б.
3. Исабаев М. Орысша-латынша-қазақша терминология сөздігі. 5: Медицина. Алматы, 1960.
4. Мұсақұлов Т. Биология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі Алматы, 1960; Сол автор. Қазақша-орысша терминологиялық сөздік. Биология терминдері. Алматы, 1962.
5. Бехмухаметов Е. Краткий русско-казахский словарь терминов металлургической промышленности. Алма-Ата, 1959.
6. Насырова М. Н. Русско-казахский краткий словарь социально-экономических терминов. Алма-Ата, 1979.
7. Әмірбаев М., Бектаев К. т. б. Математика терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1959.
8. Аққошқаров Е. Физика терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974.
9. Байсалов С., Уәлиев М., Әбжанов Қ. т. б. Заң терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. Алматы, 1986.
10. Әбетов Ф. Әдебиеттану терминдерінің қысқаша қазақша сөздігі. Алматы, 1962.
11. Кеңесбаев І. К., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1962.
12. Қайдаров А. А., Абдрахманов А. А. Казахская терминология // Развитие терминологии на языках союзных республик. М., 1987 С. 29—49.
13. Айтбаев Ә. Қазақ терминологиясының атасы // Қазақстан әйелдері. 1989. № 4. 7—8-б.
14. Мусаев К. М. Ленинские заветы и развитие тюркских языков // Советская тюркология. 1988. № 2. С. 3—23.

ТЕРМИНОЛОГИЯ И НОРМА

Терминология как научная дисциплина, в принципе, занимается изучением средств для определения при помощи слов и выражений различных понятий с целью использования в специализированных видах человеческой деятельности, т. е. она интересуется лексической совокупностью. Термин, по существу, является специализированной лексемой. Терминология представляет наиболее важную часть специальной лексики, поскольку «она активно участвует в производстве, накоплении, синтезе и обобществлении знания о сущности вещей, явлений, процессов в природе, обществе и мышлении»¹. Термин — это в основном лингвистический знак, имеющий две стороны — понятие и наименование. Понятие — единица мысли, являющаяся объектом классификации и определения. Важно отметить, что именно это фундаментальное понимание терминологии служит отправным моментом для наименования в двуязычной терминологии.

В самом существе своем терминология — дисциплина нормативная. Специфику нормативности научной терминологии определяет специфика конкретной науки. Можно дать следующее определение нормативности научной терминологии: нормативность терминологии данной научной области есть система регламентирующих оценок как лингвистического, так и внелингвистического характера с учетом динамизма терминируемой научной области. Нормативность терминологии как особым образом организованной совокупности терминов связана прежде всего с двумя признаками²: 1) с признаком наличия у каждого из терминов значения, фиксируемого на уровне определения понятия; 2) с признаком наличия однознач-

¹ Степанов Г. В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и за рубежом // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. М., 1983. С. 76.

² Самбунова Г. Г. О нормативности как цели терминологической работы // Там же. С. 100—106.

ного определения включенных понятий, что дает однозначность терминов, соответствующих этим нормализуемым понятиям. В процессе нормализации терминологии выявляется сначала смысл, затем следует соответствующая этому смыслу номинация, причем термин как номен может существовать прежде, но может и не существовать.

Важно отметить при этом, что найти смысл, некое содержание понятия возможно лишь в том случае, когда имеется предметная область человеческой деятельности, выступающая, например, как область знания.

В системе регламентирующих оценок (норм) внелингвистического характера наиболее важную роль при упорядочении (нормализации) терминологии той или иной научной области играют понятийная, системная и логическая нормы, которым целесообразно дать соответствующие определения:

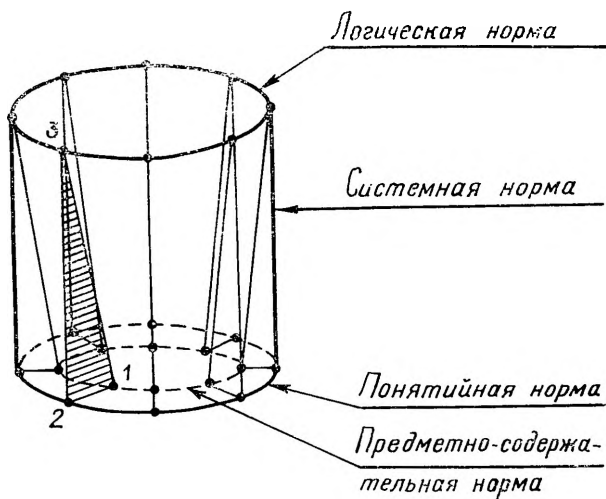
— **п о н я т и й н о й** (содержательной) нормой является та норма, которая предполагает строгое соответствие термина определяемому понятию;

— **с и с т е м н о й** нормой является та норма, которая предполагает полное соответствие между системой терминов и системой понятий;

— **л о г и ч е с к о й** нормой является та норма, которая предполагает обязательное наличие логических связей между терминами в терминосистеме как по горизонтали, так и по вертикали.

Основой, опорой нормативной терминологии является известный семантический треугольник «предмет — понятие — слово», причем понятие в процессе нормализации терминологии играет интегрирующую роль: терминируемая предметная область выступает как понятийная область, включающая в основном собственные понятия. Заметим, что учение о собственных понятиях как одно из компонентов терминологического учения Д. С. Лотте уже в течение многих лет служит фундаментом методологии Комитета научно-технической терминологии АН СССР при упорядочении языка различных научных областей.

Системная взаимосвязь основных нормирующих оценок в терминологии той или иной научной области графически (геометрически) может быть представлена из рисунка (интерпретирована) следующим образом (см. рис.). В основе терминологии лежат предметно-содержа-

тельная и понятийная нормы. В системе предметов (нижняя внутренняя окружность) каждому предмету (1) выделенной научной области соответствует свое понятие (2); совокупность этих понятий образует понятийную систему, подчиненную понятийной норме (нижняя наружная окружность). В каждом отдельном случае имеет место семантический треугольник (1—2—3), т. е. каждому понятию (2) соответствует свой термин (3). Совокупность терминов представляет собой логически связанную терминосистему, подчиненную логической норме (верхняя окружность). В соответствии с данным нами определением системной нормы, на рисунке она представляет собой боковую поверхность цилиндра.

ТЕРМИНКОМ И ВОПРОСЫ КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Казахская государственная терминологическая комиссия (терминком), как известно, образована в 1933 г. во главе с профессором Х. К. Жубановым. Однако это не значит, что вопросы казахской терминологии до этого времени не разрабатывались. Терминотворчеством в крае занимались еще до революции. Поэтому через десять лет после нас стало возможным появление первых учебников по казахскому языку, в основе которых лежала созданная их автором А. Байтурсуновым казахская терминология (по языку и литературе)¹. С этих учебников, по существу, начинается история становления и развития казахской терминологии. Она продолжилась в трудах его коллег, учеников, соратников: Х. К. Жубанова, Х. Басымова, С. Аманжолова, Н. Сауранбаева, С. Кенесбаева, М. Балакаева и многих других.

Официально вопросы казахской терминологии впервые рассматривались на I съезде деятелей науки и культуры Казахстана в 1924 г. в Оренбурге (первая столица Казахской республики). Серьезное внимание было уделено вопросам тюркской (в том числе казахской) терминологии в г. Баку в 1926 г. на I Всесоюзном съезде тюркологов. Несколько докладов по казахскому языку были посвящены вопросам терминологии, алфавита и орфографии. В 1930 г. в Москве проходило второе Всесоюзное партийное совещание по народному образованию, где обсуждались также вопросы создания терминологии на языках народов СССР². На этом совещании были определены научные принципы разработки терминов на национальных языках страны. С тех пор терминологическая лексика становится постоянным объектом обсуждения многих совещаний, конференций и отдельных ученых.

В конце 20-х — начале 30-х гг. в стране эту работу

¹ *Байтурсынов А.*: Тіл куралы: (Морфология). Қзыл-Орда, 1927; Тіл куралы: (Фонетика). Қзыл-Орда, 1927; Тіл куралы: (Синтаксис). Қзыл-Орда; Ташкент, 1928.

² Второе Всесоюзное партийное совещание по народному образованию. М.; Л., 1931. С. 306—309.

попытался возглавить Всесоюзный центральный комитет нового алфавита (ВЦК НА) при ВЦИК СССР. Но комитет просуществовал недолго и был расформирован. Дальнейшая работа в области разработки терминологии «велась без общего научного руководства»³.

В 1933 г. при АН СССР была образована Комиссия по технической терминологии, впоследствии Комитет научно-технической терминологии (КНТТ АН СССР), во главе с акад. С. А. Чаплыгиным и проф. Д. С. Лотте. Они свою деятельность развернули в основном в трех направлениях: «1) изучение теоретических проблем упорядочения терминологии; 2) разработка конкретных методов упорядочения терминологии; 3) разработка конкретных упорядоченных терминологических систем»⁴.

Занимаясь в основном технической терминологией, комитет находился многие годы при Отделении технических наук АН КазССР. Впоследствии он несколько расширил границы своей деятельности и стал снабжать необходимыми материалами, информацией республиканские терминкомы, организовывал семинары, совещания, в которых принимали участие специалисты разных отраслей наук всех регионов страны. И так как он не мог охватить комплекса вопросов всесоюзного масштаба, во всех регионах страны были созданы свои терминологические органы. Они по-разному назывались (комиссии, комитеты, советы), различались по статусу и по месту нахождения, т. е. одни находились при совмине республики, другие — при президиумах академий, а третьи — при гуманитарных отделениях или при институтах академий наук.

Терминком в Казахстане образовался не на пустом месте. В период между 1925 и 1933 гг. созданием и упорядочением терминологии на казахском языке руководило Методическое бюро при Наркомпросе КазАССР, работавшее в тесном контакте с Комитетом нового алфавита в центре. В его активе был первый русско-казахский терминологический словарь, изданный в 1931 г.

В первую очередь терминком наладил выпуск своего «Бюллетеня»⁵ и начал подготовку к изданию «Термино-

³ Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. М., 1987. С. 52.

⁴ Там же.

⁵ Бюллетень организационной комиссии по созыву I Всесоюзного тюркологического съезда, 27 февраля — 8 марта. Баку, 1926.

логического словаря». В 1935 г. вышло четыре номера «Бюллетеня». В том же году в мае проходил I Всеказахстанский съезд работников культуры, на котором затрагивались вопросы терминологии казахского литературного языка.

На этом съезде выступил с докладом Х. Жубанов о научных принципах создания казахской терминологии, критериях принятия интернациональных терминов и т. п. Он сообщил, что к съезду Гостерминком провел расширенную сессию и научно проработал свыше 10 тысяч терминов⁶.

В отношении интернациональных терминов, о принятии и написании их на казахском языке, Х. Жубанов предложил в случае отсутствия аналогичных значений и форм в казахском языке интернациональные термины принимать в той форме, в какой они функционируют в русском языке. В связи с этим он внес предложение о добавлении в казахский алфавит новых букв — *ф, х, ц*. Но, к сожалению, это предложение осталось без внимания. В 1938 г. эти буквы все же были внесены в казахский алфавит.

Теперь появилась возможность правильного, грамотного написания интертерминов типа *физика, фабрика, химия, коммунист, генерал, хлор, цемент* и т. д. Раньше они функционировали в форме *пизика, пабіріка, қыймия, каменес, жандарал, қылор, семент*. Однако дело здесь было не только в орфографии и орфоэпии терминов. Большая дискуссия развернулась по главному вопросу процесса создания терминологии — нужно ли вообще принимать советско-интернациональные термины?

Этот вопрос подняли представители так называемого пуристического течения, которые ратуя за чистоту казахского языка, предлагали переводить все советско-интернациональные термины на казахский язык.

Следует сказать, что ни сам вопрос, ни его постановка не новы. Среди борцов за чистоту языка — А. Букейханов, А. Байтурсунов, М. Жумабаев, М. Дулатов, Ж. Аймаутов, С. Сейфуллин, М. Ауэзов, С. Ходжанов и многие другие. При создании общественно-научной терминологии они старались подыскать точные эквиваленты многих советско-интернациональ-

⁶ Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966. С. 280.

ных терминов. Не все находки были удачны, некоторые из них не были восприняты языком. Таковы, к примеру, *төнкеріс* — революция, *серке* — лидер, *қарайғыр* — паровоз, *отарба* — поезд, *бейбауырмашыл* — интернационалист, *парызшыл* — реалист и т. д. Подобное имело место потому, отмечает Х. Жубанов, что «пытались переводить непере译имое, переводить общепринятые термины: это происходило оттого, что переводились не термины, а лексические значения слов, закрепленные за терминами»⁷.

В 1936 г. вышел подготовленный Гостерминкомом под руководством Х. Жубанова «Терминологический словарь»⁸. Он, можно сказать, служил ориентиром при дальнейшей разработке казахской терминологии. Правда, в последующие годы терминологическая работа несколько ослабла. Не стало многих членов Гостерминкома и самого председателя. Только в 1939 г. рассматривается и утверждается новый состав Гостерминкома. Но и эта комиссия не смогла как следует развернуть работу: нагрянула война, и все заботы и думы людей нацелились на изгнание врага. Лозунг «Все для фронта, все для победы» переориентировал работу терминкома. Его члены Г. Мусабаяев, Ю. Цунвазо, К. Айдарханов оперативно выпустили в 1942 г. «Русско-казахский военный словарь». Этот словарь вобрал в себя весь потенциал военных терминов казахского языка того времени и в дальнейшем служил ценным материалом для исследователей этой лексики.

Во второй половине 40-х гг. Гостерминком возобновляет свою работу, но уже под руководством правительства, т. е. с 8 февраля 1945 г. она находится при Совете Министров Казахской ССР. Это дало большой импульс работе. С тех пор, правда с небольшим перерывом (1985—1987 гг.), она функционирует постоянно при Совете Министров КазССР.

Заседания комиссии проходят регулярно, на них обсуждаются термины всех отраслей наук. В результате усилий комиссии под руководством Н. Т. Сауранбаева и С. Б. Байшева в 1948—1950 гг. увидел свет двухтомный «Русско-казахский терминологический словарь».

В упорядочении казахской терминологии определен-

⁷ Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. С. 274.

⁸ Терминологический словарь. Кзыл-Орда, 1936.

ную роль сыграла Межреспубликанская конференция по проблемам перевода и терминологии, проведенная в 1958 г. в Алма-Ате. Ученые республики Средней Азии, Казахстана и Азербайджана представили свои доклады, в которых рассматривали конкретные вопросы терминологии и перевода. Конференцией была принята рекомендация по дальнейшему терминотворчеству. Члены Гостерминкома в своей повседневной работе пользовались сборником материалов этой конференции, выпущенным еще в 1960 г.

Состав Гостерминкома постоянно изменялся, пополняясь новыми членами. Определялись и конкретизировались его задачи. 7 декабря 1963 г. был частично обновлен состав Гостерминкома. 4 июня 1966 г. в связи с переходом на другую работу А. Шарипова пост председателя Гостерминкома занимает Б. Бультрикова.

16—18 декабря 1968 г. в Алма-Ате проходила научно-практическая конференция, посвященная проблемам терминологии. Конференция была проведена совместными усилиями Института языкознания АН КазССР и Союзом журналистов Казахстана. Многие сотрудники этих учреждений также являлись активными членами Гостерминкома. Итогом конференции стало издание в 1972 г. сборника «Тіл мәдениеті және баспасөз» («Культура речи и печать»).

В начале 70-х гг. состав Гостерминкома вновь претерпевает изменения: его председателем становится К. Билялов. Комиссия под его председательством работала до июля 1976 г.

С июля 1976 г. ее возглавляет Ш. Жаныбеков.

В 1984 г. состав Гостерминкома опять обновляется и пополняется крупными специалистами. Возглавляет ее по-прежнему Ш. Жаныбеков.

В 1985 г., очевидно, с целью объединения усилий терминкома и ученых АН КазССР комиссия была передана в ведение ее Президиума. В течение трех лет ее возглавляли бывшие и нынешние вице-президенты академии: Б. А. Тулепбаев, З. А. Ахметов и Ж. М. Абдильдин. Почему-то снизилась оперативность терминкома. В правительстве решались быстро острые вопросы терминологии, и термины тут же вводились в обиход через печать. Такой порядок работы был традиционным с 40-х гг., и к нему с удовольствием вернулись в 1988 г., в результате чего

Государственная терминологическая комиссия вновь действует при Совете Министров Казахской ССР.

Статус и функции терминкома определялись на протяжении всей истории его деятельности. Это выражалось в разработке и утверждении Положений о Гостерминкоме. Такая работа началась еще в 30-х гг., когда первый председатель терминкома Х. Жубанов выступил с принципами создания казахской терминологии. С тех пор не раз утверждались новые Положения, которые отражали и развитие терминологии как науки и практику терминотворчества. Положения утверждались в 1949 г., в 1952-м. Последнее не пересматривалось в течение 20 лет. Это был период накопления знаний и опыта в создании терминов и терминологических словарей.

Развитию терминологии как науки способствовало открытие при Институте литературы и языка в 1956 г. отдела терминологии. Лингвисты, в целом правильно осознав свои задачи, подняли вопросы терминологии на уровень социальных и государственных задач. Стали появляться словари и исследования по терминологии различных отраслей наук. Только в 1959—1962 гг. издано более двадцати терминологических словарей. Правда, не все они утверждены Гостерминкомом, но роль их в терминологической практике немалая.

После 20-летнего перерыва в 1972 г. было утверждено новое Положение Гостерминкома, в котором определены ее функции, указано на ведущую роль Гостерминкома в таких научно-практических мероприятиях, как принятие новых терминов, их утверждение, создание терминологических словарей и т. д.

28 июля 1976 г. был утвержден новый состав Гостерминкома в количестве 41 человека, в ее структуре начал действовать секретариат. Активизировалась деятельность комиссии.

Перечислим наиболее важные достижения Гостерминкома.

1. Терминологическая лексика казахского языка, т. е. терминологический словарный фонд науки и техники, по данным имеющихся терминологических словарей, за 55 лет возросла почти в 100 раз.

2. За это же время по разным отраслям науки издано 83 двуязычных терминологических словаря.

3. На протяжении всего существования Гостерминкома совершенствовались принципы образования терминов.

Если в 30-х, 40-х, 50-х гг. многие термины носили двоякий, неустойчивый характер из-за отсутствия твердых принципов их образования, то в последующие годы они приобрели стабильность благодаря тому, что языковеды взяли на вооружение принцип исчерпывающего использования языковых богатств родного языка, а при отсутствии адекватных значений — принцип полного восприятия интернациональных терминов, особенно в области общественных наук.

Высокой техникой разработок терминов отличался член комиссии К. Сагындыков, который успешно терминологизировал понятия, связанные с обозначением времени: *эпоха — заман, дәуір, этап — кезең, период — дәуір, кезең, век — ғасыр, момент — сәт* и производные от этих основ: *периодический закон — мезгілдік заң, периодическая печать — мезгілдік баспасөз* и др. Немало терминов упорядочили в процессе переводческой деятельности А. Сатыбалдиев, И. Жарылгапов, Ж. Исмагулов и др.

4. Нашла свое решение проблема принятия аффиксов в состав различных советско-интернациональных терминов (суффиксы, инфиксы, префиксы). Например: *социал → социалис → социалды → социалдық → социалистік* — таков путь термина за 50 с лишним лет.

5. В связи с переходом на русскую графику в 20—30-х гг. отпала необходимость «казахизации» в орфографии и орфоэпии советско-интернациональных терминов; многие из них теперь пишутся и произносятся по нормам русского языка.

6. Устранен параллелизм в употреблении некоторых терминов, которые в свое время были приняты спешно или способом калькирования на казахский язык. Утвердился термин *метеорит*, а не его калька — *көктен түскен тас*.

Развитию терминологии способствовало переводческое дело вообще, с русского и других языков на казахский язык в частности.

На суд общественности выносились термины общественно-политического характера в связи с изданием трудов В. И. Ленина на казахском языке, обсуждались, утверждались, упорядочивались термины, которые создавали определенные трудности в языковой практике в таких отраслях науки, как экономика, история, лингвистика, право, медицина, зоология, горное дело, металлургия и т. д.

Перевод Полного собрания сочинений В. И. Ленина в 55 томах на казахский язык стал не только выдающимся событием в социально-культурной жизни нашего народа, но и большим событием в терминоведении. В одном ряду с ним стоит создание 12-томной национальной энциклопедии.

О нынешнем уровне развития терминологии казахского языка говорят и такие объективные факты: создан 10-томный толковый словарь казахского языка, на родном языке ведутся радио и телепередачи, создаются на самых различных уровнях учебники и учебные пособия, издаются десятки газет и журналов и т. д.

В работе Гостерминкома немало и проблем. Не всегда материалы, готовящиеся к утверждению комиссией, проходят через руки специалистов, в результате решения принимаются по принципу голосования. Иногда таким образом утверждались отдельные слова и выражения, употребляемые на родине того или иного авторитетного члена комиссии.

После пересмотра состава Гостерминкома в 1984 г. утверждены новый ее состав и новое Положение. Это вызвано тем, что действовавшая терминологическая комиссия не в состоянии была регистрировать, брать на учет, приводить в систему возникающие с каждым днем по всем отраслям науки тысячи и тысячи технических терминов, номенклатурных названий и т. д. До настоящего времени комиссией утверждено примерно $\frac{1}{10}$ всех применяемых в языке терминов. Это значит, что тысячи терминов, зафиксированных в терминологических словарях и широко бытующих в практике, не утверждены Гостерминкомом.

Новым Положением был несколько уточнен и определен статус Гостерминкома, четче обозначен принцип терминообразования — углубленное использование в терминологическом значении лексических ресурсов казахского языка и умеренное использование заимствованных и интернациональных терминов. Возникла необходимость иметь в составе комиссии высококвалифицированных специалистов, которые владеют родным языком, и литературной и разговорной его формами, в совершенстве. Именно поэтому в новый состав терминкома были включены специалисты различных областей науки и руководители тех учреждений, которые в своей практической работе ежедневно имеют дело с терминологией казахского

языка. Для квалифицированного терминологического Положние предусматривало создание терминологических секций по соответствующим отраслям науки и техники, на заседаниях которых в первую очередь должны рассматриваться и обсуждаться те или иные термины.

И еще одно немаловажное новшество последнего Положения: утвержденные термины и употребление их должна контролировать специальная комиссия. Подготовка материалов для рассмотрения терминов на заседаниях терминкома возлагается на Институт языкознания АН КазССР, а рабочим органом ее является отдел терминологии и теории перевода.

Современная языковая обстановка в республике показывает необходимость улучшения изучения казахского языка. В этих условиях актуализация терминологической работы стала на повестку дня, что требует в корне изменить и перестроить работу терминкома и, особенно ее терминологических секторов. По нашему мнению, как этого требуют отдельные пункты нового Положения перестройка работы в этой области заключается в следующем:

1. Каждая терминологическая секция в первую очередь обязана сформировать состав своей секции из опытных, знающих язык специалистов. Составить план работы на первые два-три и последующие годы. В плане предусматривается решение наиболее актуальных вопросов в терминотворчестве. Секция должна заниматься сбором необходимых материалов, обсуждать двуязычные отраслевые терминологические словари у себя на заседаниях и из них выбирать наиболее спорные термины для обсуждения и утверждения на терминкоме.

2. Все терминологические словари сначала должны тщательно обсуждаться на секциях, затем на заседаниях ученого совета Института языкознания для получения одобрения. Обсужденные словари только после этого рекомендуются в печать.

3. Необходимо усилить контроль за качеством учебных пособий и учебников, следить за терминологическим единообразием в них.

4. Каждая секция должна иметь свою определенную группу, в обязанности которой входит постоянный контроль за правильным употреблением утвержденных терминов, т. е. за их внедрением в жизнь.

Неукоснительное соблюдение рассмотренных нами

основных пунктов Положения Гостерминкома должно гарантировать упорядочение и унификацию терминологии казахского языка.

В. Ф. ЖУРАВЛЕВ

ЛОГИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ОДНОСТУПЕНЧАТЫХ КЛАССИФИКАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ НАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ

Наименее масштабным уровнем в системе субстантивного научного знания, на котором проявляются логические понятийные отношения, выступает уровень классификационных систем научных понятий в пределах систем понятий тематически простых теорий и разделов сложных теорий¹. На этом уровне логические отношения связывают родовые и соответствующие видовые понятия. Под «классификационной системой научных понятий» (КСНП) в настоящей работе будет пониматься такая система научных понятий, объемы которых образуют ту или иную классификацию. В естественном языке науки КСНП представлены системами понятийных выражений и терминов, в то время как соответствующие им классификации выражаются с помощью имен классов (в основном существительных во множественном числе).

Актуальность исследования логических понятийных отношений на уровне КСНП обусловлена логической соотносительностью каждого научного понятия с более и (или) менее общими понятиями в рамках некоторой КСНП. Построение подобных систем позволяет для каждого научного понятия выявлять ближайшее родовое понятие и минимальное видовое отличие, которые с необходимостью должны быть отражены в понятийном выражении и, по возможности, в соответствующем научном термине. Сознательное методическое применение

¹ Журавлев В. Ф. Логические отношения научных понятий на уровне теории // Научно-техническая терминология. 1988. № 10. С. 13—17.

этих положений при упорядочении и стандартизации терминологии способствует достижению логически корректной систематизации и экспликации понятий, выбору или построению правильно ориентирующих научных терминов.

В методических пособиях по упорядочению и стандартизации терминологии родо-видовым отношениям между понятиями и классификациям уделяется много внимания. Однако в этих пособиях не учитывается универсальность родо-видовых отношений, лежащих в основе логической структуры каждого научного понятия. Не учитываются также результаты современной формальной логики, устанавливающие связь родо-видовых отношений между понятиями с отношениями логической выводимости содержания родового понятия из содержания каждого соответствующего видового понятия. Использование данных результатов предполагает применение более точных методов анализа логической формы научных понятий² и логических понятийных отношений³. Достижимое при этом уточнение логической структуры КСНП оказывается полезным для обозрения возможных видов таких систем понятий.

В качестве способа обзора КСНП, различающихся логической структурой, предлагается выделить сначала те из них, которые соответствуют одноступенчатым делениям рода на ближайшие виды. При этом под «одноступенчатой КСНП» (ОКСНП) в настоящей работе понимается система, состоящая из логически соотносящихся родового и ближайших видовых понятий, причем последние могут быть разноосновными.

Поскольку механизм перехода от вида к подвидам, от подвида к еще более узким классам в принципе не отличается от механизма родо-видового перехода, все многоступенчатые КСНП предлагается рассматривать как те или иные комбинации одноступенчатых КСНП. Ниже исследуется логическая структура только одноступенчатых КСНП на материале сборников рекомендуемых терминов КНТТ АН СССР и терминологических стандартов.

По количеству соответствующих оснований деления

² Журавлев В. Ф. Понятийные аспекты упорядочения терминологии // Научно-техническая терминология. 1983. № 6. С. 1—5.

³ Журавлев В. Ф. Логические аспекты систем научных понятий // Научно-техническая терминология. 1988. № 1. С. 4—10.

ОКСНП в данной работе разграничиваем на одноосновные и многоосновные. Последние соответствуют делению объема одного и того же понятия сразу по нескольким логически независимым основаниям.

С другой стороны, по количеству свойств, отношений и т. п., наличие или отсутствие которых выступает в качестве эксплицируемого содержания соподчиненных видовых понятий, ОКСНП членятся на дихотомические и политомические. В дихотомических ОКСНП используется одно такое свойство, отношение и т. п., в политомических — более одного. Данное членение ОКСНП в настоящей работе базируется на уточненном понимании классификации по сравнению с тем, которое имеет место в традиционной формальной логике⁴. Уточнение достигается за счет экспликации логической формы оснований деления объема родового понятия и установления логической выводимости предикатного выражения основания деления из предикатного выражения эксплицируемого содержания каждого соподчиненного видового понятия.

Ниже будут рассмотрены четыре вида ОКСНП, которые получают с помощью пересечения указанных оснований деления: дихотомические одноосновные, политомические одноосновные, дихотомические многоосновные и политомические многоосновные. Кроме того, рассматриваются «смешанные» многоосновные ОКСНП, содержащие как дихотомические, так и политомические одноосновные подсистемы видовых понятий

По способу представления многоосновные ОКСНП в данной работе разделяются на два вида. Первые («многоосновные ОКСНП без пересечения») состоят из одного родового понятия и соответствующего количества подсистем одноосновных видовых понятий. Вторые («многоосновные ОКСНП с пересечением»), кроме того, имеют в своем составе многоосновные видовые понятия, эксплицируемое содержание которых представляет собой комбинацию одноосновных видовых отличий обобщаемых объектов. В последнем случае удастся исключить многоосновные видовые понятия, имеющие пустой фактический объем.

Множество выражений естественного языка науки, соответствующих родовым понятиям перечисленных выше видов ОКСНП в настоящей работе будет представ-

⁴ Формальная логика. Л., 1977. С. 138—147.

лено с помощью исчисления предикатов в виде $\varepsilon P(\varepsilon)$. Здесь ε — предметная, предикатная, пропозициональная переменная, или n -ка переменных — представляет род, в котором выделяются обобщаемые в данном понятии объекты, а $P(\varepsilon)$ — простой или сложный предикат, выражающий видовое отличие этих объектов и содержащий свободно только ε .

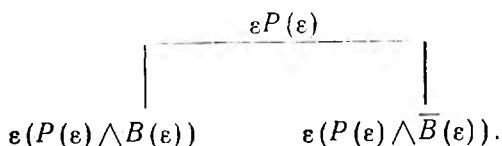
Видовые понятия одноосновных ОКСНП имеют логическую форму $\varepsilon_1 B_i(\varepsilon_1)$, где ε_1 — переменная, соответствующая родовому термину и представляющая правильную часть области определения переменной ε , а $B_i(\varepsilon_1)$ — один из постоянных предикатов $B_1(\varepsilon_1) B_2(\varepsilon_1), \dots, B_n(\varepsilon_1)$, выражающих видовые отличия объектов, обобщаемых соответствующими видовыми понятиями.

В настоящей работе проводится частичная формализация родовых и видовых понятий, выраженных средствами естественного языка рассматриваемой области знания. Достигаемая при этом обобщенная характеристика логической формы понятий достаточна для адекватной экспликации логических отношений в КСНП.

Выявление логической выводимости содержания родового понятия одноосновной ОКСНП из содержания каждого соответствующего видового понятия предполагает приведение предикатов, выражающих их эксплицируемое содержание, к одной, более широкой области определения, представленной переменной. Это осуществляется с помощью тождества, устанавливаемого определением родового термина $\varepsilon_1 =_{Df} \varepsilon P(\varepsilon)$. В результате данной операции видовые понятия $\varepsilon_1 B_i(\varepsilon_1)$ тождественно преобразуются в $\varepsilon_1 (P(\varepsilon) \wedge B_i(\varepsilon))$. Из содержания каждого такого преобразованного видового понятия логически выводимо содержание родового понятия по правилу включения конъюнкции: $P(\varepsilon) \wedge B_i(\varepsilon) \vdash P(\varepsilon)$.

Формирование видовых понятий одноосновных ОКСНП осуществляется с помощью соответствующего основания деления объема родового понятия $\varepsilon P(\varepsilon)$. Если это основание состоит из постоянных признаков, то его предлагается эксплицировать посредством дизъюнкции $B_1(\varepsilon_1) \vee B_2(\varepsilon_1) \vee \dots \vee B_n(\varepsilon_1)$, которая логически выводима из содержания каждого видового понятия $B_i(\varepsilon_1)$, где i принимает значения от 1 до n . Наиболее распространенным частным случаем здесь является дихотомическая одноосновная ОКСНП, соответствующее основание деления которой имеет вид $B(\varepsilon_1) \vee \bar{B}(\varepsilon_1)$. Логическую струк-

туру дихотомической одноосновной ОКСНП можно представить следующим образом:

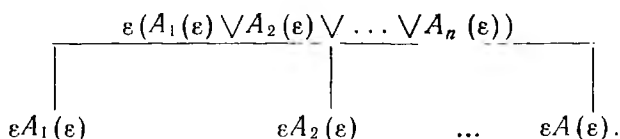
В качестве примера можно привести систему понятий термодинамики⁵. Родовое понятие этой системы: «изменение состояния термодинамической системы, характеризующееся изменением ее параметров», рекомендуется выражать термином «термодинамический процесс». Видовые ее понятия: «термодинамический процесс, после которого система и взаимодействующие с ней системы (окружающая среда) могут возвратиться в начальное состояние без того, чтобы в системе и окружающей среде возникали какие-либо остаточные изменения», и «термодинамический процесс, после которого система и взаимодействующие с ней системы (окружающая среда) не могут возвратиться в начальное состояние без возникновения остаточных изменений в системе или окружающей среде», рекомендуется выражать соответственно терминами «обратимый процесс» и «необратимый процесс».

Логическая форма родового понятия эксплицируется выражением $x_1 A(x_1)$, где переменная x_1 определена на классе процессов. Термин «термодинамический процесс» используется в качестве ближайшего родового термина при формулировании выражений видовых понятий. В логической форме видовых понятий данному термину соответствует переменная x_1 . Основанием соответствующего деления здесь выступает признак термодинамического процесса «возвращать или не возвращать термодинамическую систему в начальное состояние без возникновения остаточных изменений в самой системе или окружающей среде». Этот признак может быть эксплицирован выражением $B(x_1) \vee \overline{B}(x_1)$, где $B(x_1)$ — постоянный предикат. Видовые понятия имеют логическую форму $x_1 B(x_1)$ и $x_1 \overline{B}(x_1)$. Из эксплицируемого содержания каждого из этих видовых понятий логически выводимо соответствующее основание деления по правилу введения

⁵ Термодинамика: Основные понятия. Терминология. Буквенные обозначения величин. М., 1984. С. 14, 15.

дизъюнкции: $B(x_1) \vdash B(x_1) \vee \overline{B}(x_1)$ и $\overline{B}(x_1) \vdash B(x_1) \vee \overline{B}(x_1)$. Приведение предикатов $A(x)$ и $B(x)$ к одной области определения, представленной переменной x , тождественно преобразует выражения видовых понятий соответственно в $x(A(x) \wedge B(x))$ и $x(A(x) \wedge \overline{B}(x))$. Эти выражения дают возможность эксплицировать логическую выводимость содержания родового понятия из содержания каждого видового понятия по правилу исключения конъюнкции: $A(x) \wedge B(x) \vdash A(x)$ и $A(x) \wedge \overline{B}(x) \vdash A(x)$.

Соответствующие основания деления политомических одноосновных ОКСНП могут состоять из постоянных или из переменных признаков. В первом случае соответствующее основание деления может совпадать с эксплицируемым содержанием родового понятия $\varepsilon(A_1(\varepsilon) \vee A_2(\varepsilon) \vee \dots \vee A_n(\varepsilon))$. Подобное родовое понятие и сами системы ниже будут называться «дизъюнктивными». Логическая выводимость содержания родового понятия из содержания каждого видового понятия $\varepsilon_i A_i(\varepsilon_i)$, где i принимает значения от 1 до n , эксплицируется приведением предикатов $A_1(\varepsilon) \vee A_2(\varepsilon) \vee \dots \vee A_n(\varepsilon)$ и $A_i(\varepsilon)$ к одной области определения, представленной переменной ε . Данная операция основывается на определении родового термина $\varepsilon_i =_{Df} \varepsilon(A_1(\varepsilon) \vee A_2(\varepsilon) \vee \dots \vee A_n(\varepsilon))$. В результате видовые понятия преобразуются в $\varepsilon A_i(\varepsilon)$, из содержания каждого из которых содержание родового понятия логически выводимо по правилу введения дизъюнкции: $A_i(\varepsilon) \vdash A_1(\varepsilon) \vee A_2(\varepsilon) \vee \dots \vee A_n(\varepsilon)$. Логическая структура дизъюнктивных одноосновных ОКСНП имеет следующий вид:

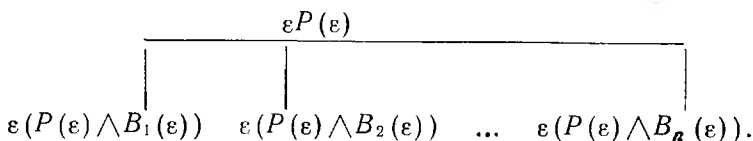
Одним из немногочисленных дизъюнктивных одноосновных ОКСНП может служить приводимая ниже система понятий из области матриц и квадратичных форм⁶. Родовое понятие этой системы: «квадратная мат-

⁶ Матрицы и квадратичные формы: Основные понятия. Терминология: Проект. М., 1987. С. 14.

рица, все элементы которой ниже главной диагонали равны нулю, либо выше главной диагонали равны нулю», по определению выражается термином «треугольная матрица». Данный родовый термин используется в двух видовых понятиях: «треугольная матрица, все элементы которой ниже главной диагонали равны нулю» («верхняя треугольная матрица»), и «треугольная матрица, все элементы которой выше главной диагонали равны нулю» («нижняя треугольная матрица»).

Рассмотрим теперь политомические одноосновные ОКСНП, соответствующие основания делений которых содержат переменные признаки. Логическая форма этих оснований может быть эксплицирована с помощью выражения $\exists \Phi(\Phi(\varepsilon_1))$, где $\Phi(\varepsilon_1)$ — переменный предикат. Данное выражение логически выводимо из содержания каждого из соответствующих видовых понятий $\varepsilon_1 B_1(\varepsilon_1)$, $\varepsilon_1 B_2(\varepsilon_1)$, ..., $\varepsilon_1 B_n(\varepsilon_1)$ по правилу введения квантора существования $B_i(\varepsilon_1) \vdash \exists \Phi(\Phi(\varepsilon_1))$, где i принимает значения от 1 до n и $B_i(\varepsilon_1)$ — постоянный предикат, являющийся значением переменного предиката $\Phi(\varepsilon_1)$.

Экспликация логической выводимости содержания родового понятия $\varepsilon P(\varepsilon)$ в подобных системах из содержания каждого соответствующего видового понятия $\varepsilon_1 B_i(\varepsilon_1)$ осуществляется тем же способом, что и в рассмотренных выше одноосновных ОКСНП. На основе определения родового термина $\varepsilon_1 =_{df} \varepsilon P(\varepsilon)$ видовые понятия тождественно преобразуются в $\varepsilon(P(\varepsilon) \wedge B_i(\varepsilon))$. Из содержания каждого такого видового понятия логически выводимо содержание родового понятия по правилу исключения конъюнкции: $P(\varepsilon) \wedge B(\varepsilon) \vdash P(\varepsilon)$. Логическая структура политомических одноосновных ОКСНП, соответствующие основания делений которых содержат переменные признаки, имеет следующий вид:

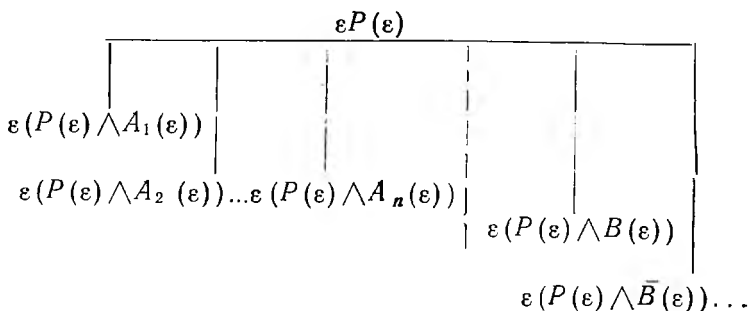

В качестве примера можно привести систему понятий из области ускорителей заряженных частиц⁷.

⁷ Ускорители заряженных частиц: Термины и определения: ГОСТ 22491—87. М., 1987. С. 14.

Родовое понятие «устройство, предназначенное для увеличения кинетической энергии заряженных частиц» по определению выражается здесь термином «ускоритель заряженных частиц». Данный родовой термин употребляется в выражениях четырех ближайших соподчиненных видовых понятий, которые с целью экономии места представляются терминами «высоковольтный ускоритель», «индукционный ускоритель», «резонансный ускоритель» и «коллективный ускоритель». Соответствующее основание деления — «реализовывать некоторый принцип ускорения заряженных частиц» — включает переменный признак, варьируемый в эксплицируемом содержании каждого из четырех видовых понятий.

В многоосновных ОКСНП без пересечения логическая форма родового и видовых понятий, а также ее преобразование при экспликации логических отношений между ними те же, что и в рассмотренных выше одноосновных ОКСНП. В зависимости от характера логических структур составляющих подсистем одноосновных видовых понятий многоосновные ОКСНП без пересечения могут быть дихотомическими, политомическими и смешанными. Приведем здесь логическую структуру смешанной многоосновной ОКСНП без пересечения:

Примером смешанной многоосновной ОКСНП без пересечения может служить классификационная система понятий термодинамики, состоящая из приводимого выше родового понятия, выражаемого термином «термодинамический процесс», и двух одноосновных подсистем видовых понятий. Первая из них включает два дихотомических понятия, выражаемых терминами «равновесный процесс» и «неравновесный процесс». Вторая пред-

ставляет собой политомическую подсистему видовых понятий, представленных терминами «изобарный процесс», «изохорный процесс» и «изотермический процесс»⁸.

Многоосновные ОКСНП с пересечением кроме родового и одноосновных видовых понятий содержат многоосновные видовые понятия. Каждой подсистеме подобных понятий соответствует одноступенчатое деление одного и того же рода на виды по сложному основанию, которое можно эксплицировать посредством конъюнкции логически независимых простых оснований деления. Конкретная логическая форма сложного основания деления зависит от того, из постоянных или из переменных признаков состоят его простые составляющие. Соответствующее сложное основание деления многоосновной ОКСНП с пересечением логически выводимо из содержания каждого многоосновного видового понятия этой системы. Логическая форма последних выражается $\varepsilon_1(B_i^1(\varepsilon_1) \wedge \wedge B_j^2(\varepsilon_1) \wedge \dots \wedge B_l^n(\varepsilon_1))$, где верхний индекс является номером соответствующего простого основания деления. Число многоосновных видовых понятий в многоосновной ОКСНП с пересечением равно декартову произведению множеств видовых признаков всех составляющих простых оснований деления.

Экспликация логической выводимости содержания родового понятия в рассматриваемых системах из содержания каждого многоосновного видового понятия осуществляется так же, как и в вышеприведенных ОКСНП, по правилу исключения конъюнкции: $P(\varepsilon) \wedge B_i^1(\varepsilon) \wedge B_j^2(\varepsilon) \wedge \dots \wedge B_l^n(\varepsilon) \vdash P(\varepsilon)$.

Многоосновные ОКСНП с пересечением могут быть дихотомическими, политомическими или смешанными в зависимости от характера соответствующих составляющих одноосновных делений. Рассмотрим логическую структуру политомической многоосновной ОКСНП с пересечением на примере классификационной системы понятий ускорителей заряженных частиц (УЗЧ)⁹. Этой системе соответствует политомическое двухосновное одноступенчатое деление УЗЧ по форме траектории заряженных частиц и по принципу их ускорения с пересече-

⁸ Формальная логика. С. 138—147.

⁹ Ускорители заряженных частиц: Термины и определения: ГОСТ 22491—87. С. 2—4.

нием разноосновных видов УЗЧ. Остановимся здесь только на подсистеме двухосновных видовых понятий и их логической связи с соответствующим сложным основанием деления и с родовым понятием, приводимым выше.

Логическая форма соответствующего основания деления — $\exists \Phi^1 \exists \Phi^2 (\Phi^1(x_1) \wedge \Phi^2(x_1))$, где переменная x_1 соответствует родовому термину «ускоритель заряженных частиц», $\Phi^1(x_1)$ и $\Phi^2(x_1)$ — переменные предикаты, определенные на множествах постоянных предикатов {Линейный (x_1), Циклический (x_1)} и {Высоковольтный (x_1), Индукционный (x_1), Резонансный (x_1), Коллективный (x_1)}. В эксплицируемое содержание каждого двухосновного видового понятия входит по одному постоянному предикату из этих двух множеств. Декартово произведение данных множеств дает восемь ближайших видовых понятий: $x_1(L(x_1) \wedge B(x_1))$, $x_1(L(x_1) \wedge И(x_1))$, $x_1(L(x_1) \wedge P(x_1))$, $x_1(Ц(x_1) \wedge B(x_1))$, $x_1(Ц(x_1) \wedge И(x_1))$, $x_1(Ц(x_1) \wedge P(x_1))$, $x_1(Ц(x_1) \wedge K(x_1))$, где L , $Ц$, B , $И$, P , K — сокращения соответствующих постоянных предикатов. Поскольку фактические объемы понятий $x_1(Ц(x_1) \wedge B(x_1))$ и $x_1(Ц(x_1) \wedge K(x_1))$ пусты, они исключаются из данной системы. Из содержания каждого видового понятия логически выводимо содержание соответствующего основания деления: $B_i^1(x_1) \wedge B_j^2(x_1) \vdash \exists \Phi^1 \exists \Phi^2 (\Phi^1(x_1) \wedge \Phi^2(x_1))$.

На основании определения родового термина и приведения предикатов, выражающих эксплицируемое содержание родового и двухосновных видовых понятий, к одной области определения, представленной переменной x (соответствующей термину «устройство»), делается явной логическая выводимость содержания родового понятия из содержания каждого двухосновного видового понятия: $УЗЧ(x) \wedge B_i^1(x) \wedge B_j^2(x) \vdash УЗЧ(x)$.

М. С. СЕРФАЛИЕВ

ОҚУ-АҒАРТУ ЖҰМЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕРМИНДЕР МЕН ҰҒЫМДАР ЖАЙЫНДА

Қазақ тіліндегі терминдерді жасаудың принциптері туралы әр кезде әр алуан пікірлер айтылып жүр. Бұл

орайда проф. Қ. Жұбанов есімінің ауызға алынуы заңды. Көрнекті ғалымның басшылығымен Қазақстан мәдениет қызметкерлерінің I съезіне ұсынылған жоба шын мәнінде осы мәселенің бастамасы болды¹.

Қазіргі термин қолдану практикасында негізгі үш түрлі бағыттың — интернационалдық терминдерді аудармай алу; шет ел немесе орыс тіліндегі сөздердің мағынасын дұрыс және дәл бере алатын қазақ сөздерін пайдалану; қазақ тілінің нормасына сай келетін жана терминдер жасау² — күнделікті дәстүрге айналып отырғаны белгілі.

Бүгінгі таңда терминология саласында қол жеткен табыстар аз емес. Ондай жетістіктердің себептері де баршылық, атап айтқанда, біріншіден, барлық идеологиялық майдандағы сияқты, бұл істе де қазақ совет жұртшылығы марксистік-лениндік ілімнің негізгі принциптеріне сүйене білді; екіншіден, өзге ұлт тілдеріндегі, әсіресе, орыс тіліндегі тәрізді, бұл бағыттағы мол тәжірибені игерді; үшіншіден, қазақ тілінің ғасырлар бойғы даму барысындағы, бүгінгі дәрежесіне жеткен екшеліп, тазаланған, әдеби нормаға түскен сөздік қорын пайдаланды³.

Осы аталған жағымды жайлардың қай-қайсысы да терминологияның кез келген саласына тікелей қатысты. Оқу-ағарту жұмыстарындағы терминдер мен ұғымдарға байланысты да мұны толық айтуға болар еді.

Педагогикалық баспасөз беттерінен бұл саладағы терминдердің жұмсалуында көзге түсетін қызықты құбылыстарды атауға тура келеді.

Қазақ тіліне аударылмай қолданылатын интернационалдық терминдер ретінде бұрыннан сінісіп кеткен *эмоция, эстетика, мораль, практикум, лаборатория, дидактика* сияқты сөздермен бірге *консилиум, дифференция, коррекция, процесс, потенциал, лоторея, лото, профес-*

¹ Жубанов Х. О терминологии казахского литературного языка // Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966. С. 278—282; Жубанов Х. Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые Государственной терминологической комиссией (Одобрено съездом культурных работников) // Жубанов Х. Исследования по казахскому языку... С. 283—285.

² Сағындықов К. Әлеуметтік-экономикалық әдебиетті қазақ тіліне аударудың кейбір мәселелері // Тіл мәдениеті және баспасөз. Алматы: Ғылым, 1972. 36-б.

³ Бәйішев С. Тіліміздің терминология мәселелері // Әдебиет және искусство. 1954. № 1. 107—108-б.

сиография, оператив, эвристика т. б. сөздері жиі кездеседі. Мысалы: Біз үшін негізгі зерттеу тәсіліне теориялық ізденіс тәсілдері — комсомол қызметінің нәтижесі мен әдебиеттерді оқып-үйрену және талдау, сондай-ақ топтар активі мүшелерімен әңгіме, кездейсоқ іріктеу тәсілі, бағалау, өзін-өзі бағалау және *коррекциялық* тәсілдер алынды (Қазақстан мектебі, 1985, № 11, 25-бет). Лениндік оқулар бізде *дискуссия* түрінде өтеді, онда әр оқушының жан-дүниесі ашыла түседі (Қазақстан мектебі, 1985, № 1, 23-бет). Қазіргі кезеңде еліміздің алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарындағы КПСС тарихы кафедраларындағы оқытушылар семинар сабақтарын кеңінен әңгімелесу, *семинар-коллоквиум, семинар — диспут, семинар-симпозиум* тәрізді қызықты түрлерін өткізуді дағдыға айналдырған (Қазақстан мектебі, 1985, № 10, 36-бет). Ю. К. Бабанскийдің ғылыми концепциясын мұғалімдерге терең түсіндіру мақсатында жиі-жиі семинарлар, кластағы оқушылардың білім алу қабілетін білу мақсатында сол класта жұмыс істейтін мұғалімдердің біріккен кенесін, яғни педагогикалық *консилиумдар* өткізіп жүрміз (Қазақстан мұғалімі, 1986, 14 март). Музыкалық шығарманың қайталанбас жазап ерекшелігі — оның *процессуалдық* мәнерлілігінде (Қазақстан мектебі, 1985, № 1, 28-бет). Мектеп педагогикалық коллективінің бір дәстүрге айналдырған жұмысы — *оперативтік* мәжіліс (Қазақстан мектебі, 1986, № 10, 14-бет). ...суреттік *лото, орфографиялық лото*, жеке сөздерден сөйлем құрату жақтары, мұның әдістері мен түрлері де жеке тексерілді (Қазақстан мұғалімі, 1985, 18 январь). Әдебиет сабағында қазіргі қолданылатын әдістер методика ғылымында негізделген творчестволық оқу әдісі, *эвристикалық* әдіс, *зерттеу* әдісі, *репродуктивтік* әдістер деп аталады (Қазақстан мектебі, 1985, № 1, 36-б.).

Мысалдардан көрініп отырғанындай, интернационалдық сөздердің қос сөз түрінде де, анықталушы сөздермен қабыса да, матаса да байланысып келетіндері бар. Егер әр сөздің мағынасына бойлау керек болғанда, олардың қазақша баламасын табуға да мүмкіндік жетер еді, алайда ондай жағдайда терминдік ұғым шұбалаңқыланып, атаулық мәнге не бола қоймайды. Айталық, *оперативтік мәжілісті жедел шақырылған мәжіліс* немесе *семинар-диспутты — пікірталас-семинар* дегеннен мағынаға өзгеріс болмас еді, дегенмен терминге тән жинақылық, шымырлық сақталмайды. Сондай-ақ *процессуалдық* де-

ген сөздің де мағынасына сәйкес *үздіксіз болып жататын* дегеннен ұтарымыз аз, былайша айтқанда, *үздіксіз немесе тоқтаусыз жүріп жататын мәнерлік* деген тіркес те шашыраңқылық танытар еді. Біздіңше, педагогикалық термин ретінде *консилиум* сөзі өте орнын тапқан сөз деп бағалануға лайық. Бұл терминнің медицина саласында қолданылатынын көпшілік жақсы біледі. Ондағы берер мағынасы — мәслихат жасау, пікірді ортаға салу, ұсыныс айту. Осы мағынасын педагогика саласында да білдіреді.

Демек, консилиумның әдеттегі мәслихаттардан өзгеше, шұғыл, жедел өткізілетін бас қосу екенін ескерсек, тек дәрігерлердің ғана емес, мұғалімдердің де консилиумы болуы — табиғи құбылыс.

Бір қарағанда, аударуға болатындай көрінетін сөздер басқа сөздермен бірігіп келгенде, оған аударма жасаудың қиын болатын тұстары да кездеседі. Дағдыда *профессияны* — *мамандық* деп айтар едік және солай жазып та жүрміз. Соған қарамастан, *профессиография* түрінде ұшырасқанда, осы күйінде алу керек тәрізді. Мәселен, *профессиографиялық талдау* тіркесін *мамандыққа лайықталған талдау* немесе *мамандығын анықтау үшін жүргізілетін талдау*, тіпті *мамандық бағдар талдауы* деп те ойластыруға болатын сияқты, бірақ осы үшеуінің қайсысын алсақ та, мысалда келтірілген нұсқасы дұрыс көріне береді. Мұндай сөздер тілімізде баршылық қой (библиография, историография т. с. с.). *Фронтальды* сөзінің мән-мағынасы да қазақ тіліндегі сөзбен беруге көнеді: жалпыға ортақ деген ұғымды береді. Солай десек те, *фронтальды сұраулар* тіркесі қолдану дағдымызға айналып кететін түрі бар. Дәл осы пікірді *факультативтік* сөзіне байланысты айтудың реті бар. Бұл сөздің *қосымша, толықтырушы* деген мағынаны беретініне қарамастан, аудармай-ақ, сол қалпында қолданудың ерсілігі жоқ: *Факультативтік* шұғылданысты топпен тұтас жүргізсе, мұғалім әр оқушыны назардан қағыс қалдырмауы керек (Қазақстан мектебі, 1983, № 7, 7-бет). Бұл мысалда күдік тудыратын сөз — *шұғылданыс*. Тегінде, оны *сабақпен* алмастырса болғандай.

Қазақ тіліндегі кейбір терминдердің тура баламасы бола тұра, оны бермей, орыс сөздерін орынды — орынсыз тықпалайтынымыз бар. Мәселен, *білік* сөзінің орнына, *компетенцияны*, *қызметтің* орнына *функцияны*, *әдептің* орнына *тактыны*, *кедергінің* орнына *барьер-*

ді, мамандандырылғанның орнына квалификациялықты, ахуалдың орнына климатты, ақылдың орнына нотацияны қолданудың қаншалықты қисыны бары түсініксіз. Балаларды жат қылықтардан сақтап отыратын әр түрлі жұмыстардың формаларын өз мәндеріне қарай шектеп беріп, әрқайсысының компетенциясын, бітімі мен функцияларын аша көрсеткен жөн (Қазақстан мектебі, 1986, № 10, 27-бет). Мұнда кейбір оқу-ағарту қызметкерлері мен мұғалімдер *психологиялық барьерді* аттап өтуіне тура келеді (Қазақстан мұғалімі, 1986, 29 август). Мұндай мұғалімдер оқушыларға ешқандай ықпалы жоқ, тек құрғақ *нотация* оқумен, иландырумен тынады (Қазақстан мектебі, 1985, № 5, 26-бет). *Квалификациялық* басшылық тәрбие процесіне сонда ғана тиімді болады, егер директор оқу-тәрбие жұмысындағы орынбасары арасындағы басқару *функцияларын* дұрыс ажыратып, басқару жолдарын нақты бөлсе (Қазақстан мектебі, 1984, № 2).

Сөйтіп, орыс тілінен аудару арқылы немесе түбірге қосымша жалғау жолымен терминдер қабылдағанда белгілі бір тұрақты принципті ұстанған жөн.

Интернационалдық сөздерді ана тіліміздегі сөздердей аудармасыз қолданғанда, оған жалғанатын қосымшалардың да заңдылығы естен шықпауы керек. Әңгіме мынада: кей реттерде зат есім сөздерден етістік туғанда, оларда әр түрлі өзгерістер кездесіп отырады. Мысал үшін, *оптимизация, актуализация* сөздерін қазақшалау бір ізге түскен сияқты, демек, *оптимизациялау* немесе *актуализациялау* емес, *оптимальдандыру және актуальдандыру* түрінде айтылып та, жазылып та жүр. *Оптимальдандырудың* алғашқы шарты әдебиет сабағының білімдік, тәрбиелік және дамытушылық міндеттерін өзара бірлікте және комплексті жүзеге асыру болып қойылады (Қазақстан мектебі, 1985, № 1, 36-бет). Оқушылардың үйренген білімдерін *актуальдандару* мақсатымен сұрақтар қоямын (Қазақстан мұғалімі, 1985, 6 декабрь). Барлық жағдайда бұлайша бола бермей, *-ция-ға* біткен сөздердің *-тау* тұлғасына аяқталуы қисынды, өйткені, қалай болғанда да, *механизациялау* немесе *электрификациялау* түрінде бола бермеуі де мүмкін ғой. Айталық Терминкомның бекітіп, дұрыс қолданып жүргеніміздей, *аттестаттау* (орыс тіліндегі *аттестация* сөзінің орнына) сөзі әдетке айналып отырғанда, мұғалімдер газетінің бір тақырыбы (Қазақстан мұғалімі, 1985, 6 декабрь).

«Мұғалімдерді аттестациялау жөніндегі екінші бесжылдық циклінің қорытындылары туралы» деп аталады.

Терминдерді жасап, қабылдаудың тағы бір көпке белгілі принципі бойынша шет ел тілдерінен немесе орыс тілінен енген сөздерді дәл аудару жағынан қалыптасып кеткен жағымды тұстарды да атамасқа болмайды.

Жоғары оқу орындарының, әсіресе, бірінші және екінші курс студенттеріне арналған «памятка» шығару ісі көп жылдан бері дағдыға айналды. Ал осы сөздің қазақ тіліндегі баламасын табу мақсатында талай пікір таластары да болып жүрді, біреулер «нұсқау» сөзін ұсынды. Ал бұл сөздің ресмилік сипаты басым екені белгілі және ол «инструкцияның» талайдан келе жатқан аудармасы. Орыс тіліндегі түрінде кірістірудің қисыны келмеді. Терминком мәжілісінің бірінде оның «жадынама» деген аудармасы қабылданды. Міне, осы *жадынама* аз уақыттың ішінде сіңісіп жүре берді. Дәл сол сияқты, *нагрузка* сөзінің баламасы қазақ тілінде бертінге дейін табыла қоймады. Көпшілікке арналған немесе баспасөз бетіндегі еңбектерде кездескен *жүктеме* сөзі бірте-бірте арнаулы термин ретінде қалыптасып кетті. Сондықтан олардың педагогикалық *жүктемелерін* қайта қарап, олардың педпрактикаға қатысты сағаттарын көбейту жолдарын ойластыру керек (Қазақстан мұғалімі, 1986, 12 декабрь). Енді оның апталық жүктемесі оқу жылының басындағы тарификацияда көрсетілгеніндей 27 сағатқа жетті (Қазақстан мұғалімі, 1985, 13 сентябрь).

Орыс тіліндегі *внутри, между* предлогтарының мағынасын беретін *іш, ара* көмекші сөздерінің қолданылуы да педагогикалық терминдердің жасалып, жұмсалыуына мол жәрдемін тигізіп жүр. Аттестацияның жүргізілуі *мектепшілік* бақылау мен басшылық ісін жақсартуға үлкен септігін тигізді (Қазақстан мұғалімі, 1985, 6 декабрь). Егер үйірме *класішілік* болса, класс екі топқа бөлінеді (Қазақстан мектебі, 1985, № 1, 45-бет). Совет мүшелері мамандығына қарай *кітапханашілік* жұмыстарға тікелей қатысып, кітапханашыға көмектерін аямайды (Қазақстан мектебі, 1984, № 8, 25-бет). *Пәнішілік* және *пәнаралық* үйлесімділікті жүзеге асыру мәнісін бөліп қарастыру сияқты талаптарды әрдайым орындайды (Қазақстан мектебі, 1985, № 5, 14-бет). Сөйтіп, бұл *іш, ара* көмекші сөздері оқу-ағарту саласындағы жиі қолданылатын сөздердің көпшілігімен біріге жұмсалатынын және ойды дәл білдіруге себін тигізетінін аңғару

қиын емес. Әңгіме, нақтырақ айтқанда, бұл екі сөздің әйтеуір қолданылуында емес, ал олар мектеп ішіндегі немесе пән аралығындағы түрінде де қолданыс таба берер еді ғой. Бұл арада әңгіме бұл екі сөздің (*иш, ара*) басқа сөздермен жымдасып қолданылуындағы жинақылықта болып отыр. Мұның өзі терминге қойылатын лингвистикалық талапқа сәйкес келеді. Сайып келгенде, педагогикалық терминдердің қазіргі қолданылу дағдысы, жасалу принциптері Қазақстан Қ(б)П Орталық Комитетінің В. И. Ленин шығармаларын қазақ тіліне аудару туралы арнаулы Қаулысында қойылған талаптарға сәйкес келеді. Онда былай делінген: «Белгілі бір ұғымды білдіретін қазақ терминдері жасалсын, қазақ тілінде баламасы жоқ шет елдік және орыс терминдері аударылмай алынатын болсын, бұлардың жазылуы орысша болсын, бұл принцип қазақ тілінің шаруашылық пен мәдениет, ғылым мен техника, әдебиет пен өнер салаларындағы терминдерін жасауда негізге алынсын»⁴.

Дегенмен, мекеме атаулары мен құрметті атақтарды тұрақтандырып жазуда ала-құлалық кездесіп отыратынын жасыруға болмайтын шығар. Жиырмамыншы жылдардың орта кезінде «Оқу-білім майданында» мақаласында Сәкен Сейфуллин осы орайда бір ізділіктің жоқ екендігін айта келіп, «...бір адамдар «Халық ағарту комиссариаты» деп жазса, басқалары «Оқу халық комиссариаты» деп жазатынын орынды сынаған болатын, бұл атауды ретке келтіру қажеттігіне назар аударған еді»⁵. Осыған байланысты әр түрлі атаушылық әлі күнге дейін орын алып келе жатыр. *Министрліктің* бір кездегі *комиссариаттың* орнында жұмсалатындығын бұл күнде баршасы біледі, алайда сол министрліктің жергілікті бөлімшелерінің әр түрлі аталып, жазылатын жайы көзге ұрып тұрады. Мәселен, *Оқу министрлігі* деген атау тұрақталғанымен, *облыстық халық ағарту бөлімі*, *аудандық халық ағарту бөлімі* деген атаулар мазмұны жағынан түсінікті болса да, жазылуы әр түрлі болғаны түсініксіздеу. *Облыстық халық ағарту бөлімдері* кезінде балалар үйлерінің материалдық базасын нығайту жөніндегі ша-

⁴ Цитата мына еңбектен алынды: *Бәйішев С.* Қазақ тілінің терминологиясын жасаудың негізгі принциптері мен міндеттері // *Халық мұғалімі*. 1948. № 5. 17—18-б.

⁵ Көрнекті жазушының пікірі мына еңбектен алынды: *Әбдірахманов А.* Тіл мәдениеті және терминология // *Тіл мәдениеті және баспасөз*. Алматы: Ғылым. 1972. 82-б.

ралар жүргізген еді (Қазақстан мектебі, 1981, № 5, 10-бет). *Аудандық халық ағарту бөлімінің* қызметкерлері оқушыларға саяси-идеялық тәрбие беру мәселесіне ерекше назар аударады (Қазақстан мектебі, 1981, № 12, 25-бет). Мектептерде табиғат қорғау жұмысының тәсілдерін күшейту мақсатында Қазақ ССР Оқу министрлігі республикалық жас табиғатшылар станциясының жанынан табиғат қорғау лабораториясын ұйымдастырды (Қазақстан мектебі, 1982, № 2). Балқаш қаласындағы № 5 мектептің биология пәнінің мұғалімі Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген мұғалімі Н. Д. Булычеваның ұстаздық іс тәжірибесі мақұлданып, халық ағарту бөлімдеріне практикалық қызметте пайдалануға ұсынылды (Қазақстан мектебі, 1983, № 11, 11-бет).

Егер министрлік осылай аталса, оның төменгі буындарын да солай атағанның не айыбы бар? Айталық, облыстық оқу бөлімі немесе аудандық оқу бөлімі, өлкелік оқу бөлімі деген ұғымдық жағынан да, жазылуы жағынан да бір ізді, жарасымды көрінетініне дау болмаса керек. Олай болмағанда, мәселен, Қазақ ССР Халықтық бақылау комитеті» деп, оның төменгі буындарын, шамамен, «Облыстық халықтық тексеру комитеті», «Аудандық халықтық тексеру комитеті» дегендей болып шығар еді.

Ал құрметті атақты тұрақтануына келетін болсақ, келтірілген мысалдағы жазылу түрін дұрыс деп табу керек. Шынында да, «еңбек сіңірген ғылым қайраткері», «еңбек сіңірген агроном», «еңбек сіңірген артист» болуға тиіс, ал регионны соның алдындағы сөзбен анықталғаны жөн: «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген мұғалімі», «СССР халық мұғалімі» т. б. Олай болмағанда, әлгі атағы барлар жергілікті бір жерге — республикаға ғана қызмет еткен деген ұғымды беруі мүмкін: «Қазақ ССР-іне еңбек сіңірген мұғалім». Бұл, әрине, дұрыс емес.

Мекеме атауы сөз болғанда, тоқтала кететін тағы бір мәселе бар. Республикамызға белгілі мұғалімнің шеберлігін ғылыми тұрғыдан зерттейтін орталық мекеменің аты — «Ы. Алтынсарин атындағы Педагогика ғылымдары ғылыми-зерттеу институты». Біздіңше, мұндай атау шұбалаңқылық танытады (бір ғана атаудың ішінді *ғылым* сөзі екі рет жазылған). Сондықтан «Ы. Алтынсарин атындағы педагогика институты» деу жеткілікті болар еді. Мұндай атаудың үлгісі осы институт орналасқан қаланың өзінде көптеп кездеседі: «Химия институты», «Қ. Сәтбаев атындағы геология институты» т. с. с. Де-

мек, ғылыми-зерттеу мекемесі екені бірден түсінікті болатынына талас жоқ.

Бір карағанда, «Тіл білімі институты», «Әдебиет және өнер институты» деген атаулармен салыстырғанда, «Педагогика институты» деген атауға күдік келтірушілер де болар, өйткені қазір «педагогика институты» деп жоғары оқу орнын айтып жүргеніміз белгілі, олай болса «педагогика ғылымы институты» деп ширақ қайырған да ақылға қонымды көрінер еді. Шынтуайтқа келгенде, «педагогика институты» деген атау оқу орнына лайық емес, тегінде, бұрынғыша «педагогтық» институт деген абзал. Ана тіліміздің мол мүмкіндігін былай қойғанда да, орыс тіліндегі тұрақтанған атаудың өзі біздің ұсынысымызға сәйкес келері сөзсіз. «Институт педагогика» дегенде ешбір орыстың оқу орны туралы ойланбайтыны сияқты, «педагогический институт» дегенде ғылыми мекеме туралы ойланбайды. Сонымен, терминге тұрақтылық, мағынаның нақтылығы қажет болса, сол терминге сәйкес атауларды қабылдап, тұрақтандырғанда да, осы принципті негізге алған дұрыс.

Ғылыми дәреженің атауын да тұрақтандыру қажет. Айталық, баспасөз беттерінде «педагогика ғылымдарының докторы», «психология ғылымдарының кандидаты» деу қазақ тілінің заңдылығын сақтамағандық болып табылады. Бірде «Қазақстан мұғалімі» газетіндегі мақала авторының дәрежесі «педагогикалық ғылымның докторы» деп те жазылды. Тегінде, қазақ тілінің көптік мағынаны сөздің жекеше тұрған күйімен де беруге болатынын естен шығармаған лазым. Сондықтан да «СССР Педагогика ғылымы (ғылымдары емес) академиясы», «психология ғылымының докторы» түріндегі атауларды қалыптастырған мақұл.

Сөйтіп, қазіргі қазақ әдеби тілі мүмкіндіктері тұрғысынан барынша кең ауқымды терминологияның бір ғана саласы — оқу-ағарту жұмыстарында қолданылатын терминдер мен ұғымдардың жасалуы, қолданылуы мен дамуы бағытында ортаға салар, тіпті басқа терминдерді тұрақтандыруға әсер етер пікірлер мен ойлар баршылық. Мұнын белгілі бір ұғымды түсінікті әрі мәдениетті түрде жеткізуге мол мүмкіндігі барын, оның үстіне, ең бастысы — ұлт тілінің баюына үлкен көмегі барын ескермеске болмайды.

К ВОПРОСУ О ПРЕФИКСАЛЬНОМ СЛОВООБРАЗОВАНИИ

Казахское словообразование, в отличие от русского, не бывает префиксальным-суффиксальным. Русскому языку известны, например, термины-прилагательные двух типов: предложного и приставочного. К первому относятся термины-прилагательные, образуемые префиксально-суффиксальным способом, на основе сочетаний существительных с предлогами посредством суффиксов *-ск, -н*, например: *надзвездный, заморский* и т. д. Ко второму относятся те, которые образуются посредством приставок, присоединяемых к самому прилагательному, например: *скверный-прескверный, веселый-превеселый*. Различаются между собой они тем, что прилагательные с приставками на основе сочетаний существительных с предлогами образуются или на основе предложно-падежных сочетаний, или отсубстантивных относительных прилагательных. Основы производных прилагательных в их образовании не участвуют. В образовании же приставочных прилагательных участвуют основы производных и производных прилагательных, т. е. отсубстантивных, отглагольных, но с качественным значением.

Приставки, которые образуют прилагательные-термины посредством префиксов (*пре- раз-, не-*, а также заимствованные *ультра-, архи-, анти-*), отличаются тем, что участвуют в словообразовании всех частей речи, т. е. имеют единое значение. Среди приставок предложного происхождения нет заимствованных, и они многозначны.

К приставкам предложного характера относятся *без-, вне-, внутри-, да-, за-, между- (меж-), перед-, под-, против-, сверх-, среди-, через-, чрез-, небез-*. Образования из предлога *без* и отрицательной частицы *не*, а также прилагательные с приставками *без, не-* тождественны семантически.

Прилагательные с приставкой *без-* производятся тремя способами:

1) префиксально-безсуффиксным, когда к существительному присоединяется предлог *без*, например: *без го-*

ловы — безголовый, без рук — безрукий; 2) префиксально-суффиксальный, существительное с предлогом без плюс суффикс прилагательных -н: без детей — бездетный; 3) префиксальный, приставка без- присоединяется к бесприставочному прилагательному: доказательный — бездоказательный, билетный — безбилетный.

Третьим способом образуются преимущественно имена прилагательные, относящиеся к терминологии.

Приставки не- и а- также синонимичны: обозначают отсутствие какого-либо свойства: не (а) моральный, не (а) ритмичный, не (а) нормальный, не (а) симметричный и т. д. Кроме перечисленных приставок есть приставочные прилагательные, которые тоже в некотором смысле синонимичны: антипартийный — противопартийный, антинародный — противонародный, антигриппозный — противогриппозный и т. д. Здесь тождественно семантически приставки анти-, против-, но чаще встречаются прилагательные с приставкой анти-, которые означают 'враждебный чему-нибудь, направленный против чего-нибудь': антиколониальная политика, антиимпериалистическая пропаганда, антивоенная агитация и т. д.

Приставка сверх- означает мера, предел чего-либо; например: сверхсрочный, сверхкомплектный, сверхштатный, сверхмесячный и т. д. Все эти прилагательные с приставками употребляются в терминологических словосочетаниях.

Приставка между- соответствует приставке интер- (иноязычного происхождения), например: интернациональный, интервокальный и т. д. Прилагательные с приставкой внутри-, которая антонимична приставке вне-, характерны для научной терминологии: внутриведомственный — вневедомственный, внутриколхозный — внеколхозный, внутрипартийный — внепартийный и т. д.

Интересно, что префиксально-суффиксальным способом образуются прилагательные, выражающие пространственные отношения, префиксальным — специально-терминологическая лексика. Из этих двух способов образования имен прилагательных более древним является первый, а второй получил свое развитие сравнительно недавно в научной и специально-терминологической лексике¹.

Если в русском языке терминообразующими являют-

¹ Голушкова Е. А. К вопросу о способах префиксального словообразования прилагательных в русском языке // Уч. зап. Пермского гос. пед. института. 1960. Вып. 25. Кафедра русского языка.

ся как исконно русские приставки, так и иноязычные, то в тюркских языках, и в казахском в частности, эту роль выполняют вспомогательные слова (көмекші есімдер). Например, приставка *между-* (*меж-*), означающая, что действие происходит между предметами, основа одного из которых входит в прилагательное, в казахском языке переводится при помощи вспомогательного слова *ара* 'между': *планетааралық станция — межпланетная станция, Халықаралық әйелдер күні — Международный женский день*. Русская приставка *пред-* в тюркских языках передается при помощи вспомогательного слова *алд* 'впереди', и в казахском языке: *соғыс алдында — предвоенный, егіс алдында — предпосевной, сьезд алдындағы — предсьездовский*.

Приставка *после-* также передается вспомогательными словами *кейін ~ соң ~ соңғы* 'после' и т. д.: *соғыстан кейін — послевоенный, революциядан кейінгі, революциядан соң — послереволюционный, сьезден кейінгі, сьезден соң — послесъездовский*.

Приставке *сверх-* в казахском языке соответствует также вспомогательное слово *тыс* 'вне': *штаттан тыс — сверхштатный, жоспардан тыс — сверхплановый, сметадан тыс — сверхсметный, дыбыстан тыс — сверхзвуковой*.

Приставке *вне-* также соответствует вспомогательное слово *тыс*: *партиядан тыс — внепартийный, таптан тыс — внеклассовый, штаттан тыс — внештатный*. Приставки *вне-*, *сверх-* передаются в казахском языке также посредством вспомогательного слова *үстеме* 'над, сверх': *үстемей пайда — сверхприбыль, үстеме жұмыс — сверхурочная работа, үстеме күн — сверхприбыль, үстеме салық — сверхналог, үстеме монополиялық пайда — сверхмонопольная прибыль*. Приставка *внутри-* в казахском языке передается при помощи вспомогательного слова *іш* 'внутри', например: *партияның ішкі демократиясы — внутрипартийная демократия, одақ ішіндегі — внутрисоюзный* и т. д.

В казахском языке приставки *без-*, *не-* передаются при помощи отрицания *сіз/сыз*, например: *квалификациясыз — неквалифицированный, дефектсіз — бездефектный*. Приставка *анти-* переводится словом *қарсы* 'против', но чаще всего оно входит в тюркские языки вместе с термином. И это, на наш взгляд, справедливо. Еще в 30-х гг. Х. К. Жубанов предлагал «вместе с терминами

ввести в казахский язык ряд аффиксов, употреблявшихся в международной терминологической практике, которые не могут быть заменены казахскими аффиксами, например *-ист, -изм* (суффиксы), *ре-, син-, де-, анти-, контр-* (префиксы)².

Большая часть терминов-прилагательных в тюркских языках сохранила приставку *анти-*, так как послелог *қарсы* не передает точно ее значения: *антипартиялық* — *антипартийный*, *антифашистік* — *антифашистский*, *антиимпериалистік* — *антиимпериалистический*, *антимилитаристік* — *антимилитаристский*.

Таким образом, при освоении интернациональных терминов-прилагательных следует придерживаться принципа словообразования казахского языка: прибавлять к корню различные словообразовательные аффиксы. В нашем случае — не переводить интернациональные приставки, а заимствовать их полностью с основой, прибавляя соответствующие аффиксы казахского языка.

А. Е. ЕСЕНҚУЛОВ

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘДЕБИЕТТАНУ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Дүние жүзінде таза тіл кездеспейтіні бәрімізге белгілі. Тіл алмасу — ауысу процестері ертеден-ақ бар құбылыс.

Қазіргі қазақ тілінің дамуын былай дәуірлеуге болады:

1. VIII ғасырға дейінгі жалпы түркі сөздері; 2. Түркі тілдеріне ортақ сөздер; 3. Монғол тілдеріне ортақ сөздер; 4. Араб, парсы тілдерінен енген сөздер; 5. Орыс тілі және орыс тілі арқылы енген сөздер.

Тіл алмасу процестері туысқан тілдердің арасында да, сондай-ақ құрылысы әр түрлі, бір-бірімен туыстық жақындығы жоқ тілдердің арасында да болады. Туыс

² Жубанов Х. К. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966. С. 284.

тілдер арасындағы тіл ортақтығы, яғни алмасу жолдарымен туыс емес тілдердегі өзара ауыс-күйіс жолдарының өзіндік табиғи айырмашылықтары бар. Өйткені олар бір, төркіндес тілдер қатарына жатады. Көне сөздердің негізгі түбірлерінің бір ұядан өрбіп дамығанына көптеп мысалдар келтіруге болады. Сондықтан да түркі тілдерінде сөйлейтін халықтардың бәріне бірдей түбір сөздердің ортақтығы заңды. Бұдан жалпы түркі тілдеріне ортақ сөздер ешбір өзгеріссіз сол калпында қолданылады деген пікір тумады. Түркі тілдерінің әр топтарына тән өзара фонетикалық, грамматикалық, лексикалық айырмашылықтары қатаң сақталған. Түркі тілдерінде сөйлейтін халықтардың сөз ортақтығы бәрінде бірдей емес. Ол әр тілдердің топтасуына және туыстық, аймақтық жақындықтарымен қатар, мәдени, әлеуметтік, экономикалық қарым-қатынастарына тікелей байланысты болатын көріністер.

Құрылысы әр түрлі, бір-бірімен туыстық жақындығы жоқ тілдер арасындағы ауыс-күйістердің табиғаты мүлде басқаша.

Мақалада қазақ тіліне ертеден енген араб, парсы сөздері және олардың әдебиеттану терминдерін қалыптастырудағы ролі жайы сөз болады.

Қазақ даласына араб, парсы сөздері негізінен XI ғасырдан тарай бастаған. Оның тарауының түрліше себептері де бар. Осы кезеңде қазақ жеріне ислам діні орныға бастады. Біріншіден, ислам дінін уағыздаушы түрлі дін иелері кожа, молда, бақсы-балгерлер дінді және шариғат заңдарын көпшілік арасына әкелді. Екіншіден, қазақ XV ғасырға дейін ұйғыр жазуын қолданып келсе, XVI ғасырдан бастап араб әліппесін пайдаланды. Осы кезеңде Орта Азия мен қазақ жерінде мәдени-ағарту жұмыстары жандана бастады. Орта Азияның атақты адамдарының классикалық шығармалары халықтың мәдени, ғылыми өсуіне ықпалын тигізумен қатар оқушы жұртшылыққа араб, парсы, яғни шығыс тілдерінің элементтерін таратты. Үшіншіден, өзбек, татар тілдері арқылы біздерге араб, парсы сөздері ауысып отырды.

Араб, парсы тілдерінен енген термин ұғымындағы сөздер тобын қазақ тілінен көптеп кездестіреміз. Қоғамдық ғылым тармақтарындағы бұлардың үлесі мынадай: тіл білімінде — 40, әдебиеттануда — 30, философияда — 45, психологияда — 60, экономикада — 100, жалпы саны 280—300 шамалы терминдер қазіргі қазақ әдеби тілінде

қолданылып жүр. Мұнда ескеретін бір жағдай — ғылымның әр саласында жұмсалатын терминдер түбір термин, туынды термин, біріккен термин, күрделі (тіркес) термин тәрізді болып сараланады. Сондай-ақ кейбір терминдер ғылымның әр түрлі саласына, пәнаралық қатысына байланысты термин ретінде қайталанып жұмсалады. Мысалы, **нақыл, әдеби, хабар, тарихи, зат, сапа, жекеше, шарт** тәрізді лингвистикада **әдеби (тұлға), нақыл, тарихи** әдебиеттану ғылымында; себеп **шарт, амал, хабар, мағына, сапа** психологияда; амал, зат, мақсат, себеп, сапа, тарих философияда; жекеше, зат, кәсіпкер, мақсатты, сапа, тарихи, шарт экономика саласында қолданылып жүр. Ғылымның әр саласында терминнің бұлайша қайталанып жұмсалыуында өзіндік реңкі мағыналық айырма да жоқ емес.

Әдебиетші Ф. Әбетов¹ сөздігінде 720-дан астам термин қамтылған. Онда қазақ әдебиетіне тән терминдер 50-ден аспайды, оның ішінде араб, парсы сөздерінен жасалған терминдер 10-шақты ғана.

Ендігі әңгіме қазақ тіліне әр қилы кезеңде, әр алуан жолдармен келіп енген араб, парсы сөздерінің мағыналық өрісі мен шеңбері және олардың терминдік мүмкіндігі жайында болмақ.

Проф. Б. Кенжебаев түркі халықтарының әдебиетінде XII ғасырдан бастап араб, парсы сөздері арқылы жасалған терминдері көп енген: «дастан», «қисса», «хамса», «нама» сияқты әдеби атаулар сол уақыттан кездеседі². Арабтың *шайыр (шагер)* сөзі мен парсының *ақын (ахун)* атауы бізге ертеден еніп, екеуі жарыса қолданылып келе жатқан терминдер қатарына жатады. «Ақын», «шайыр» атаулары синонимдес сөздер қатарында 1931 жылғы сөздіктерде кездеседі³. «Ақын» мен «шайыр» екеуі де суырып салма, өлең шығарушы, халыққа танылған өнер иесі.

«Ақын» және «шайыр» атаулары, шамасы, XV ғасырда парсылар арқылы түркі тілдерінде сөйлейтін Орта Азиялық халықтарға, одан кейін көрші отырған қазақтарға тараған. Таяу және Орта Шығыс пен Орта Азия, Индияға әйгілі XIV ғасырдың атақты «Хусрау

¹ *Әбетов Ф.* Әдебиеттану терминдерінің қысқаша орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1962.

² *Кенжебаев Б.* Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы, 1973. 41-б.

³ Атаулар сөздігі. Қызылорда, 1931.

Шырын» поэмасынан және XIII—XIV ғасырларда жазылған көне қыпшақ тілінің әйгілі ескерткіші «Кодекс Куманикус» сөздіктерінен осы екі атаудың кездеспеуі ойланатын жәйт⁴. Қазақ тілінде жазылған сөздіктермен әдебиеттерде **шайыр** сөзіне қарағанда **ақын** сөзі өте жиі қолданылады. Көне жазба ескерткіштер мен сөздіктерде шайыр сөзінің қазіргі ақын баламасы ең көне әдеби шығарманың бірі — Ж. Баласағұнның «Құтадғу біліг» (1069) поэмасынан және В. З. Будаговтың сөздігінен кездестірдік⁵. Бір ескеретін нәрсе, **шайырға** анықтама бергенде «суырып салма» дейміз де, ал ақынға келгенде халық алдында айтысқа түсіп танылған өнер иесі деген түсініктеме қосамыз. Қазақ тілінде *шайыр* сөзі тек тарихи әдебиеттерде қолданылады. **Ақын** атауы **шайыр** сөзін бірте-бірте ығыстыра бастағанын, оны диалекті қатарына шығарып тастағанынан байқауға болады⁶. Парсының *ахун* сөзін түрікменстанның: Ашхабад, Красноводск, Ташауыз аудандары және Гурьев, Маңғыстау облыстарының қазақтары **үлкен молда** мағынасында қабылдайды⁷. Мысалы, Біз не білеміз, ақунға оқымаған адамбыз. Кейде **ақынды жыраумен** қатар қояды. **Ақын** өзі өлең шығарады, ал, жырау ел тарихына, батырларға арнап әнге қосып айтылатын терме толғаулар арқылы өткенді келесі ұрпаққа жеткізуші. Орындаушылық міндеттеріне қарағанда, екеуі бірдей емес. **Ақын** термині өленді домбыра немесе басқа музыкалық аспаптармен ойнай отырып, өз ойынан өлең шығаратын әдебиет өкілі, Орыс әдебиетіндегі «импровизатор» «певец», «поэт» терминдерінің баламасы.

Арабтың **хафез** сөзі дін қызметкері, оқымысты, білгір мағынасын білдіреді. Ел ішінде және қазақ әдебиетінде аты аңызға айналған көп білетін, білімді, ақылшы адам **абыз** терминімен байланысты айтылады. Этимологиялық сөздікте⁸ **абызды** «шаман дініндегі халықтардың молда, сопы, бақсы сияқты адамдарының лауазымы» десе, тү-

⁴ Ибатов А. Кутбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. Алматы, 1974, 23—277-б.

⁵ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.; Л., 1951. С. 421. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 1. Спб., 1889. С. 666.

⁶ Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Алматы, 1969. 375-б.

⁷ Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Алматы, 1969, 375-б.

⁸ Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966. 17-б.

сіндірме сөздікте⁹ **абыз** сөзі «Ескі оқымысты, білгіш, көп білетін, білімді адам» деп анықтама береді. Арабтың **әдебиет** сөзі (әдеби-йәт) туынды сөз. **Әдеби** төлтума тілде әдепті, сыпайы, көрегендік тәрізді ұғымды білдіреді. Қазіргі қолданыста әдебиетке қатысты. **Әдеби тіл** деген тіркес қалыптасқан жазба нормасы бар, жалпы халықтық тілдің өңделген түрі. **Әдеби** сөзінен туындаған «әдебиет» деген ұғым ғылыми, саяси, көпшілікке арналған кітаптар, материалдар, яғни барлығын қамтитын жалпы жазба шығармалардың атауы. Бұған барлық көркем шығармалардың салалары кіреді. Тілімізде **әдебиет** термині ХХ ғ.-дың басында қолданыла бастағанын байқаймыз. **Әдебиет, әдеби тіл, әдебиет стилі** деген терминдерді «Атаулар сөздігінен»¹⁰ кездестірдік. Парсының *бәйіт* сөзі шығыс халықтарының поэзиясында жиі қолданылатын атау. Бірыңғай ұйқаспен айтылатын екі жолды өлең. **Бәйітті** дінмен байланыстырып, «ораз» кезінде айтылатын — жарапазан» сарындағы өлең, жыр, — деген түсінік береді¹¹. **Бәйіт** атауы осы ұғымда ХІV ғасырдағы көне жазба ескерткіштерінде кездеседі¹². Парсының **аваз** сөзінің қазақ тілінде **дауыс, үн, дыбыс** және **ырғақ** тәрізді синонимдері бар. Қазақша — осы төрт варианттың қызметіне қарай *ырғақ* атауы *әуезге* жақынырақ келеді. **Үн, дауыс, дыбыс** сөздері бір-біріне синонимдер. Парсының *әуезі* жай *ырғақ, үн, дауыс* емес, құлаққа жағымды, дауыстың өзіне тән майда, ырғақты, сазды үні. Сондықтан жоғарыда көрсетілген атаулар *әуез* терминінің реңін толық ашатын баламасы бола алмайды. *Хекайя* > *a* көпше түрі *хикаят*. Қазақ әдебиетіне Шығыс халықтарының әдебиетінен енген термин. *Хикаяға* қарағанда *хикаяттың* мағынасы әлде қан. *Хикая* бастан кешкен неше түрлі ғажайып оқиғалар жайлы жазылған әдеби шығарма болса, ал *хикаят* жалпы әдеби шығармалардың жинақталған атауы. «Хұсрау Шырын» поэмасының сөздігінде *хикаят* сөзі *әңгіме, аңыз* мағыналарында екі рет кездесті: салам беріп хикаят қылды ағаз. Сәлем беріп хикаятты бастады («ХІІІ» 25 б.) Хұсрау Шірін хикаятінің аввалы. Хұсрау, Шірін әңгімесінің басы»

⁹ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974. 1-т. 38-б.

¹⁰ Атаулар сөздігі. Қызылорда, 1931.

¹¹ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2-т. Алматы, 1976. 188-б.

¹² *Ибатов А.* Кутбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігі, Алматы, 1974. 57-б.

(«ХШ», 237 б.)¹³. «Хусрау Шырын» ескерткішінде арабтың сұхбат, нақыл сөздерінің қазақша баламасы ретінде «әңгіме» сөзін келтірген **сұхбаттың әңгіме** ұғымында қолданылуы талас тудырмайды: Алма ва саміндін нақл қылды Алма менен жасминнен әңгіме қылды («ХШ», 159 б.). Қазірде өнеге, өсиет ретінде жұмсалатын нақыл сөздер, о баста жай әңгімелесу арқылы ауызша баяндалуы мүмкін. Келе-келе өнегелі, өсиет әңгімелер әбден сұрыпталып мақал-мәтел тәрізді әрі қысқа, әрі нұсқа болып қалыптасуы ықтимал. *Ғазал* > *a*. Қазақша әдебиеттерде *ғазал*, *газел* (кітаби) болып екі түрлі жазылып жүр. Ғазал Шығыс халықтарының көбіне махаббат тақырыбына арналып жазылатын лирикалық қос тармақты өлең түрі. Шығыс халықтары діни сарынды жазылған поэмаларды да «газал» деп атаған¹⁴.

Дүние жүзіне әйгілі, ғылым мен білімнің қайнар көзі болып саналған кемеңгер ғалым Әл-Фараби еңбектерін араб тілінде жазғаны белгілі. Ұлы данышпанның ғылыми еңбектерінің орысша аудармасында тілімізге араб, парсы тілдерінен ертеде енген, қазіргі кезде әдебиет термині ыңғайында дәл осы күнгі мағынасында қолданылған атауларды кездестірдік: *мисалы*, *далал*, *исм*, *мәтәл*, *мағына*, *мақал*. Интернационалдық әдебиет термині ретінде қалыптасқан «трагузийя» (трагедия), «кумузи» (комедия) гректің «комос» (мерекелі — көңілді топ) деген сөзінен шыққан. «Драмата» (драма), «афика» (эпос), «ритура» (риторика), «сатура» (сатира), «фиумата» (поэма) бұл термин эпопеяның синонимі ретінде қолданылған¹⁵. Фарабидің еңбектерінде қазіргі ғылымның басқа салаларына тән терминдер көп кездеседі. Мұнда әдебиет терминіне қатысты атауларды ғана сөз еттік.

Жоғарыда әдебиеттану терминдерінің бастауларының тек бір тәсіліне, яғни араб, парсы кірме сөздерінен жасалған терминдер жайында сөз еттік.

Қорыта келгенде, тілімізге ертеден енген араб, парсы кірме сөздерінен жасалған, бұрыннан қолданылып жүрген әдебиеттану терминдерінің жасалу жолдары мен ғылыми терминдік мәнге иелену процестеріне және әрбір жеке терминдердің беретін мағынасы мен қолданыс аясына шолу жасадық.

¹³ Сонда, 25, 237-б.

¹⁴ *Бекмұхаметов Е. Б.* Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздері. Алматы, 1977, 57-б.

¹⁵ *Аль-Фараби.* Логические трактаты. Алма-Ата, 1975. С. 578—601.

ИЗ ПРАКТИКИ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ В КАЗАХСКОЙ ПЕЧАТИ XIX в.

Середина XIX в. ознаменовалась успешным завершением присоединения Казахстана к России и началом вовлечения его в сферу капиталистического развития.

Это не прошло бесследно в развитии казахского литературного языка. Для обозначения новых понятий и реалий, вошедших в жизнь народа вместе с социальными и культурными новшествами, использовались имевшиеся в казахском языке эквиваленты или придавались новые значения исконно казахским словам, чем расширялся диапазон их употребления, делались переводы путем калькирования. В тех случаях, когда эти приемы и способы словотворчества оказывались исчерпанными, носители казахского языка прибегали к заимствованиям из других языков, преимущественно из русского, редко из арабского и персидского.

Таким образом, активное пополнение лексики казахского письменного литературного языка второй половины XIX в. протекало в основном по трем каналам: 1) переосмысление исконно казахских слов; 2) образование новых слов по имеющимся моделям; 3) заимствование слов из русского языка или использование арабских и персидских слов.

Поскольку появление новых слов было обусловлено коренными сдвигами в общественно-политической, экономической и культурной жизни казахского народа, целесообразно рассматривать их по тематическим группам.

Слова, обозначающие новые явления в области экономики. Большой наплыв в Казахстан переселенцев-крестьян из центральной России сказался на постепенном вовлечении представителей коренного населения в земледелие — дело, ранее мало известное в крае. Более совершенным становилось животноводство: казахи начали разводить товарные виды скота, племенных животных. Постепенно исчез товарообмен, в обиход вошла денежная форма торговли. Если прежде слово *шаруа* обозначало повседневное занятие производителя материальных

благ и входило в сочетания *шаруа бағу* 'вести хозяйство', *шаруа адам* 'труженик', то теперь оно стало употребляться в новых сочетаниях: *егін шаруасы* 'земледелие', *мал бағу шаруасы* 'животноводство' и, таким образом, приобрело терминологический статус, используется для обозначения определенной отрасли хозяйства.

С его помощью передается заимствованное у русских понятие 'сельское хозяйство' (*шаруа қауымы* 'общество сельского хозяйства'). То же произошло и со словом *кәсіп* 'занятие', которое приобрело новое значение, связанное с производством чего-либо; отсюда — *кәсіпші*, *кәсіпқор* 'занимающийся промыслом, производством'.

В «Киргизско-русском словаре» И. Букина¹ *кәсіп* переводится 'промышленная профессия', судя по чему можно заключить, что *кәсіп* — наименование не всякой работы, а именно занятия, связанного с промышленным производством. В казахской печати того времени можно встретить слова, обозначающие профессии: *жестяңши* 'жестящик', *етікші* 'сапожник', *тігінші* 'портной', *күндікші* 'поденщик'.

В связи с оживлением торговых отношений в казахском языке получают статус термина слова *базар* 'базар', *керуен* 'караван', *кірекеш* 'человек, занимающийся извозом', *саудагер* 'купец, торговец', *сатушы* 'продавец', *алушы* 'покупатель' и т. д., которые становятся активной его частью. На страницах периодической печати прочно закрепились такие слова, как *көтерме сауда* 'аукцион', *ортақшы* 'компаньон', *қарыз* 'заем' и др. Вместе с тем широко использовались такие русские слова, как *көпес* 'купец', *аренда* 'аренда', *зауыт* 'завод', *задатка* 'задаток', *лавка* 'лавка', *бексел* 'вексель', *приказчик* 'приказчик', *расход* 'расход', *ярманка* 'ярмарка', *мұнанай* 'меновый двор', *землемер* 'землемер', *десатина* 'десятина' и т. д.

Слова, обозначающие новые явления в области социальной жизни и административного устройства. Это — русские названия административных и территориальных делений, принятые согласно положениям 1868—1869 гг. В официальных документах, составленных на казахском языке, они писались по-русски в своеобразной фонетической интерпретации: *облыс* 'область', *ойаз* 'уезд', *болыс* 'волость', *округ*, *станция* и т. д. Иногда, впрочем, в периодической печати, научных трудах и литературных произ-

¹ Букин Н. Киргизско-русский словарь. Ташкент, 1883. С. 63.

ведениях приводятся переводы русских терминов: *край* — *уәләят*, *уезд* — *дуан*.

Русские названия административных должностей используются в большинстве случаев без изменения, например: *уездный начальник*, *военный губернатор*, *волостной старшын* 'старшина', *кандидат*, *писарь*, *советник* (тайный, надворный), *коллежский асессор*, *податный инспектор*, *майыр* 'майор', *жанарал* 'генерал' и т. д. Эти слова настолько прижились в народе, что акыны-жыршы свободно употребляли их в своих сочинениях:

*Старшын, болыс болам деп
Ысырап қып малды төкпеңдер
'Решив стать старшиной, волостным,
Не разбазаривайте скот' (Шортанбай)²*

*Устап алып өлтірді
Жанарал, кінәз, майырды...
'Пленив, казнил
генерала, князя, майора' («Камбар»)*

*Сахараның мұндай жайын біліп келген
Безектеп губернатор болған жоқшы.
'Узнав, как обстоят дела в степи,
Губернатор пустился рьяно в поиски' («ДУГ»)*

Иногда в казахских газетах тех лет отдельным русским словам подбирались казахские эквиваленты: *чиновник* — *төре*, *дворянин* — *ақ сүйек*, *начальник* — *ұлық*, *канцелярия* — *мекеме*, *сотрудник* — *жаран* и др. Однако такие замены не вошли в систему. К тому же эти слова по-разному оформлялись. Например, в словаре И. Букина *начальник* переводится *әкім*, у Н. И. Ильминского³ в одном месте — *бастық*, в другом — *әкім*. К подобным вариантам можно отнести следующие казахские эквиваленты русских административных терминов: *пограничная комиссия* — *хыдудиа мекемесі*, *письмоводитель* — *хатиб*, *крестьянин* — *қара шекпен*, *должностные лица* — *қызметтегі адамдар* или *лауазым йелері* и др.

Некоторые составные наименования административных органов и должностей не переводились. Например,

² Переводы казахских стихотворных текстов на русский язык сделаны автором. Примеры взяты из дореволюционных печатных изданий. См.: XIX ғ. екінші жартысындағы казак әдеби тілі. Алматы, 1982.

³ *Ильминский Н. И.* Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861.

министерство внутренних дел, центральный статистический комитет, младший чиновник особых поручений и т. д. Попытки перевода подобных словосочетаний зачастую были неудачны, так как получалось многословно и путанно. Например, словосочетание *от министерства финансов* в переводе выглядело неуклюже и многословно: *'патшалық қазынасын билеп тұрғушы уәзір хазіретлерінің мағлұмнамасы* вместо нынешнего *финанс министрлігінен, исполняющий обязанности — орнындағы істерді басқарып тұрғушы* и т. д.

Ранее известные исконно казахские слова типа *бай* 'богач', *кедей* 'бедняк', *жатақ* 'оседлый', *қайыршы* 'нищий', *би* 'судья', *сұлтан* 'должностное лицо' получали новое истолкование в связи с переменами в общественной жизни. Слово *жатақ* из этого списка теперь обозначало новую общественную прослойку, возникшую в середине XIX в., образ жизни которой в газетных материалах ставился в пример другим. Слово *би* означало не только 'третейский судья, выносящий решение по разного рода спорам', но и 'должностное лицо, избираемое народом сроком на три года'. Слово *сұлтан* перестало функционировать как административный термин, а сохранилось как прибавление к собственному имени, свидетельствующее о ханском происхождении⁴.

Слова *расписка*, *пропуск* употреблялись либо без изменения, по-русски, либо в переводе — *тілхат* и *жол хат*. В периодической печати в это время появляется большое число юридических терминов, причем обращает на себя внимание то обстоятельство, что в этой роли, т. е. в качестве терминов, активно употребляются исконно казахские слова. Это объясняется, видимо, тем, что длительное время наряду с гражданским судом, действовал суд биев и терминология, которая была в ходу в суде биев, нашла применение и в гражданском суде. Так, в качестве эквивалентов русского *истец* в документах на казахском языке употреблялись *қуғыншы* и *жоқшы*, таким же образом *дело* — *іс*, *адвокат* — *қорғаушы*, *поручительство* — *кефілге алу*, *право* — *ыхтиар*, *проступок* — *жаза*, *решение* — *билік*, *обвиняемый* — *жауапкер*, *жазакер*, *свидетель* — *куа*, *куагер* и т. д. В «Правилах, принятых карамолинским съездом», имеют место и такие термины, как *дағуа* (*дау*)

⁴ Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1969. 62—63-б.

'спор', ғарыз 'заявление', бітім (береке бітім, салауат бітім) 'мир, соглашение', кұман 'сомнение, подозрение', жан беру 'поручительство' (религ.), айғақ тазасы 'вид наказания', шүйінші 'подарок за хорошую весть', ғайыб 'вина' (ее разновидности — құн, дүре, түйе баишатқан бір тоғыз), қалың мал 'калым', қанлы ат 'мера наказания', билік аты 'вознаграждение судьей', жаза 'приговор, наказание', барымта 'месть', сойыс 'расплата скотом за проступок', қонағасы 'сбор за угощение гостя', шығын 'расход, убыток', тебе басы би 'третейский судья' и т. д. Ряд русских терминов переводится: *привлеченный к ответственности* — жазаға кіріптар болған, *преступник* — ісі қара адам, *признание* — мойынына түсу, *признан виновным* — күйеді, *оправдание* — ағару.

Отдельные русские юридические термины переходят в лексику казахского языка без перевода, например: *суд* (*сот*), отсюда *соттау* 'судить', *ісі соттағы адам* 'человек, дело которого передано в суд', *судья* и т. д. Такие русские слова, как *залог, каталажка, доверенность, дознание, приговор, копия, квитанция*, в казахском написании незначительно меняют свой фонетический облик. Иногда предпринимались попытки освоения русских юридических терминов путем обращения к арабской и персидской лексике. В то время слово *заң* 'закон' не имело теперешнего значения и соответствовало понятию 'традиция, обычай', и вместо *заң* (в его современном толковании) употреблялся термин *низам* или русское слово *закон*. В качестве терминов также выступали *нифла* 'положение', *баб* 'статья'. Однако арабо-персидская терминология вскоре вытеснилась русской. В настоящее время многие вышеприведенные казахские юридические термины успешно функционируют в современном литературном языке, некоторые же заменены более подходящими словами.

Слова из сферы культурной жизни и просвещения. Заметные сдвиги в области просвещения народа в прошлом веке также сказались на пополнении лексики казахского литературного языка. Среди них также есть заимствования из арабского и персидского языков через посредство общетюркского литературного (чагатайского) языка, а также исконно казахские и русские слова.

Как известно, в те годы наряду с мусульманскими медресе начали работать русско-казахские школы и училища. Необходимо было дифференцировать их названия.

Вначале все учебные заведения назывались *медресе* (*шаруа үйрететін медресе* 'сельскохозяйственная школа', *ұстаз даярлайтын медресе* 'учительская семинария'), преподаватель назывался *муллой*, ученик — *шәкірт*, но позже термин *медресе* закрепился за мусульманским учебным заведением, а русско-казахская школа стала называться *школой* либо *мектепхана*, а преподаватель, ведущий в ней занятия, по-русски — *учитель*. Наименования *семинария*, *гимназия* переносились в казахский язык без изменения. *Преподаватель* наряду с русским словом *учитель* в казахском языке именовался еще *ұстаз*. В то время слова *оқытушы*, *оқушы* 'учитель, ученик' еще не приобрели современного значения.

И все же в общественно-культурной терминологии преобладали арабские и персидские слова. Среди наименований учебных принадлежностей мы встречаем арабские *кітап* 'книга', *дәфтер* 'тетрадь', *қалам* 'карандаш, ручка', в качестве устоявшихся учебно-педагогических терминов — *хәріф* 'буква', *әліпби* 'букварь', *әуез* 'звук', *лұғат* 'язык', *хисаб* 'счет, количество', *наһу* 'грамматика' и словосочетание *өнер-ғылым* 'знание, просвещение' и др.

На страницах печати наблюдаются попытки перевода на казахский язык наименований различных отраслей науки и лиц, причастных к ней: *жан-жануар ғылымы* 'зоология', *ағаш-су ғылымы* 'ботаника', *тау-тас ғылымы* 'геология' *ұлама* 'профессор', *мадрис* 'ученый, преподаватель' и т. д.

В связи с началом выпуска газет на казахском языке появились такие слова, как *казит* 'газета', *редакция*, иногда вместо этого *казит шығарушылар*, *казит алушылар* 'подписчики', *басмахана* 'типография', *казитшілер* 'работники редакции', *казит басатындар* 'работники газеты' и т. д. Например: *Омбы уезінің молласы Бөкен Адық ұғлы казит басатындарға бір хат жіберген* 'Мулла Омского уезда Бокен Адыков прислал письмо в редакцию'⁵. В этой же статье словосочетание *от редакции* переведено как *казит шығарушылардан*. Однако казахский вариант термина *редакция* недолго продержался в языке.

От новообразования *кітапхана* 'библиотека' возникли

⁵ Дала уалаятының газеті. 1888. № 41.

новые словосочетания: *көп қауымға тиісілі кітапхана* 'публичная библиотека', *кітаб оқушылар* 'читатель' и др.

В связи с открытием почтовых отделений казахский язык заимствует из русского термины *почтовой* 'почтовый', *кантор* 'контора', *телеграм* 'телеграмма', *заказной хат* 'заказное письмо'. Иногда *простое письмо* переводилось как *әншейін хат*, *посылка* — *аманат бұйым*, *ценное письмо* — *ақчалы хат*, однако эти терминологические словосочетания не прижились в языке.

Медицинская терминология образуется на основе исконно казахских слов, например: *дәрігер* 'врач', *дәрі* 'лекарство', *ем* 'лечение', *жара*, *жаралы* 'рана, раненый', *ауру* 'болезнь', *науқас* 'больной', *дәріхана* 'аптека' и т. д. Однако современные *емхана* 'поликлиника', *аурухана* 'больница' в казахском языке не были известны и не выступали как термины, им соответствовало описательное выражение: *адамдарды қарайтын жер* 'место, где лечат людей'. Ряд медицинских терминов заимствуется из русского языка: *іспірт* 'спирт', *капіл* 'капля', *палатно* 'полотно' и т. д.

Из приведенных материалов можно заключить, что основу общественно-политической и юридической терминологии составляют преимущественно исконно казахские, в отдельных случаях — арабские и персидские слова. Это объясняется не только тем, что упомянутые области общественной жизни существовали и прежде, но и тем, что старые средства выражения вполне отражали изменения, которые происходили в жизни казахского народа.

Административно-управленческая и торгово-экономическая терминология формировалась под влиянием русского языка. Очень продуктивными были такие способы терминологических образований, как присоединение аффиксов к корням исконно казахских слов и описательно-словообразовательный прием. Так, по образцу известных в казахском языке *етікші* 'сапожник', *тігінші* 'портной' с помощью суффикса *-шы/-ші* возникли новые образования: *казитші* 'работник газеты', *қорғаушы* 'адвокат', *қуғыншы*, *жоқшы* 'истец', *оқығушы* 'читатель' и др. В подобных словообразованиях активное участие принимают и персидские аффиксы *-гер* и *-хана*. Например, по модели *саудагер* 'торговец, купец', *шайхана* 'чайная' образованы *дәрігер* 'врач', *жазагер*, *жауабкер* 'обвиняемый', *қызметкер* 'слуга', *мектепхана* 'школа',

басмахана 'типография', *кітапхана* 'библиотека', *дәріхана* 'аптека', *атхана* 'конюшня' и т. д. В тех случаях, когда русским терминам не находились казахские эквиваленты, мы имеем примеры описательной передачи или сочетания из двух-трех слов, например: *иностранный* — *бөтен жұрт*, *крестьянин* — *қара шекпен*, *счетчик* — *есеп алушы*, *земледелец* — *егін шаруасы*, *посылка* — *аманат бұйым*, *циркуляр* — *жария бұйрық нама* и т. д.

В печати прошлого века есть примеры семантического образования терминов, когда исконно казахские устаревшие слова приобретали дополнительную семантическую нагрузку. К примеру, в казахском языке *бөлме* ранее обозначало 'комната в жилом доме'. На страницах печати второй половины XIX в. значение этого слова расширилось, оно стало эквивалентом русских слов *отдел*, *отделение*, *участок*: *технически бөлме* 'технический отдел', *есеб алу бөлмесі* 'переписной отдел', *бөлме бастығы* 'заведующий участком', *выставка бөлмесі* 'отдел выставки'. В современном казахском языке слово *бөлме* утратило перечисленные значения и стало обозначать только то, что обозначало ранее. Правда, в настоящее время терминам, которые переводились раньше одним словом *бөлме*, подбирались новые эквиваленты: теперь *отдел* — *бөлім*, *отделение* — *бөлімше*, *участок* — *участок*.

Точно так же *қауым* ранее было многозначно. Первоначально оно обозначало группу людей, толпу, вместе с тем выступало в качестве русских слов *общество*, *публичный*, например: *Қазнаны Һәм жер шаруасын басқаратын министрстволар хабар алыпты Түркстанның шаруа қауымы Һәм императорски русски технически бөлменің қауымы Ташкент шаһарында шаруа Һәм өнер іс тұрасынан выставка ашады деген* 'Министерства финансов и земледелия получили сообщение об открытии в городе Ташкенте Императорским русским отделением технического общества и обществом сельского хозяйства культурно-хозяйственной выставки'⁶. В данном случае *шаруа қауымы* соответствует русскому *общество сельского хозяйства*, *технически бөлменің қауымы* — *отделение технического общества*. В другом месте *публичная библиотека* переведено как *көп қауымға тиісті кітапхана*. В современном казахском языке *общество* — *қоғам*, *пуб-*

⁶ Дала уалаятының газеті. 1896. № 49.

личный — көпшілік, а к қауым вернулось прежнее значение — 'группа людей, толпа'.

В активный слой лексики вовлекается слово *шар*, образуя такие словосочетания, как *шар салу* 'бросать шар', *шарға түсу* 'выдвижение на избрание', *шарға кіру* 'участвовать в голосовании'. Помимо этого оно выступает в сочетании *әуе шары* 'воздушный шар'. В настоящее время сфера употребления слова *шар* значительно расширилась, оно становится обозначением всего круглого: *жер шары* 'земной шар', *биллиард шары*, 'бильярдный шар' и т. д.

Имеются и другие слова, прошлое и настоящее которых не идентичны. Например, в материалах печати *қызметкер* означало 'слуга, прислуга' и не имело теперешнего значения 'работник, служащий', например: *Әбділұғлы өлетұғұн күні ерте мынан салт ат мінуб дөрт қызметкері мынан ауға шыққан екен*⁷ 'Абдил-углы перед смертью своей рано утром с четырьмя слугами верхом выехал на охоту'. Точно так же слово *жауап* имело иное значение, чем теперь: наряду со своим основным значением 'ответ' оно еще соответствовало современному *мәселе* или русскому 'вопрос', например: *Бұрұн бидайдай жіберетін астықты енді диірменге тартып ұн қылып жіберсек қайтеді деген жауап чықты* 'Возник вопрос, не послать ли пшеницу не в зерне, а перемолотой на мельнице мукой'⁸. К словам, изменившим свое первоначальное значение, следует отнести еще *кеңес* 'совет', *партия*, *лақаб* 'псевдоним', *насихат* 'пропаганда', *хүкім* 'указ, приговор' и т. д.

Некоторые архаизмы и устаревшие даже для того времени слова переходили иногда в активный словарный фонд казахского языка. Например, в отдельных печатных материалах слово *ау* 'невод' употреблено в значении «охота». Оно часто встречается на страницах газеты «Туркестан уалаяты» в том значении, которое приводится в «Киргизско-русском словаре» И. Букина: *ау* 'сеть, охота, невод', *аушы* 'ловец, охотник, рыбак'. В современном казахском языке значение этого слова сузилось: 'сеть, невод'. Или взять слово *шық*. В современном казахском языке оно не имеет самостоятельного значения и выступает только в составе устойчивых словосочетаний:

⁷ Туркестан уалаятының газеті. 1880. № 1.

⁸ Дала уалаятының газеті. 1891. № 31.

Шық бермес Шығайбай букв. 'ничего не дающий Шигайбай', *Шық үндемеді* 'ничего не сказал'. В материалах печати оно функционирует как самостоятельное слово, обозначающее *еш, ештеңе, дым* 'ничего, нисколько':

— *Су ішінде нече ай нече күндер жүруб су менен аспаннан басқа чық нәрсе көре алмады* 'Находясь несколько месяцев и много дней на воде, не увидел ничего кроме неба и воды'⁹; *Оны қалай-олай жүрітсең де, баяғы өзінің тура көрсететұғын жағынан чық танбайды* 'Его (компас.— Б. А.) сколько ни крути, нисколько не отклонится от своего направления'¹⁰.

Т. Г. АППАКОВА

АФФИКСЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ

Аффиксальным способом образуются термины как от исконно казахских слов, так и от заимствованных. Причем, в отличие от русского языка, где аффиксы словообразования менее многозначны и более устойчиво закреплены за определенной семантической группой, в казахском языке один и тот же аффикс может обозначать и лицо, и предмет, и признак. Возможно, это объясняется тем, что аффиксы в тюркских языках сложились очень давно.

Аффиксальный способ словообразования начал интенсивно развиваться в 20—30-х гг. нашего времени. В 50—60-х гг. появился ряд монографий, в которых исследовались вопросы словообразования в тюркских языках, среди них работы Н. А. Баскакова, Э. В. Севортыяна, Т. Гарипова, Б. У. Орузбаевой¹. Вопросы словообразова-

⁹ Самоучитель русской грамоты для киргизов. Казань, 1861. С. 86.

¹⁰ Там же. С. 85.

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык: Фонетика и морфология. М., 1952. Т. 1; Севортыян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966; Гарипов Т. Башкирское именное словообразование. Уфа, 1969; Орузбаева Б. У. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964.

ния в казахском языке нашли свое отражение в работах А. И. Искакова, Г. М. Мусабаева, Е. И. Шиповой, А. Калыбаевой². В частности, в них дается характеристика всех словообразующих аффиксов: *-шы/-ші, -лық/-лік, -лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті, -шылық/-шілік, -ма/-ме, -ба/-бе, -ыс/-іс, -с, -ыл/-іл, -у* и др.³

Рассмотрим их продуктивность в образовании терминов фольклорно-литературоведческих и медико-биологических⁴.

Аффикс *-шы/-ші* на всех этапах развития казахского языка активно участвовал в образовании новых слов, обозначающих лица по профессии, состоянию, роду деятельности: *малшы, суретші, етікші*. Также продуктивен он и в образовании названий новых профессий: в литературоведении — *мысал-шы* 'баснописец', *аңыз-дау-шы* 'повествователь', *өлең-ші* 'певец эпосов', *сын-шы* 'критик', *тарих-шы* 'историк' и т. д.; в биологии — *құс-шы, құс өсіру-ші* 'птицевод', *диқан-шы* 'хлебороб, пахарь', *мақта-шы* 'хлопкороб', *жібек-ші* 'шелковод', *жүзім-ші* 'виноградарь' и др.; в медицине — *ота-шы, сынық-шы* 'ортопед', *тіс жасау-шы* 'зубной техник', *бөлім меңгеру-ші* 'зав. отделом' и т. д.

Аффикс *-шы/-ші* образует наименование лиц как от глагольных, так и от именных основ, но характерным для него все же является сочетание с глагольными основами, например: *аңызда-у-шы, жаз-у-шы, өсір-у-ші, жаса-у-шы* и т. д. Ряд названий медицинских специальностей на *-лог* принят из русского языка без изменений, например: *анестезио-лог, венеро-лог, онко-лог, уро-лог* и т. д.

Аффикс *-лық/-лік, -дық/-дік* — самый продуктивный словообразующий формант во всех тюркских языках. Термины с этими аффиксами встречаются еще на стра-

² Искаков А. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1964; Мусабаев Г. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1959; Шипова Е. И. Способы словообразования имен существительных в русском и казахском языках: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1964; Калыбаева А. Словообразование глаголов // Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962.

³ Искаков А. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. Алма-Ата, 1964.

⁴ См.: Әбетов Г. Краткий русско-казахский терминологический словарь по литературоведению. Алма-Ата, 1962; Мусакулов Т. Казахско-русский терминологический словарь: Термины биологии. Алма-Ата, 1962; Рамазанов Е. Русско-казахский терминологический словарь: Термины ботаники. Алма-Ата, 1962; Аялбергенова К. Русско-казахский медицинский разговорник-словарь. Алма-Ата, 1980.

ницах газет «Дала уалаяты», например: *екпінділік* 'ударничество', *төтелік* 'последовательность', *жеңістік* 'победа', *затшылдық* 'матернализм', *солидарлық* 'солидарность'. Впоследствии значение аффиксов перешло на основу и они отпали за ненадобностью, например: *жеңістік* — *жеңіс*, *саясаттық* — *саяси* и т. д.

В 50—60-х гг. функция суффикса *-лық/-лік* расширилась в связи с возникновением в казахском языке множества терминов, прежде всего в образовании относительных прилагательных и имен существительных, например: тычинка, мужская, отцовская — *аталық*, слепота — *соқырлық*, *көрмеушілік*, удой — *сүттілік*, *тіршілік жағдайы* — условия существования, *кәрілік* — старость и т. д. Мы видим, что аффикс прилагательных, присоединяясь к существительным, образует новые существительные, например: *түсім-ді-лік* 'урожай' (бот.), *өсімдік* 'растение' (бот.), *сүт-ті-лік* 'удой' (биол.), *кереңдік*, *саңыраулық* 'глухота', *тершеңдік* 'потливость' (мед.) и т. д.

Аффиксы *-ма/-ме*, *-ба/-бе*, *-на/-не*, присоединяясь к глаголам, также образуют имена существительные. Эти аффиксы существуют в тюркских языках издавна, но активизировались они с 30-х гг., например: *аттама* 'шаг', *басқарма* 'председатель', *өндіріме орны* 'предприятие', *қайырма* 'повторение' и т. д.

Ныне они также активны в образовании новых профессиональных терминов, например: *қолжазба* 'рукопись', *баяндама* 'доклад', *қолтаңба* 'автограф', *баспа* 'издательство', *сілтеме* 'ссылка' (литературовед.). Очень много таких новообразований в медицинском словаре, например: *демікпе* 'астма', *сіреспе* 'столбняк', *бөртпе* 'сыпь, прыщ', *қышытпа* 'почесуха', *булықпа жөтел* 'кашель судорожный', *тілме* 'рожа', *ұстама* 'приступ', *тұмба*, *тұндырма* 'настойка'.

Аффикс *-ба/-бе* наименее продуктивен в этой группе аффиксов. В анализируемых словарях мы встретили с ним только несколько слов, например: *делбе* 'инфекционный энцефалит', *қызба* 'горячка', *қолжазба* 'рукопись', *таңба* 'клеймо'.

Аффиксы *-лы/-лі*, *-ды/-ді*, *-ты/-ті* в казахском языке также активизировались в 30-х гг., например: *ауылды совет* 'аульный совет', *советті республика* 'советская республика', *қалалы* 'городской' и т. д.

В настоящее время аффикс *-лы/-лі* дает массу ново-

образований, число которых значительно возросло и продолжает расти, например: *азотты* 'азотистый', *күйлі* 'упитанный', *қалталы қасқыр* 'сумчатый волк', *моторлы қайық* 'моторная лодка', *қатерлі шешек* 'оспа злокачественная'.

Этот аффикс — один из наиболее высокопродуктивных аффиксов, при помощи которого создаются новые терминологические сочетания из заимствований из русского языка и из других языков через русский.

Наблюдения показывают, что русские существительные, образованные при помощи суффикса *-ние*, передаются в казахском языке посредством аффикса *-у*, например: *вымирание* — *құру*, *набухание* — *бөрту*, *воспаление* — *қабыну*, *истощение* — *жүдеу*, *арықтау*, *отхаркивание* — *қақыру*, *ветвление* — *бутақтану*. Слова и словосочетания, обозначающие действие человека, также образуются посредством суффикса *-у*, например: *суетиться* — *абыржу*, *лечиться* — *емделу*, *отрыжка* — *кекіру*, *опухание* — *ісу*, *ісіну*, *бредить* — *сандырақтау* и т. д.

Аффикс *-ша/-ше* малоупотребителен. Просмотрев словаря, мы смогли найти только несколько слов с этим аффиксом, например: *қызылша* — *корь*, *шіренше* — *золотуха*, *масақша* — *колосок* (бюл.), *жаңғақша* — *орешник*, *баданша* — *луковица* (бот.).

Как видим, словообразующие аффиксы в казахском языке не являются строго закрепленными за какой-либо частью речи и образованные посредством них слова могут употребляться как в значении имен существительных, так и в значении относительных прилагательных. Однако в казахском языке именные и глагольные аффиксы строго различаются, исключение составляет аффикс *-у*, который является показателем имени действия и инфинитива.

КЕЙБІР АРАБЫ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗАҚЫ ТЕРМИНДЕНУІ

Араб тілінен қазақ тіліне енген сөздер басқа да құбылыстар сияқты өзіндік тарихымен сипатталады. Қашан да тіл тарихы қоғам тарихымен байланысты дамып қалыптасып отырады.

Қазақстан мен Орта Азияның түркі тілдес халықтары ежелден-ақ бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болған. Олай болуының себебі мекен жайы іргелес болумен қатар экономикалық байланысы ұштасып, әлеуметтік тұрмыс тіршілігі, дәстүрлері көбінше ортақ болды. Сондықтан да Орта Азия мен Қазақстанды ерте кезден мекендеген түркі тектес халықтар тілін бір-бірінен үзілді-кесілді алшақтатуға әсте болмайды. Оның үстіне орта ғасырларда түркі ру-тайпаларының шығармалары араб әбжәдымен, немесе араб, парсы тілінің ықпалымен жазылды. Өйткені IX ғасырдан бастап арабтар Орта Азия мен Қазақстанды жаулап, оларға ислам дінін зорлап қабылдатады, араб тілін, мәдениетін таратады. Бұл жөнінде М. Дүйсенов пен Т. Бисембаев: «Орта Азия мен қазіргі Қазақстанның көп жерін араб басқыншылары VIII ғасырда-ақ жаулап алғаны мәлім. Әйтсе де жергілікті халыққа күшпен таңған араб мәдениетінің ықпалы бұл өлкелерде негізінен X—XIII ғасырларда ғана күшейді. Ұлан ғайыр қыпшақ даласында осы кезеңде жазылған тарихи, географиялық және әдеби шығармалар өз дәуірінің үстем тілі — араб тілінде жазылды¹ деген пікірлер айтады.

Осындай тарихи жағдайларға байланысты біздің халқымыз араб тілін, кейінірек алфавитін шамамен X ғасырдан бастап XX ғасырдың 1929 жылына дейін пайдаланды. Өзінің жазба әдебиеті мен мәдениетін араб алфавитін пайдалана отырып дамытты. Сонымен қатар араб алфавитінің қазақ тіліне енуімен байланысты оның лексикалық құрамы да байыды. Араб тілінен енген сөздер қазақ тілінің жай лексикасында ғана емес, тіпті тіліміздің түрлі ғылымдар саласының терминологиялық лексикасының құрамынан да орын алады. Белгілі түрколог —

¹ «Ғылымның бір бұлағы» // Қазақ әдебиеті. 1985. 9 август.

Н. А. Баскаков: «Араб, парсы сөздері түркі тілдеріне исламмен бірге келді. Олардың көпшілігі діни ұғымды, ғылыми, өндірістік және қоғамдық-саяси терминдер. Сондай-ақ дерексіз, абстракты ұғымдарды білдіретін атаулар»² деуі біздің пікірімізді нықтай түссе керек. Ондай терминдерді әдебиет, философия, тарих, психология, педагогика және техникалық ғылымдардың терминологиялық лексикасының құрамынан көптеп кездестіруге болады. Дегенмен араб-парсы сөздері тілімізде бір дегеннен терминдік мәнге ие бола қойған жоқ. Профессор С. Исаев: «...қазақ тіліне араб-парсы тілдерінің көптеген сөздері енді. Олардың бірқатары осы кезеңде термин болып та қалыптасты»³ деген пікірінен ондай арабы сөздердің бірте-бірте термин болып қалыптасқанын байқаймыз. Мәселен, عقل ('ақл) ақыл — разум, تربية (тарбия) тәрбие — воспитание, فكر (фикр) пікір — суждение, ترتيب (тартиб) тәртіп — порядок, إشارة (ишара) ым-ишара — жести, معلومة (ма'лумат) мағлұмат — сведение, مضمون (мадмун) мазмұн — содержание, سر (сыр) сыр — секрет, خبر (хабар) хабар — сообщение, حال (хал) хал — состояние, مقالة (мақала) мақала — статья, وقت (уакт) уақыт, мерзім, мезгіл — срок, قووة (куат) қуат — мощьность, حساب (хисаб) есеп-хисап — расчет, درجة (дараджа) дәреже — степень, категория, градус т. б. сияқты әртүрлі ғылым салаларына қатысты көптеген мысалдарды келтіруге болады.

Араб тілінен енген сөздердің кейбірі тіліміздің грамматикалық ерекшеліктерін қабылдап, фонетикалық өзгерістерге түсіп қолданылса, ал кейбірі сол күйінде немесе түбірін сақтай отырып қалыптасты. Ал тіпті кейбірі түбірін сақтап қалыптасқанымен, бірнеше мағынада қолданыс тапқан. Мәселен درجة (дараджа) дәреже сөзі тілімізде математика, спорт, қоғамдық ғылым салалары терминдерінің құрамында: республикалық дәрежедегі төреші, екінің екі дәрежесі, ғылыми дәреже болып қолданылып келеді.

² Баскаков Н. А. Тюркские языки (Общие сведения и типологическая характеристика) // Языки народов СССР. Т. 11. Тюркские языки. М., 1966. С. 35.

³ Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы. Алматы, Мектеп, 1973. 41-б.

Міне, осы құбылыс қазақ тіл білімінде зерттеушілер назарынан тыс қалған жоқ. Мәселен, Н. Д. Ондасыновтың толықтырылып және түзетіліп екінші рет 1984 жылы басылып шыққан «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі», Л. З. Рүстемовтің «Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері» (Ғылым, Алматы, 1982 ж.), Е. Е. Бекмұхамбетовтың «Қазақ тіліндегі араб-парсы түсіндірме сөздігі» (Қазақстан, Алматы, 1977) атты еңбектерді айтуға болады. Бұл аталған еңбектер жалпы қазақ тілінің лексикалық құрамын кеңінен танып білем деуші оқырман қауымға өз көмегін тигізбек. Мұнда араб тілінен енген сөздердің қолданылу ерекшелігіне байланысты баспасөз беттерінен алынған түрлі мысалдар берілген. Аталған сөздіктердің дені есім сөздер. Олардың ішінде түрлі діни сөздер мен атау сөздер де жоқ емес. Ондай сөздердің қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамында терминденуі әралуан.

1. Арабы сөздердің бірте-бірте термин болып қалыптасуы, яғни түбірін, мағынасын сақтап терминденуі. Мысалы, *әдебиет, тарих, мәселе, қарар, мәжіліс* т. б.

2. Арабы сөздердің мағынасы ауысуы арқылы термин болып қалыптасуы. Мысалы, 1) *ғылым* — наука, 2) *ілім* — учение, 3) *білім* — знание. Берілген мысалдардан көріп отырғанымыздай кейбір арабы сөздер қазақ тілінде әртүрлі дыбысталуы нәтижесінде пайда болған вариант қатарлардың кейбір үлгілері мағыналық саралану процесіне ұшырап, жеке-жеке ұғымдардың баламасы ретінде термин болып қалыптасты. Ал кейбіреулері әртүрлі дыбысталу нәтижесінде пайда болған вариант қатарлары өзара мәндес синонимдік мағынада жұмсалып жүр. Мысалы, *علماء* (ұлама) — ғұлама, ұлама, *ادبی* (әдеби) — *әдеби, әдебиеттік*.

3. Арабы сөздер төл сөзіміздің айрықша стильдік ренкті білдіретін синонимдік қатары болып жұмсалыуы немесе төл сөзіміздің қызметін атқаратын тұстары да жоқ емес. Мысалы, *شاعر* — поэт — *ақын, шайыр, ترجمة* — перевод — *аударма, тәржіма, قة* қысқаша *әңгіме, қисса, ابیات* (стихотворение) *әбият, өлең, حکایة* — повесть — *әңгіме, хикая, повесть, اَبجد* (алфавит) — *әбжад, алфавит* т. б. Мұнда қазақ әдеби тілінің сөздік қорындағы байырғы арабы сөздер қазақ тіл білімі мен әдебиеті салаларына қатысты терминдердің жасалуына немесе төл сөзіміздің синонимдік қатары болып жұмса-

луда және бұл қабаттың кей тұстарда төл сөзіміздің қызметін атқаратын мүмкіншілігі бар екені көрінеді.

4. Арабы сөздерге түрлі қазақ тілінің сөз тудырушы қосымшалары жалғану арқылы жасалуы, яғни морфологиялық немесе синтетикалық (қосымша жалғану) тәсіл арқылы жасалуы байқалады. Мысалы, *-шы/-ші*: сурет+ші, әдебиет+ші, тәржіма+шы, *саяхат+шы*, бәйіт+ші, бәйіт айту+шы, хабар+шы, қызмет+ші, хат+шы, тарих+шы, тәрбие+ші, саят+шы, сәулет+ші т. б.

-ғар/-гер: қалам+гер, майдан+гер, тәлім+гер, минарас+қор т. б.

-тама/-теме, -дама/-деме, -нама/-неме: мазмұн+дама, мағлұмат+нама, сурет+теме, мадақ+нама, есім+нама, дәуір+нама, өмір+нама, сапар+нама, баян+дама, дәлел+деме, сипат+тама т. б.

-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік, -ша/-ше: есім+дік, изафет+тік, есім+ше, тақырып+тық, қате+лік т. б.

5. Арабы сөздермен төл сөздеріміздің бірігуі арқылы, яғни синтаксистік немесе аналитикалық (сөз біріктіру, қосу) тәсіл арқылы да жасалған сөздер бар. Мысалы: әдебиет+тану, халық+аралық, дүние+таным, саясат+құмар, көркем+сурет, пікір+талас т. б.

Араб тілінен қазақ тіліне сөз ауысу процесі тоқтағанмен, совет өкіметі орнағанға дейінгі тілімізге енген арабы сөздер өз мағыналарын сақтап, жоғарыдағы берілген тәсілдер арқылы қазіргі кезде терминдену қабілетіне ие болғанын толық байқаймыз. Қайсыбір арабы сөздерді қайта жаңғыртып нақты мағынада қолдануды дағдыға айналдырып жүрген қаламгерлер әрекеті бұлардың терминдік мүмкіндігінің әлі сарқылып бітпегенін көрсетеді. Олай болса арабизмдердің қазіргі қазақ әдеби тілінің терминология саласында алатын орны ерекше деп білеміз.

**АКТУАЛИЗАЦИЯ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ СИНОНИМОВ
ПРИ ПЕРЕДАЧЕ ИНДУЦИРУЕМЫХ
ТЕРМИНОСОЧЕТАНИЙ
В КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЕ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ**

Терминотворчество в тюркских языках связано, с одной стороны, с общим источником обогащения, а с другой — с особенностями лексико-семантической и грамматической модели словообразования в каждом конкретном языке. Общим источником в данном случае является русский язык, который в сфере терминотворчества в нашей многонациональной стране выступает как бы языком-донором, а все остальные — языками-реципиентами. Оба термина здесь употребляются переносно (донор — лат. *donare* 'дарить, жертвовать'; реципиент — лат. *recipiens* 'принимающий') и подразумеваются соответственно как язык-источник, дающий, т. е. индуцирующий термины, и язык, принимающий термины не механически, а в соответствии со своей нормой. Термины или терминосочетания, созданные на базе русского языка и распространяющиеся по другим языкам, в том числе и по тюркским, согласно этой дефиниции мы назвали индуцируемыми, что восходит к нем. *induziert*, франц. *induct*, англ. *induced*, что обозначает понятие «вызывающий аналогическое, ассимиляторное» образование на почве других языков. В научной литературе это явление обычно квалифицируется как калька, калькообразование. Но о кальках мы говорим преимущественно в тех случаях, когда термины из одного конкретного языка передаются в другой способом «копирования» моделей языка-донора. В отличие от калек в их узком понимании, в применяемом нами термине «передача индуцируемых терминосочетаний» мы подразумеваем кальки в целом ряде языков-реципиентов одних и тех же терминосочетаний, восходящих к одному общему источнику. Таким образом, мы подвергаем сравнительному анализу ряды синонимов, образующих национальные «варианты» одних и тех же по смыслу двусоставных русско-интернациональных терминосочетаний. По своему происхождению их компонен-

ты могут быть собственно русскими и иноязычного (европейского, восточного) происхождения, что сути вопроса не меняет.

Рассмотрим национальные «варианты» терминосочетаний, представленных в семи близких, но вполне самостоятельных тюркских языках кыпчакской группы: казахском, каракалпакском, татарском, башкирском, киргизском, ногайском, карачаево-балкарском.

Забегая несколько вперед, отметим, что межъязыковые синонимические ряды в структуре одних и тех же терминов в языках-реципиентах составляют довольно мозаичную картину, и причина этого разнообразия объясняется не столько их общностью, сколько самостоятельностью исторического развития.

В рамках указанных родственных языков мы получаем не только структурные, но и семантические инварианты терминосочетаний, количество которых доходит до шести или семи. Возьмем, например, двухкомпонентный экономический термин *национальный доход*. Он передается в указанных родственных языках следующими рядами инвариантов: каз. *ұлттық кіріс*//ккалп. *милли доход*//кирг. *улуттук кириш*//тат. *милли доход*//башк. *милли доход*//ног. *национальный келим*//кар.-балк. *кърал хайыр*. Из этих примеров ясно видно, что определяющими компонентами семи языков соответственно выступает следующий ряд межъязыковых синонимов: 1) *ұлттық* (каз.)//*улуттук* (кирг.); 2) *милли* (ккалп., тат., башк.); 3) *кърал* (кар.-балк.); *национальный* (ног.); определяемыми компонентами — соответственно четыре синонима: 1) *кіріс* (каз.)//*кириш* (кирг.); 2) *келим* (ног.); 3) *хайыр* (кар.-балк.); 4) *доход* (ккалп., тат., башк.). По общей сумме использованных синонимов фактически получаем четыре межъязыковых инварианта одного и того же термина.

В данном случае мы имеем дело с синхронными рядами синонимов, актуализированных на основе опыта терминотворчества того или иного языка-реципиента. И в этой связи представляется интересным: по какому принципу шел отбор и актуализация того или иного внутриязыкового синонима в данном сочетании из его диахронных рядов, которыми располагает каждый язык. Термины «синхронный ряд» синонимов и «диахронный ряд» синонимов мы употребляем также условно, подразумевая в первом случае межъязыковой «горизонтальный» ряд,

а во втором — внутриязыковой «вертикальный» ряд синонимов.

Синхронный межъязыковой ряд синонимов иллюстрируется указанными выше примерами. Диахронный, внутриязыковой ряд, определяющий семантическую потенцию каждого языка, как правило, в свою очередь, может состоять из нескольких лексических единиц.

Из указанного двухкомпонентного терминосочетания возьмем определяемый компонент *доход* и рассмотрим синонимические ряды в каждом из этих языков, передающих круг близких ему понятий: каз. *кіріс* — *олжа* — *пайда* — *табыс* — *түсім*//ккалп. *кирис* — *табыс* — *манпайда*//кирг. *кириш* — *пайда*//тат. *килер* — *керем* — *табыш* — *файда* — *төшем*//башк. *файза* — *төшөм* — *табыш* — *килер* — *килем* — *бәрәкәт* — *отош*//ног. *келем* — *табыс* — *харыж* — *пайда* — *хайыр* — *оньай*//кар.-балк. *хайыр* — *пайда* — *өнг* — *таблыкь*.

Примеры извлечены из синонимических словарей по этим языкам¹, а также из двуязычных словарей (взаимные отсылки близких или синонимических лексических единиц).

Как видно, в семи близких тюркских языках понятие «доход» объединяет вокруг себя в общей сложности 33 синонимические единицы. Сгруппировав их по признаку гомогенности, получаем следующие ряды:

1) *пайда* (каз., ккалп., кирг., ног., кар.-балк.) — *файда* (тат.) — *файза* (башк.)

2) *табыс* (каз., ккалп., ног.) — *табыш* (тат., башк.) — *таблыкь* (кар.-балк.)

3) *кіріс* (каз.) — *кириш* (ккалп.) — *керем* (тат.)

4) *килер* (тат., башк.) — *килем* (башк.) — *келем*

5) *түсім* (каз.) — *төшем* (тат.) — *төшөм* (башк.)

6) *оньай* (ног.) — *өнг* (кар.-балк.)

7) *хайыр* (ног., кар.-балк.)

8) *олжа* (каз.)

9) *мәп* (ккалп.)

10) *бәрәкәт* (тат.)

11) *отош* (башк.)

12) *харыж* (ног.)

¹ Ураксин З. Г. Словарь синонимов башкирского языка. Уфа, 1966; Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы, 1975.

Как видим, часть межъязыковых гомогенных² синонимов повторяется в двух языках (6, 7); часть — в трех (3, 5) и четырех (4), часть — в шести (3), семи (1) языках. В пяти случаях (8, 9, 10, 11, 12) синонимы встречаются по одному разу, т. е. в одном лишь языке. Этот факт говорит о том, что, во-первых, сравниваемые языки близки, но в то же время самостоятельны в своем развитии, во-вторых, синонимические ряды градируются по степени употребляемости и «вершину» этого ряда составляют слова, получившие семикратное, шестикратное употребление, что объясняется близостью и общностью лексического развития исследуемых языков. Наоборот, однократное употребление единиц межъязыкового синонимического ряда (см. каз. *олжа*, ккалп. *мәп*, тат. *баракәт*, башк. *отош*, ног. *харыж*) определяет межъязыковое расхождение лексической семантики в процессе их самостоятельного развития.

С точки зрения принципа и мотивов актуализации межъязыковых рядов синонимов в качестве компонента указанного терминосочетания два первые слова (*пайда* и *табыс*), составляющие «вершину» ряда, оказались не только широкоупотребительными почти во всех языках, но и обладающими более широкой семантикой.

Обратимся к источникам заимствования или образования этих двух «вершинных» слов и сопоставим их с семантическим полем русского *доход*.

Слово *пайда* восходит к арабскому заимствованию *файда* и в языке-источнике имеет следующий круг значений: 'польза, выгода, прибыль, барыш'³. Во всех рассматриваемых нами языках он почти совпадает. Следовательно, процесс актуализации терминологического значения 'доход' произошел на основе этих значений. Например, в казахском языке, по данным «Казахско-русского словаря» Х. Махмудова и Г. Мусабаева (Алма-Ата, 1987, с. 279), зафиксированы следующие его значения: «польза», «выгода», «прибыль». В кратком русско-казахском словаре⁴ русское слово 'доход' переведено следующим рядом синонимов: *кіріс*, *табыс*, *түсім*. Такие же переводы

² К гомогенным относим и производные слова, восходящие к общему корню.

³ Бекмухаметов Е. Б. Арабо-персидские слова в казахском языке: Толковый словарь заимствований. Алма-Ата, 1977.

⁴ Қысқаша-орысша сөздік / Жалпы редакциясын басқарған Ш. Ш. Сарыбаев. Алматы, 1987.

с некоторыми отклонениями можно привести и по другим сравниваемым языкам. Что же касается слова *олжа*, то оно в «Синонимическом словаре казахского языка» А. Болганбаева⁵ вместе с *кіріс*, *табыс*, *түсім* «подтянуто» в этот ряд через его переносное значение. Поэтому мотивы актуализации в значении «доход» требуют специального объяснения, ибо оно семантически в этот ряд понятий не вписывается.

В самом русском языке *доход* определяется как 'деньги или материальные ценности, получаемые от предприятия или от какого-н. рода деятельности' (Ожегов). Терминологическое значение *национальный доход* специальными словарями определяется: «Вновь созданная стоимость; стоимость совокупного продукта (всей массы материальных благ, созданных в течение определенного периода, например, за год) за вычетом стоимости той части, которая возмещает израсходованные за данный период средства производства. Национальный доход воплощает в себе вновь затраченный труд»⁶.

Как видно, слово *доход* в терминологическом сочетании *национальный доход* значительно отошло от своего первоначального лексического значения. Это характерный случай в терминообразовании: стягиваются отдаленные друг от друга семантические единицы в результате сознательного сближения и терминологической актуализации. Подобное происходит не только с компонентом индуцируемого термина *национальный доход*, но и с компонентами соответствующих инвариантов этого же термина в языках-реципиентах. Так, из 33 возможных, потенциальных «претендентов» выступают только три синонима: 1) *кіріс* (каз.) — *кириш* (кирг.); 2) *келим* (ног.); 3) *хайыр* (кар.-балк.) Остальные же языки, не находя точного соответствия в рядах собственных синонимов, прибегли к употреблению русского слова *доход*, образуя тем самым в ккалп., тат., башк. языках полукальки: *мили доход*.

Таким образом, при передаче индуцируемых терминосочетаний из языка-донора в языки-реципиенты происходит сложный лексико-семантический процесс сознательного отбора и терминологической актуализации, приводящий в движение внутренние возможности каждого

⁵ Болганбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы, 1975.

⁶ Насырова М. Русско-казахский краткий словарь социально-экономических терминов. Алма-Ата, 1979. С. 165.

из этих языков. Это и есть терминотворческий процесс на уровне языков-реципиентов, практически реализующий традиционно утвержденные принципы терминотворчества в национальных языках: а) исчерпывающего использования собственных возможностей языка и б) заимствования из русского языка советско-интернациональных терминов в полном соответствии с нормами языка-реципиента.

По данному образцу можно анализировать любое другое терминосочетание в изучаемых тюркских языках кыпчакской группы.

Р. Т. САРЫҚҰЛОВА

ӘДЕБИ ТЕРМИНДЕР ТАРИХЫНА ҮҢІЛСЕК

Қазақ ауыз әдебиеті жанрларының жан-жақты зерттелуіне орай, әдебиеттану терминдерінің (әдеби мұралардың) белгілі бір қалыптасу кезеңін, тарихи тағдырын, қазіргі тіліміздегі көрінісін байқауға болады.

Бұл ретте халықтық сөз өнерінің өлең, проза (қарасөз) түріндегі фольклор жанрларын түгел қамтымай, тек дәстүрлерге қарай жаңа сипат алып, не «ауыса» қолданылып жүрген кейбір терминдік атауларына ғана тоқталдық.

Арнау (посвящение) — белгілі бір адамның құрметіне, не жиын-той құрметіне арнау (толғау, жыр) орындаулардан қалыптасқан. Арнау — қазіргі тілімізде (әдебиетімізде) (белгілі бір даталы мүшел тойларға, не бір құрмет иесіне арнау) жанр ретінде қалыптасты. Грек тілінен енген *ода* сөзінің баламасы ретінде кейде, арнауды — *мақтау өлең, мақтау сөз, мадақ сөз* деп те жүр.

Бақсы — түркі тектес халықтардың бәріне ортақ тұрмыс-салт жырларының бір түрі. Бақсылық — әдетте ауруды аластау, туа біткен емшілік қасиетке (аруақ шақырып емдеу, жын шақыруға) байланысты халық ұғымында *емші* ретінде қалыптасқан. Кейіннен келе екінші мағынаға ие болып, әдебиетімізге *әнші, ертекіші, ақын* ұғымында сол атауымен енді.

Бәдік — тұрмыс-салт жырларындағы айтыстың ең ескі түрі. Малды жын-шайтаннан аластау ұғымында «көш, бәдік» — болып қайталанып отыратын тексі бар. Жалпы, қазіргі тілімізде көп қолданыла бермейді, тек «Тамаша» ойын-сауық отауының мағынасы осы бәдік айтысының жаңаланған түрі (формасы) сияқты.

Беташар — келін түсіріп, бетін ашу салтына байланысты қалыптасқан әдет-ғұрып жыры. Бет ашушы адамның жаңа түскен келінді жерімен, елімен таныстыру рәсімінен қалған.

...Ретсіз сөйлеп, көп күліп,
Әдепсіз келін атапба.
Келдің отыр жөніңмен,
Орынсыз жаман іс қылып,
Әркімнің тілін тигізбе,
Ата-анаңа, тегіңмен —

осы сықылды тәрбиелік, үлгілік мағынасы бар текстері көп сақталған.

Беташар тек қазақ, қарақалпақтарда ғана бар. Қарақалпақтарда — *айтым айту* дейді. Беташар қазіргі салт бойынша ежелгі жыр үлгісімен айтылады. Кейбір жерлерде басқаша орындалуы мүмкін, бірақ мақсаты мен аты сол күйінде сақталған.

Жар-жар — көне замандардан айтылып келе жатқан салт өлеңдері.

Түркі тектес халықтарда күні бүгінге дейін сол мағынасында орындалады. Қырғыздарда — **жаржар**, қарақалпақтарда — **яр-яр** деп айтылса, тәжіктерде **саломнама** деген өлең түрінде айтылатын тексті бар. Мұның бәрі қазақ, өзбек, тәжік халықтарының қатар қоныс теуіп, араласып отыруынан, дәстүр араластығынан қалыптасқан сияқты. Орындалуы мен мақсаты біздердегі беташар мен жар-жардың барлық үлгісін қайталайды.

Қария сөз не бата сөз. Ә. Марғұлан «Ежелгі жыр-аңыздар» атты еңбегінде қария сөзге көп мән беріп, әдеби термин қатарында қолданған. Қазір көптеген әдебиетшілеріміз осы сөздің баламасы — **бата сөзді** ұсынып жүр. Екеуі де шешендік сөз өнерінің бір саласы іспетті тілімізге әдеби термин мағынасында қайта еніп отыр.

Қоштасу — ертеден келе жатқан дәстүрлі салт жыры. Бастапқы мағынасында қыздың ұзатылуына байланысты елімен, жерімен, ата-анасымен қоштасу дәстүрінен қалған. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, қоштасу

жыры ІХ ғасырда көшпелі түркі тайпаларының ата-мекенімен қоштасу салтынан туған. Осы үлгіге ұқсастық Ұлы Отан соғысына аттанардағы жауынгерлердің елімен қоштасуында да бар. Мағыналары үлкен патриоттық сезім, азаматтық әуен (пафос) байқатады. Әдеби еңбектерде тектері сақталған.

Қайым айтыс — Ш. Уәлихановтың жазбаларында *қайымдасу* деп алынған. Бұлай аталуының өзі айтылған өлең жолына ұйқаса, қайымдаса жауап берілуден болса керек. Негізінде жастар арасында айтылатын әзіл-оспақ күйіндегі (кейде өтірік өлең жарысы, жұмбақтасу) — қысқаша айтыс ойыннан келеді. Қазіргі дәстүрлі айтыс жанрларының бірі ретінде *қайым айтыс түрі* (формасы) сол күйінде орындалады.

Қонақкәде (асау көк), үй иесінің келген қонақтардан өнер көрсетуін сұрайтын кәдесінен қалыптасқан, кішігірім өнер сайысы. Тек қазақтарда ғана бар. Ал қонақ өнер көрсете алмаса, оған «жазалау» қолданған. Оны «асау көк» деп атайды. Ондағы мақсаттары да сол өнер көрсету, не жанынан бір-екі ауыз өлең шығарып айту. **Қонақкәде** термині қазір мерзімді баспасөзде творчестволық *сұхбат* (интервью) кезінде қолданылып, жаңа мазмұнға ие болып отыр.

Бәйге — тойларда ат жарыстырып, бәйге тігу (беру) салтына байланысты туған. Озып келгендерге жүлделі сыйлықтар берілген. Қазіргі тіліміздегі *жүлделі орын, жүлдеге ие болды* тіркестері осылай қалыптасқан. Бәйге түркі тектес халықтардың бәрінде де бар. Өзбектерде — *пайга*, қарақалпақтарда — *байга*, қырғыздарда — *байге* түрінде қолданылады. Қолданылу ынғайына орай, жаңа мәнге ие болған бәйге сөзі (әдебиет пен өнер саласында) латын тілінен енген *конкурс* сөзінің мағынасына әбден келеді.

Шешендік сөз — қазақта Майқы би, Аяз билерден бері бар. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы — Майқы би» сөзі осыдан қалса керек. Зерттеуші Б. Адамбасвтың көрсетуінше шешендік өнер біздің жыл санауымыздан 5—6 ғасыр бұрын қалыптасқан, әдебиетте *шешендік толғау, шешендік арнау, шешендік дау* деп түр-түрге бөлінеді. Шешендік дауларда әділ шешім айту, алқа қотан билер жиынында қазылық ету (билік ету, айту) көсем, шешен адамдардың шешіміне байланысты болатын болған. *Әділ қазылар алқасы* тіркесі көп уақытқа дейін қолданылып келген *жюри мүшелері* сөзін алмастырып, актив қолда-

нылып жүр. Әдебиеттануда — *шешендік өнер* — (риторика), саяси термин ретінде — *шешен* (оратор) болып қалыптасып келеді.

Наурыз жыры — ежелгі түркі тайпаларының мүшел есебі бойынша жыл басы саналатын наурыз айларының бірінші күнінде наурыз көже жасалып, наурыз тойы берілген. Халықтың қуанышқа толы бұл ұлы мерекесінде өлең-жыр, тақпақ айту салттары болған. «Ұлыстың ұлы күні» тіркесі осыдан қалса керек.

Үстіміздегі жылы аталып өткен Наурыз мейрамы жақсы дәстүрдің жаңа жалғасы — республикааралық *театрлар мейрамы, халықтық мереке* болып қайта жанданды.

Естірту, көңіл айту — халықтың мұң-шер өлеңдерінің қара сөз не өлеңмен айтылатын түрі. Оның қара сөз түріндегі үлгісі қазіргі баспасөз бетінде берілетін *некролог* хабарында өз баламасын тапқан.

Жоқтау — (жылау) Ш. Ш. Уәлиханов еңбектерінде *жылау* деп жазылып алынып, *жоқтау* мен *жылау* бөлек талданған. Фольклортануда — жоқтау *жоқтау күй, жоқтау ән, жоқтау өлең* болып жеке-жеке қарастырылады. Жоқтау өлеңдер — 1. Жансүгіровтың Ленинге, Жамбылдың ұлы — Алғайдайға арнаған текстерінде жанаша мазмұнда айтылған.

Тарихи, этнографиялық деректерден бүгінгі кезге өз атауымен жеткен шығармалардың қазіргі тілімізге тек әдебиеттану термині болып еніп, тілімізді байытып қана қоймай, жалпы халқымыздың салт-дәстүрі ретінде алатын орны ерекше.

А. Е. ЕСЕНҚҰЛОВ, Н. ӘШІМБАЕВА

КІРМЕ СӨЗДЕРДЕН ЖАСАЛҒАН ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕР

Бір тілден екінші тілге сөз ауысу процесі ертеден келе жатқан тарихи құбылыс. Ислам дінінің Орта Азия мен қазақ даласына таралуына байланысты түркі ха-

лықтары, оның ішінде қазақ халқының тарихында неше алуан тарихи және мәдени өзгерістер болғаны мәлім. Саяси-әлеуметтік өмірдегі мұндай құбылыстардың тілге де әсері болғаны хақ. Діни наным-сенімге, сауда-саттыққа, неше алуан кәсіптілікке байланысты ұғымдарды білдіретін араб, парсы сөздері әлгіндей әр түрлі қарым-қатынас нәтижесінде тілімізге енгені белгілі. Ал мұндай ауыс-түйіс, алмасулар ылғи біркелкі болмаған. Олар тілге ешбір қосымша делдалсыз тікелей еніп жатса, енді бірде көршілес халықтар арқылы сатылап жеткен.

Арабтар VIII ғасырдың басында Орта Азия мен оңтүстік Қазақстанды жаулап алды. Олар басып алған халықтарды тек саяси экономикалық жағынан емес, рухани түрде де тәуелді етуге тырысты. Сөйтіп жергілікті халықтарды мұсылман етіп ғана қоймай, оларды арабтандыруға әрекеттенді. Басқыншылар араб тілін үйрету үшін мектептер, медреселер ашты. Кейбір елдерде араб тілі еларалық, дін, әдебиет және ғылым тілі болды.

Сондықтан да IX — XI ғасырларда Орта Азия мен Қазақстаннан қазіргі тілімізде араб, парсы сөздерінен жасалған философиялық термин ұғымындағы сөздерді көптеп кездестіреміз. Философиялық ұғымды білдіретін терминдер жазба әдебиет негізінде яғни, кітаби тілдің әсерінен енген лексемалар қатарына жатады.

Сонау орта ғасырлық жазба ескерткіштерден, іс қағаздарынан, сол кездегі шығыстық классик ақын-жазушыларының шығармаларынан қазақ даласына әр түрлі философиялық ұғымдар тарап, әлеуметтік саяси, экономика және философия сияқты ғылым салалары бойынша терминдер жүйесі қалыптасты.

Философияның қазіргі табыстары ғылыми-техникалық прогреске өз әсерін тигізумен қатар, барлық жаратылыстану ғылымдары үшін теориялық және практикалық маңызы зор. Шынында да философия ғылымдарының терең тамырлары қазіргі жаратылыстану ғылымдарының барлық тарауларына жайылып отыр. Бұл терминдердің көбі абстракт ұғымды білдіретін сөздер қатарына жатады.

Араб, парсы тілдерінен енген философия ғылымына тән терминдер саяси-әлеуметтік, экономика және логика, психология ғылымдарына ортақ қолданыстарда кездеседі. Әрине, бұл көрініс терминнің бір мағыналы болу принципіне қайшы келмейді. Философия терминдерінің сөздігінде 1200-ден астам термин тізімі беріл-

ген¹. Олардың шыққан төркінін іздестіре келгенде 50-ден астамының тегі араб, парсылардікі болып шықты.

IX—XI ғасырларда Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан ірі ғалымдар мен ақындар: Мұхаммед Ибн Мұса Әл-Хорезми (780—850), Әбу Райхан Әл-Бируни (973—1048), Әбілхасан Рудаки (858—941), Әбу Али Ибн Сина (980—1037) және дүние жүзіне әйгілі кемеңгер Әбунасыр Әл-Фараби (870—950) өздерінің шығармаларын араб тілінде жазғаны белгілі.

Осы ұлы ғалымдар мен ақындардың шығармаларының аудармаларынан қазіргі тілімізге бұрыннан сіңісіп, таныс болып кеткен араб, парсы сөздерін кездестірдік. Олар қазіргі кезде логика, философия, педагогика, психология т. б. терминдері ретінде тілімізде қолданылып жүр. Мысалы, *ләззәт, рахат, қайырым, әділет, махаббат, мейірім* тәрізді адамның сезімін, психологиялық құбылыстарын дәл білдіретін сөздерді пайдаланған. Сондай-ақ, *ғұмыр, дүние, хайыр, хулқ, амал, фалсафа, ақыл, адал* сияқты сөздерге қазіргі мағыналарынан басқаша-лау түсінік беріледі. *Хайыр* білім мен әрекеттенудің арқасында адамның қолы жететін жақсылық, ізгілік. «Хулқ» пен «әдетті» (ада) бір этникалық көрініс ретінде байланыстыра қарайды. Құлықты тәрбиелейтін, қалыптастыратын әдет. Ақылды адамның ойлау арқылы қолы жеткен интеллект, парасаттық, саналылық, естелік тәрізді құбылыстармен қатар қояды².

Әбілхасан Рудаки шығармаларында *бәле* мен *ізгілік, қайғы* мен *рахат* тәрізді антоним терминдер орынды жұмсалған. «Жер-дүние» деп қатар жазып дүниені жердің синонимі ретінде қолданған. Сондай-ақ «пәни жалған» деген діни сөзге *опасыз өмір, жарық дүние, алдамшы, өтірік, шындығы жоқ* тәрізді мағыналар үстеген³.

Енді философия терминдерінің сөздігінде және әр түрлі философиялық әдебиеттерде кездесетін араб, парсы кірме сөздеріне қысқа шолу жасайық. *Адал > а(хә-лел)*. Алғашқы мағынасы діни, пайдалануға жарамды деген ұғымды білдіреді. *Адал* сөзінің қазақша баламасы таза, кіршіксіз. Бір кездегі тек діни ұғымды білдіретін

¹ Балкашев У. Русско-казахский словарь терминов философии. Алма-Ата, 1962.

² Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, 1973. С. 7—45.

³ Нұрғазин Т. Абулхасан Рудаки // Сөз зергерлері, Алматы, 1966. 8—38-б.

аясы тар *адал* сөзі қазіргі тілімізде *ақ ниетті, әділ, турашыл, күнәсіз, жазығы жоқ* тәрізді қосымша мағыналарға ие болып, қолданыс аясы кеңіп отыр. *Адалдық, адалсу, адалдау* сияқты туынды сөздер жасалады.

Адамзат > а (адәмзәд). Барлық адам баласы мағынасында жұмсалады. Араб тілінде ойлау және сөйлеу қабілеті бар жан. Қазақ тілінде адам сөзімен қатар *пенде, жан, кісі* лексемалары қолданылып жүр. Бірақ барлығы бірдей бір ұғымды білдірмейді, бірінің қызметін екіншісі атқара алмайды. *Кісі, пенде, жан* сөздері «адамның» толық баламасы бола алмайды. *Адам айтқысыз* деген тіркесті *кісі айтқысыз* демейміз. «Адам» термині *көпшілік, барлық жұрт, халық* сөздерінің синонимі ретінде жұмсалады. Мысалы, Атанның баласы болма, адамның баласы бол (мақал). «Адам» сөзіне қосымшалар жалғанып, зат есімді сын есімге (*адам+сымақ*), етістікке (*адам+сы*), үстеуге (*адам+ша*) айналдырады. «Адам» сөзінен *адамгершілдік, адамдай, адамсы, адамшылық* тәрізді жаңа ұғым беретін сөздер өрбиді. *Ақыл > а* (ғәқыл). Нұсқа тілде адамның ойлау қабілеті, сана-сезім ұғымын білдіреді. «Ақыл» сөзінің баламасы ретінде *ес, жәд* сөздері жұмсалады. Бірақ олар ақылдың толық семантикалық мағынасын бермейді. Ертеде енген *ақыл* сөзі әбден сіңіскен, қолдану аясы кең, тіліміздің ішкі заңдылықтарына еркін бағынады: *ақылғой, ақылдас, ақылды, ақылдырақ, ақылшы* т. б. тіліміздегі жұрнақтар жалғана береді. Сондай-ақ, қос сөздердің бірінші сынарында жұмсалады. *Ақыл-айла, ақыл-ой, ақыл-парасат, ақыл-сана, ақыл-сезім* т. б. «Ақыл» сөзі кейде *пікір, өсиет, пайдалы кеңес, дұрыс шешім* мағыналарын білдіреді. Мысалы, Менікі жақындық ретімен айта салған бір ақыл еді ғой (Б. Майлин). *Хәқиқәт* араб сөзі. Табиғат пен қоғамдағы санадан тыс заттар мен құбылыстардың шындығы. Қазіргі кезде термин ретінде *ақиқат* пен *шындық* сөздері жарыса қолданылады. Ал, философия ғылымында «ақиқат» терминінің қолдану аясы кең. Арабтың «*ғәмал*» сөзінің *ылаж, шара, қимыл, әрекет* тәрізді эквиваленттері бар. «Амал» ғылымның әр саласында термин ұғымында ерте қалыптасқан. Сондықтан да жоғарыдағы айтылған амалдың баламалары, (*ылаж, шара, қимыл, әрекет*) оның терминдік мағынасын дәл бермейді. Бұл жерде *амал, айла, тәсіл, жол, әдіс* сөздерінің синонимі болып тұр. Кірме сөздер қабылдаушы тілге көптеген жаңа сөздер әкелуімен қатар, синоним сөздердің санын көбейтеді.

«Амал жоқ» деген *лажсыз, шарасыз, дәрменсіз* деген ұғымды білдірсе, «амал қанша» тіркесі адамның *көңіл-күйін, күйзелісін, өкінішін* білдіреді. Арабтың «ар» сөзінің синонимдері *намыс, қасиет, ұят* көп қолданыстарда «ар» терминінің мағынасын дәл аша алмайды. Бұл жерде философия терминіне байланысты айтылып отыр. *Афат* > а сөзімен қатар *күйреу, қырғын, қирау* терминдері жарыса қолданылады. Терминологиялық сөздікте «апат» сөзінің баламасы болып *күйреу* жиірек жұмсалады. Орысша «авария», «катастрофа» мен «крушение» *апат, қирау, күйреу* сөздерімен беріліп жүр. Бірақ, *апат, қирау, күйреу* деген ұғымдар өзара байланысты болса да, үшеуі бір емес, әрқайсысының тиісті пайдалану аясы бар. *Қирау* мен *күйреуге* қарағанда «апаттың» беретін мағынасы әлдеқайда кең, ауқымы үлкен. Өйткені, «апат» термині кездейсоқ елге төнген қауіп-қатер, үлкен ауыртпалықты, зардабы мол, орасан зор қасіретті білдіреді. Арабтың «әсер» сөзі *ықпал* лексемасымен жарыса қолданылады. Екеуінің де мағынасы сырттан, іс-әрекеттен болатын құбылыс. *Ықпалға* қарағанда «әсер» ертерек терминдік мәнге ие болған кірме сөз. Оны «әсер» сөзінен өрбіген: *әсерлі, әсерлену, әсерлілік, әсерлірек, әсерсіздеу, әсерленгіш, әсерлен* сияқты түрленген сөздер дәлелдейді. *Ықпалға* «әсер» сөзі тәрізді қазақ тіліндегі қосымшалардың барлығы бірдей еркін жалғана бермейді (*ықпалдану, ықпалданғыш* деп айтылмайды).

Ғаләм > а *жиһан* бүкіл дүние жүзі, кейде арабтың *ғарыш* және *аспан* сөздерімен жарыса жұмсалады. Сөз мағыналарының ара жігін ашып нақтылайтын болсақ *әлем, ғарыш, аспан* сөздері бір ұғымды білдірмейді. *Әлем* жер жүзі, дүние жүзі. Мысалы, Енбегі жанған ерлерім, әлемге данқын тарасын (К. Әзірбаев). *Әлемнің* орысшасы «мир», *ғарыш* «космос», *аспан* «небо» болып әрқайсысының мағыналары нақтыланып ажыратылған. *Әлем* сөзі *ғарыш, аспан* терминдерінен гөрі парсының *жиһан* сөзінің мағынасына жақын. Бұл екі сөздің (ғаләм, жиһан) тілімізге ену дәуірі де бір кезде болған деуге болады. *Биғәм* > п *қамсыз, алаңсыз, жайбарақат, қаннен-қанперсіз, хауіпсіз* сияқты ұғымдарды білдіреді. Арабтың «ғам» сөзіне (қолдау, қорғау, әрекет) — *би/бей* сөз алдына келетін префиксі, бір нәрсенің, іс-әрекеттің, абстрактілі ұғымдардың жоқ екенін білдіреді. Бұл сөз алдына тұратын *би-/бей-* префиксі бізге парсы сөздерімен бірге келген. «Бейкам» сөзіне қазақ тілінің жұрнақ-

тары жалғанып, бірнеше туынды сөздер жасалады. *Бейқамдау, бейқамсы, бейқамсыздық* т. б. *Фәһім* > а. Бір нәрсенің сырын түсіну, жайын білу. «Пайым» екі түрлі жазылып жүр. Бірде *пайым*, бірде *байым*. Ал, дұрысы «пайым» (ҚТОС, 267 б.) нұсқа араб тілінде *ф* дыбысымен жазылған: *Пайымдағыш, пайымдау, пайымды, пайымсыз* тәрізді сөздер туындайды. Арабтың *ғұрф* > а сөзінің синонимі ретінде *әдет* > а, *дәстүр* > а деген екі сөзі және қазақтың *жоралғы, салт* тәрізді сөздері қолданылады. *Әдет, дәстүр, жоралғы, салт* деген ұғымдардың мағыналары өзара тығыз байланысты. *Әдет* адаммен бірге қалыптасқан, бойға біткен үйреншікті, дағдыланған қылық. *Әдеттің әдет-ғұрып, әдет-салт, әдет-дәстүр* вариантында келуі және оның бірінші сыңары болып жұмсалуды-ақ бұлардың өте жақын мағыналас сөздер екенін танытады. *Ғұмыр* > а нұсқа араб тілінде адамның, жан-жануардың тіршілігі, өмір сүруі. «Өмір» сөзінің фразалық идиомалық тіркестерде жиі қолданылуы, бұл сөздің тілімізге келу тарихының әріде жатқанын көрсетеді. *Өмірге қадам басты. Өмір бақи. Өмірдің ащы-тұщысын көрді.* Мұнда «өмір» сөзімен тіркескен сөздер бірнеше ұғымды білдіріп тұр. Яғни, сол жоғарыдағы тіркестегі айтылған ойды басқаша сөз тіркестерімен түсіндіріп тұр: *жаңадан тіршілік ете бастады. Ылғи, үнемі, әрқашан. Тұрмыстың жақсы-жаманын көрді.*

Араб басқыншылары ислам дінін таратуды желеу етіп «дін үшін соғыс» деген ұранмен Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігін жаулап алды. Мектеп пен медреселер ашып, жергілікті халыққа ислам дінін үйрете бастады. Сол кездерден бастап *ислам (эслам)* Мұхаммед (570—632) негізін салған мұсылман дінінің аталуы; дін деген ұғым ғылымға карама-қарсы, құдайға сендіруші; «құран» мұсылман дінін дәріптейтін VIII ғасырдың бас кезінде жарық көрген араб тілінің классикалық әдеби мұрасы. «Құран» — халифат дәуіріндегі көркемдік, ғылыми, діни жағынан ең дамыған әдебиет қатарына жатады⁴. Дін сөзінен туындайтын *діндар* деген атау *дінге сенгіш, діншіл*, ал, *діни* сөзі *дінге тән* деген ұғымдарды білдіреді. Түрлі сөздермен тіркесіп келіп, әр түрлі мағыналарда жұмсалады. *Дін аман.* Бәрі де аман. *Дін қойды.* Көңілімен берілу. *Дін мұсылман.* Мұсылман дінін ұстау-

⁴ Ковалев А. А., Шарбатов Г. Ш. Учебник арабского языка. М., 1969. С. 5.

шылардың бәрі. *Діні қатты. Мейірімсіз, қатігез* тәрізді фразеологиялық тіркестер жасайды.

Қазақ даласына мектептер мен медреселер ашуына байланысты оқу, ағарту, өнер, ғылым атаулары пайда бола бастады. *Ғелме* > а. «Ғылым» термині әр ғылым саласында кездеседі. «Ғылым» сөзіне жұрнақтар жалғанып, жаңа мағыналы сөздер туындайды: *Ғылымды, Ғылымдық, Ғылыми, Ғылымпаз, Ғылымсыз*. т. б.

Арабтың *мәктәб* сөзінің қазақ тілінде баламасы жоқ, ертеден қалыптасып сіңіп кеткен терминдер қатарына жатады. Мектеп бастауыш, орталау және орта дәрежелі оқу орны ұғымын білдіреді. Бірақ мектеп ұғымының қолдану аясы кең. Ауыспалы мағыналарда да жұмсалады: *үлгі, өнеге, тәжірибе* алу орны. Өмір деген бір мектеп, үйретіп бізді келеді (А. Хангелдин, Қыз жүрегі). Фразеологиялық тіркестер жасайды: *мектеп көрген. Көзі ашық, оқыған, жүйелі білім алған* деген мағынаны білдіріп тұр.

Тәрбие > а және *өнер* > п терминдері оқу-ағарту саласына байланысты қабылданған атаулар. Тәрбиені қоғамдық өмір қалыптастырады; адамның адамға үйрететін мінез-құлқы мен дағдысы. «Тәрбие» мен «өнер» терминдерінің аясы кең, ауқымы зор, ғылымның көп салаларында термин ыңғайында жұмсалады. Мысалы: *тәрбиеші, тәрбиешілік, тәрбиелі, тәрбиелік, тәрбиесіз, өнертану, өнертапқыш, өнеркәсіп, өнерпаз, өнерлі, өнерлен, өнерші, өнерлік, өнершіл* тәрізді сөздерге негіз болып тұр. Араб, парсы сөздерінен қоғамдық-әлеуметтік құрылысқа байланысты әртүрлі мағыналы философиялық терминдер қалыптасқан. *Қауым* > а *халық, бұқара, көпшілік, топ, жиын* және *қоғам* мағыналарында жұмсалады. Кейде фразалық тіркестер мен ауыспалы мағыналы сөздер жасайды. *Бір қауым, бір топ, біраз* деген ұғымды білдіріп, *көп, бірсыпыра* тәрізді ұғымдармен мағыналас келеді. «Қауым» сөзіне тіліміздегі қосымшалар еркін жалғанып: *қауымдасу, қауымдас, қауымдық, қауымшыл* сияқты туынды сөздер жасайды. *Мәмләкәт* > а кірме сөзінің тілімізде синонимі жоқ. Орысша баламасы «государство». Белгілі шекарасы, жері және саяси-әкімшілік басқару органы бар, өзінің суверенді правосын қорғайтын *ел, халық*. Кейде мемлекет сөзімен қатар көне сөз *ел, жұрт* сөздері жарыса қолданылады. Қазірде олардың мағыналарының өзара арасалмағы жер мен көктей. «Мемлекет» терминінің пайдалану аясы кеңейген, әбден қалып-

тасқан кірме терминдер қатарынан орын тепкен. Арабтың «хүкүмәт» атауы тілімізде *өкімет*, *үкімет* (*өкім*, *үкім*) варианттарында қолданылып ұзақ уақытқа дейін бір ғана мағынаны білдіріп келді. Саяси-қоғамдық терминдердің дамуына, қалыптасуына сәйкес бұлардың (*өкім*, *өкімет*, *үкім*, *үкімет*) семантикалық мағыналары ажыратылды, нақтыланды. *Өкім* билік, *өкімет* орысша «власть», *үкім* соттың қылмыскерлерге шығаратын шешім, кесімі, жазасы. Орыстың «приговор» терминінің баламасы. *Үкімет* Мемлекеттің жоғарғы атқару және басқару органы. Орысша баламасы «правительство». *Саясат* > *а*, *тарих* > *а*, *шарт* > *а* тәрізді философиялық терминдер тобы мемлекет пен партияның, қоғамның мүдделерін қорғауға бағытталған ішкі және сыртқы қарым-қатынастар әрекеттерінен туған терминдер.

Жеке адамдардың ақыл-ой, сана-сезім, мақсат-мүдде және түрлі психологиялық ішкі, сыртқы құбылыстарының атаулары X—XII ғасырлардағы көне нұсқаларында кездеседі. Қазіргі тілімізде *мақсат*, *назар*, *сапа*, *қасиет*, *себеп*, *парасат* тәрізді кірме терминдер философия саласында жиі жұмсалып жүр. «Мақсат» терминімен қатар *міндет*, *ниет*, *түпкі ой*; «назармен» бірге *зейін*, *ықылас*, *көңіл*, «себеппен» *дәйек*, *сылтау*; «қасиеттің баламасы ретінде *сипат*, *өзгешілік*, *ерекше*; «сапамен» жарыса бір заттың не құбылыстың өзіне *тән белгісі*, *айырмашылығы*, *ерекшелігі* деген ұғымдар қолданылады. Бірақ философиялық терминдік мағынаға *мақсат*, *назар*, *сапа*, *қасиет*, *себеп*, *парасат* тәрізді атаулар ғана иеленіп, термин болып қалыптасып кетті.

Е. А. ИБАТОВ

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ СЛОЖНЫХ ТЕРМИНОВ В ФИЗИКЕ

Лексико-семантическая система любого языка в своем развитии неизбежно обогащается не только путем увели-

чения числа слов, созданных словообразовательными методами, изменением и расширением значений бытующих в языке слов, но и путем освоения лексических элементов других языков.

Состав и характер словарных заимствований определяется особенностями лексико-семантической системы как языка-источника, так и заимствующего языка, наличием тех или иных понятий, значений, смысловых оттенков, имеющих в языке-источнике. Таким образом, оно продиктовано необходимостью восполнить недостающие звенья в системе заимствующего языка.

Попытаемся рассмотреть процесс отражения физических терминов в казахском языке на основе словаря К. М. Атамуратова «Физика терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» (Алматы, 1981) и «Русско-казахского терминологического словаря» (Алма-Ата, 1959).

На начальных этапах освоения казахским языком данной группы заимствований многие из них подверглись фонетической и орфографической адаптации согласно существующим в 20—30-х гг. правилам оформления иноязычной лексики. В настоящее время все заимствования осваиваются казахским языком без каких-либо отклонений от орфографических норм русского языка, главным образом в именительном падеже ед. числа; ср. *телескоп* — *телескоп*, *градус* — *градус*, *грамм* — *грамм*, *атом* — *атом* и др.

Подавляющее большинство прямых заимствований входит в состав различных сложных терминов типа *көлемдік күш* 'объемная сила', образованных под влиянием русского языка.

Сложные слова в современном казахском языке образуются путем сложения (или слияния), удвоения и повторения двух или более слов, которые по своей морфологической структуре могут быть как корневыми, так и производными. Подобно им сложные физические термины в казахском языке выступают в трех основных структурных разновидностях: в виде слитных, парных, а также составных слов, каждое из которых характеризуется своими структурно-словообразовательными и структурно-семантическими особенностями.

Слитные термины образуются на основе словосложения, являющегося очень древним и до сих пор продуктивным способом создания новых слов путем объединения двух или более основ в одно лексическое целое,

например: *радио+жиілік* 'радиочастота', *теле+көрсеткіш* 'телевидение', *авто+аялдама* 'автостоянка' и др. Компоненты таких терминов употребляются самостоятельно вне данных образований и не находятся в зависимости друг от друга. Некоторые фонетические изменения в компонентах не приводят к их десемантизации. Аффиксы словообразования и словоизменения присоединяются к последнему компоненту слитных терминов, причем такое морфологическое изменение не влечет за собой никаких внутренних фонетических и структурно-типологических изменений, т. е. слитные слова бытуют в языке и оформляются в связной речи как обычные корневые или производные слова, например: *электромагнит+ті* 'электромагнитный', *радиожиілік+ті* 'радиочастотный'.

Парные термины образуются от двух различных слов. При этом основы представляют собой морфологически тождественные, семантически соотносительные самостоятельные лексические единицы языка. Компоненты таких парных терминов слагаются на основе сочинительной связи, но находятся не в грамматической, а в лексико-семантической зависимости друг от друга, как это имеет место в слитных терминах, например: *альфа-ыдырау* 'альфа-распад', *кеңістік-уақыт* 'пространство-время', *қарама-қарсылық*, 'противоположность' и др.

Парные термины часто образуются с помощью аффиксов прилагательных *-лық/-лік* (*-дық/-дік*, *-тық/-тік*), например: *физика-химиялық* 'физико-химический', *нуклондық* 'нуклонный', *электромагниттік* 'электромагнитный' и др.

Парные термины иногда употребляются в составе составных физических терминов. Например: *тепе-тең күш* 'сила равновесия', *альфа-бөлшектер санауышы* 'счетчик альфа-частиц', *тақ-тақ ядролар* 'ядра нечетно-нечетные', *тақ-жұп ядролар* 'ядра четно-нечетные' и др.

Распространенной разновидностью физических терминов являются составные термины. Они образованы на основе словосочетания двух, трех, четырех, пяти и более слов в одно лексическое целое, например: *физикалық акустика* 'физическая акустика', *күрделі оқиғалар ықтималдығы* 'вероятность сложных событий', *математикалық ықтималдылықтың болу постулаты* 'постулат существования математической вероятности' и др.

Сгруппируем способы образования составных терминов.

1. Составные термины образуются путем присоединения к корням-основам первого компонента различных словообразующих аффиксов: имени прилагательного, причастия и имени действия:

а) путем присоединения аффиксов образования прилагательных:

-лық/-лік (-дық/-дік, -тық/-тік): *гармониялық орта* 'гармоническое среднее', *қалдық аберрация* 'аберрация остаточная', *автоматтық өшіргіш* 'автоматический гаситель' и др.

-лы/-лі (-ды/-ді, -ты/-ті): *сусымалы зат* 'вещество сыпучее', *радиоактивті зат* 'радиоактивное вещество' и др.

-қы/-кі: *сыртқы күш* 'внешняя сила', *ішкі күш* 'внутренняя сила' и др.

-ы/-і/-и: *көрнекі геометрия* 'геометрия наглядная', *табиғи құбылыс* 'естественная природа' и др.

-ғыш/-гіш: *айырғыш күш* 'сила разрешающая', *көтергіш күш* 'сила подъемная' и др.

-ма/-ме: *құрама зат* 'вещество составное'

-малы/-мелі: *айнымалы күш* 'сила переменная'

-дағы/-дегі: *атом ішіндегі күш* 'сила внутриатомная' и др.;

б) путем присоединения аффиксов образования причастий:

-ған/-ген (-қан/-кен): *абсорбтанған зат* 'вещество абсорбированное' и др.

-тын/-тін: *байытылатын зат* 'вещество обогащаемое'

-ар/-ер: *жанар зат* 'вещество горючее'

--ушы/-уші: *сіңдіруші зат* 'вещество пропитывающее', *есептеуші жабдық* 'вычислительное устройство' и др.;

в) путем присоединения аффикса образования имени действия -у: *жылу аппараты* 'тепловой аппарат', *есіту аппараты* 'слуховой аппарат' и др.

2. Большое количество составных физических терминов образованы путем калькирования из русского языка: *дәлдік аппараты* 'точный аппарат'.

3. Часть составных терминов образована путем перевода только одного компонента сложного термина в виде полукалек: *абсолют шама* 'абсолютная величина'.

4. Некоторые составные термины берутся из русского языка в той же форме без перевода, как заимствованные слова: *физика* 'физика', *импульс* 'импульс', *траектория* 'траектория', *ядро* 'ядро', *эффeкт* 'эффeкт' и др.

Для наглядности предлагаем таблицу физических терминосоответствий с родовым термином *вещество* — *зат*.

веще- ство	адиотермическое		адиотермикалық	зат
	гигроскопическое	-лық/-лік	гигроскопикалық	
	материнское	-дық /-дік	аналық	
	пластическое	-тық/-тік	пластикалық	
	протективное		протективтік	
	активное		активті	
	инородное	-лы/-лі	жат жынысты	
	радиоактивное	-ты/-ті	радиоактивті	
	сыпучее		сусымалы	
	полярное		полярлы	
	взрывчатое		жарылғыш	
	возбуждающее	-ғыш/-гіш	қоздырғыш	
	облучаемое		сәулелендіргіш	
	составное	-ма	құрама	
	абсорбированное		абсорбтанған	
	растворенное	-ған/-ген	еріген	
	конденсированное		конденцияланған	
	обогащаемое	-тын/-тін	баитын	
	делящееся		бөлінетін	
	горючее	-ар	жанар	
разжижающее		сұйылтушы		
разъедающее	-ушы/-уші	күйдіруші		
пропитывающее		сіңдіруші		
смазочное	-у	майлау		
аморфное	заимствован-	аморф		
изоморфное	ние	изоморф		
простое		жай		
хрупкое	калька	сынғыш		
сплошное		тұтас		
сухое		құрғақ		

Н. М. ЭШИМБАЕВА

«НОМЕНКЛАТУРА» ДЕГЕНІМІЗ НЕ?

Қазіргі кезде номенклатуралық атаулар мен олардың қысқартылған мағыналары әлі жан-жақты зерттелініп болған жоқ.

Біз қарап шыққан еңбектерде номенклатуралық атаулар емес, тек номенклатура жайында сөз болады. Бұдан,

әріне, номенклатуралық атаулар мен номенклатуралардың арасында айырмашылықтар бар екен деген ой тұмауы қажет. О. С. Ахманова номенклатураны былай түсіндіреді: «Номенклатура дегеніміз — ғылымның белгілі бір саласында қолданылатын арнаулы атау-терминдердің жиынтығы; сол ғылым саласына тән объектілердің атауы (оның терминологиядан ерекшелігі — дерексіз ұғымдар мен категориялардың да атауларын белгілейді)»¹.

Номенклатуралық атауларға байланысты кейбір мамандардың айтқан пікірлері ғана болмаса, жалпы арнайы әдебиеттер өте аз. Олардың қатарына номенклатураларды бір ізге салу (стандарттау) жөнінен жазылған С. Н. Суржиннің «Номенклатура и стандартизация материалов» деген көлемді еңбегін жатқызуға болады.

Әдетте, термин мен номенклатуралық атаулар ұғымы бір-бірімен өте тығыз байланысты. Тілдік қолданыста терминология мен номенклатураның арасы шектеле бермейді. Тек қандай да бір ғылым саласына, сондай-ақ зерттеліп отырған материалға байланысты бұл ұғымдар ажыратылуы мүмкін².

Номенклатуралық атаулардың терминдерден айтылуы жағынан ғана емес, мазмұны жағынан да өзгешелігі бар екендігі әлі зерттеліне қойған жоқ. Біз номенклатуралық атаулардың терминдермен тікелей байланысты екендігін жоғарыда айттық. Номенклатуралық атаулардың мағынасын ашып көрсеткенде, сол ұғымға жуық түрі (яғни атау), өзіне тән жекелеген белгілерімен беріледі. Мысалы, машиналардың түрлері, модельдері, индекстері, маркалары және т. б.

Номенклатуралық атауларға заттық категория түсініктері, яғни өнеркәсіпте өндірілетін әр түрлі өнімдердің атаулары т. б. жатады³. Мысалы, станоктар, олардың бөлшектерінің атаулары *АТ—100—1*; *АТС—5М*; *АТ—120*; *МК—60—2*; *МАГ—8*; *ПЭК—305—5*, витаминдер «А», «В» және т. б.

Жалпы, номенклатура дегеніміз — белгілі бір ғылым,

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 270.

² Исакова Х. Ф. Структура терминологических систем. М., 1987. С. 4.

³ Кандедаки Т. Л. К вопросу о номенклатурных наименованиях // Вопросы разработки научно-технической терминологии. Рига, 1973. С. 41.

техника, өнер және тағы да басқа салаларда қолданылатын атаулардың жиынтығы немесе тізімі ⁴.

Кейбір салалық зерттеулерде «термин» және «номенклатура» сөздерін синонимдестіруге (ұғымдарын жақындастыруға), яғни синонимдік тіркестерде қолдануға әрекет жасайды. Терминді заттың өзіндік атауымен, номенклатуралық ұғымдармен шатастыруға болмайды. Заттың өзіндік атауы термин бола алмайды деген пікірді қолдауға толық мүмкіндік бар ⁵. Мысалы, *теңіз, өзен, тау, көл, қала, шығанақ, қырат, дала* тағы да басқа сөздер — географиялық терминдер. Ал теңіздерге — Арал, Каспий, Қапшағай, Балқаш; өзендерге — Днепр, Волга, Іле, Енисей, Ақсу т. б.; тауларға — Памир, Алатау, Қаратау, Тянь-Шань, Бақай т. б. болып таңбаланатын көптеген ұғымдар номенклатуралық атаулар болып есептеледі.

Сол сияқты, өсімдік, ағаш, гүл және т. б. сөздер ботаникалық терминдерге, ал өсімдіктерге жататын адыраспан, алабота, айланшөп, жусан т. б.; ағаштарға жататын емен, шырша, қарағай, қайың т. б.; гүлдерге жататын бәйшешек, көкнәр, акгүл, қалампыр, райхан т. б. жататын көптеген ұғымдар номенклатуралық атаулар болып саналады.

Географияда — теңіздердің, өзендер мен көлдердің; ботаникада — ағаштардың, өсімдіктердің, гүлдердің; лингвистикада — синтаксистік, морфологиялық, фонетикалық құбылыстардың нақты атауларының тізімі номенклатураға жатады. Басқа барлық салаларда да медицина, лингвистика, зоология және т. б. осы іспетті.

Номенклатура мен термин әр түрлі деңгейдегі құбылыстар. Номенклатура — белгілі бір затқа шартты түрде берілген таңба. Заттың өзіндік атауы мен номенклатуралардың атқаратын функциясы бір ⁶. Номенклатуралар да адамның аты, фамилиясы іспетті, заттардың жеке өзіне ғана тән атауы болып есептеледі. Мысалы, әр түрлі витаминдердің атаулары витамин «А», «В», «С», «Д», әр түрлі машиналар мен тоназытқыштардың атаулары — *Жигули, Запорожец, Волга, КамАЗ, Зил, Бирюса, Па-*

⁴ Краткий словарь иностранных слов. М., 1988. С. 329.

⁵ *Винокур Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. Т. 5. Сборник статей по языкознанию. М., 1939. С. 7.

⁶ Вопросы терминологии. М., 1961. С. 31.

мир, Орск; телевизорлар мен басу машинкаларының атаулары — Березка-Ц208, Крым-406, Рекорд-311, Оптима, Ятрань, Роботрон; тағамдардың ішінде, кейбір сусындардың атаулары: Өмір, Жігер, Саян, Ертегі, Байкал т. б.

Ал, терминдер — белгілі бір затқа берілген шартты атау емес. Олар белгілі нақты заттық мағынасы бар сөздер немесе түбірлер негізінде жасалады⁷. Ал номенклатурада сөздің мағынасы емес, негізінен формасына назар аударылады.

Дегенмен жекелеген ғылым салаларында (гуманитарлық, қоғамдық және т. б.) негізгі теориялық терминдер жиі де, ал номенклатуралық атаулар жоқ деуге болады. Керісінше, кейбір салаларда (мысалы: ботаника, зоология, медицина, география және т. б.) терминдік жүйе бүтіндей номенклатуралық атаулардан тұрады.

Қазіргі кезде ғылым мен техниканың дамуына байланысты номенклатуралық атаулар күнделікті тұрмысымызға еніп, қарапайымданып келеді.

Номенклатура, термин және сөздердің арасы бір-бірімен байланысты екендігі жоғарыда айтылды. Әйтсе де, номенклатура мен терминдердің арасында айырмашылықтар бар.

Бұл жерде біз А. А. Реформатскийдің «Терминология, негізінен, белгілі бір ғылым жүйесіндегі ұғымдарға байланысты болса, номенклатура тек сол ғылымның объектілерін ғана таңбалайды»⁸ — деген пікіріне сүйенеміз.

К. Т. ОСПАНОВА

К ВОПРОСУ О СЕМАНТИЧЕСКОМ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ

(на материале английского и казахского языков)

На материале лингвистических особенностей химического текста на английском и казахском языках попыта-

⁷ Сонда, 33-б.

⁸ Реформатский А. А. Что такое термин и терминология? М., 1959. С. 3.

емся проследить семантические особенности образования наиболее адекватных именных терминологических сочетаний (далее — терминосочетаний). В основе образования рассматриваемых терминосочетаний, как показало исследование, лежит семантическое развитие общелитературных слов. Как известно, способ словообразования, при котором остается неизменной форма слов и изменяется лишь их значение, т. е. имеет место семантическая деривация, называется семантическим. Он получил исчерпывающее описание в трудах многих лингвистов¹.

Анализ английских и казахских химических текстов показывает, что при образовании химических терминов в результате сдвига значения общелитературных слов характерными являются следующие семантические процессы: терминологизация слов литературного языка, метафоризация, расширение семантического объема слов, семантическая дифференциация, а также семантическая мотивированность. Остановимся на их рассмотрении.

Для такого семантического процесса, как терминологизация слов литературного языка, характерно употребление общеизвестных слов в специализированном, терминологическом значении. Подобная специализация значения слов общелитературного языка обуславливается денотативными запросами развития концептуальной системы химической науки. Приведем примеры из сопоставляемых языков:

Английский			
Слово	Первичное значение	Терминологическое значение	Терминосочетание
<i>film</i>	фильм	плёнка	<i>film of condensate</i> 'плёнка конденсата'
<i>sweet</i>	сладкий	обессеренный	<i>sweet distillate</i> 'обессеренный дистиллят'
<i>body</i>	тело	консистенция	<i>body of paint</i> 'консистенция краски'
<i>bed</i>	кровать	слой	<i>bed of mortar</i> 'слой раствора'

¹ Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык: Лексика: (Курс лекций). М., 1954; Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М., 1977; Скороходько Э. Ф. Вопросы перевода английской технической литературы: (Перевод терминов). Киев, 1963.

Казахский

қабыршақ	чешуя	пленка	тотық қабыршақ 'оксидная пленка'
қабық	кора, скорлупа	оболочка	электрон қабығы 'электронная оболочка'
дәрі	лекарство	порох	мылтық дәрі 'черный порох'
әк	известь	белила	қорғасын әгі 'свинцовые белила'

Метафоризация в научном языке существенно отличается от таковой в художественной речи². В пределах научного текста «метафора носит вспомогательный характер и применяется в строго ограниченных целях научного изложения»³. Метафорическое употребление слов, как известно, основано на сходстве предметов и явлений окружающей действительности. На создание следующих терминов — названий приборов, механизмов и приспособлений в сопоставляемых языках повлияло внешнее сходство с некоторыми органами человека и животных: (англ.) *crystal face* 'грань кристалла', *flask neck* 'шейка колбы', *mixing arm* 'лопасть мешалки', *hand calciner* 'ручная печь для кальцинации', *heads* 'головная фракция'; (каз.) *анод құлағы* 'анодное ушко', *пеш табаны* 'под печи', *қол машиналары* 'ручные машины', *бас желдеткіш* 'главный вентилятор', *жұдырықша механизм* 'кулачковый механизм' и др.

Для английских и казахских химических текстов характерно распространение терминосочетаний типа: *indifferent oxide* 'безразличная окись', *laughing gas* 'веселящий газ', *poor concrete* 'тощий бетон', *naked fire* 'голый огонь', *satisfied hydrocarbon* 'насыщенный углеводород', *fatigue of rubber* 'усталость резины', *ageing test* 'проба на старение'; *жегіш натр* 'едкий натр', *полимердің ескіруі* 'старение полимера', *кванттық секіру* 'квантовый скачок', *асыл газ* 'благородный газ', *аналық зат* 'материнское вещество', *паразит заряд* 'паразитный заряд', *металдың қажуы* 'усталость металла' и др. Данные примеры показывают, что термины образованы на основе сходства с конкретными признаками, свойствами и дейст-

² Пахуткин П. И. Творческое мышление и речевая образность в научном стиле // Иностраный язык. Вып. VI. Алма-Ата, 1971.

³ Нестеренко О. Л. Некоторые особенности метафоры в научном стиле // В помощь преподавателям иностранных языков. Вып. 3. Новосибирск, 1974. С. 80.

виями, характерными для человека или животных: (англ.) *indifferent, laughing, satisfied, fatigue, ageing*; (каз.) *асыл, аналық, паразит, секіру, жегіш*. Что касается терминов *fatigue of rubber* 'усталость резины', *ageing test* 'проба на старение'; *металдың қажуы* 'усталость металла', *полимердің ескіруі* 'старение полимера', а также других подобного типа, то они представляют собой случаи «интернациональных метафор», характерных для большинства языков. Создание таких терминов, «интернациональных по содержанию и национальных по форме», отвечает «задачам международной стандартизации языка, обеспечивает возможность буквального перевода»⁴.

На основе сходства с домашней утварью созданы термины, обозначающие различные приспособления, посуду химической лаборатории: (англ.) *air bottle* 'воздушный колпак (насос)', *decomposing pot* 'чаша сульфатной печи', *Dewar vacuum flask* 'сосуд Дьюара', *evaporating pan* 'выпарная сковорода (грень)', *feed plate* 'питающая тарелка (колонны)'; (каз.) *фарфор табақша* 'фарфоровая тарелочка', *темір қасықша* 'шпатель', *құйғы* 'воронка' и др.

Семантическое развитие лексических единиц английского и казахского языков происходит также при изменении объема их значений. Так, при расширении семантического объема слово, относящееся к определенному классу предметов, начинает относиться к более широкому классу, включающему и его первичное значение. Иллюстрацией могут служить следующие термины: *salt* — *тұз* — 'соль', *acid* — *қышқыл* — 'кислота', *sugar* — *қант* 'сахар', *oil* — *май* — 'масло' и др. Означая вначале только продукты питания, они в результате расширения семантики стали названием различных классов соединений в химии. Приведем примеры терминосоответствий, в состав которых входят рассматриваемые лексические единицы: *salt hydrate* 'гидрат соли', *salt lime* 'сернокислая известь', *acid salt* 'кислая соль', *acid residue* 'кислотный остаток', *sugar of lead* 'свинцовый сахар', *sugar lime* 'известковый сахарат', *oil recovery* 'регенерация масла', *oil varnish* 'масляный лак'; *Сагнет тұзы* 'соль Сагнета',

⁴ Веселов П. В. Некоторые вопросы международной стандартизации технической терминологии // Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. М., 1968. Вып. 1. С. 114.

орта тұз 'средняя соль', *пирожүзім қышқыл* 'пировиноградная кислота', *дезоксиканттар* 'дезоксисахара', *курделі қанттар* 'сложные сахара', *май қатар* 'масляный ряд'; *қызыл май* 'красное масло, пиррол' и др.

Семантическая дифференциация ведет к постепенному распаду полисемантического слова на омонимы. Это хорошо прослеживается на примере таких лексических единиц в сопоставляемых языках, как: *green* — *жасыл* 'зеленый', *blue* — *көк* 'синий', *base* — *негіз* 'основание'. В английских и казахских химических текстах их можно встретить как в качестве терминов, так и определений в терминосочетаниях, например: *acetate green* 'хромовая зелень', *ultramarine green* 'зеленый ультрамарин', *Berlin blue* 'берлинская лазурь', *pontamine blue* 'понтамин синий', *base catalysis* 'катализ при помощи оснований', *base mix* 'основная смесь'; *Париж жасылы* 'парижская зелень', *жасыл гексацен* 'зеленый гексацен', *турнбул көгі* 'турнбуллова синь', *көк тұмба* 'синий раствор', *негіз тұз* 'основная соль', *ерімейтін негіздер* 'нерастворимые основания' и др.

Особый интерес вызывают термины, создание которых мотивировано такими объективными факторами, как место обнаружения или нахождение тех или иных химических веществ или соединений. Они широко распространены как в английских, так и казахских химических текстах, например: *balsam of Peru* 'перуанский бальзам', *Chile nitre* 'чилийская селитра', *conge red* 'конго красный', *Bordeaux terpetine* 'французский скипидар', *Javel (le) water* 'жавелева вода'; *ағылшын тұзы* 'английская соль', *конго қызыл* 'конго красный', *Чили селитрасы* 'чилийская селитра', *Париж жасылы* 'парижская зелень', *Бордосс сұйығы* 'бордосская жидкость', *Жавел суы* 'жавелева вода' и др.

Семантически мотивированными являются также термины, обозначающие различные химические законы, реакции, превращения, вещества. Они названы по имени ученых-химиков, которым принадлежит их открытие. К ним можно отнести следующие термины в английском и казахском языках: *Avogadro's law* 'закон Авогадро', *Engler distilling flask* 'колба Энглера', *Law of Dulong and Petit* 'правило Дюлонга и Пти', *Leblanc process* 'метод Леблана'; *Рауль заңы* 'закон Рауля', *Кумол радикалы* 'радикал Кумола', *Шостаковский бальзамы* 'бальзам Шостаковского', *Арбузовтың қайта топтануы*

'перегруппировка Арбузова', *Скрауп синтезі* 'синтез Скраупа' и др.

Как видим, при формировании и уточнении определенных химических понятий в разноструктурных английском и казахском языках происходят одни и те же семантические процессы. Созданные посредством терминологизации, метафоризации, расширения смыслового объема слов, дифференциации значения одной и той же лексической единицы, а также семантической мотивированности, термины химической науки, в отличие от слов литературного языка, не претерпевают длительной эволюции, а сразу же используются как средство коммуникации в специальной сфере для классификации химических понятий.

А. Ж. МУХАТАЕВА

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ТЕРМИНОЭЛЕМЕНТЫ В ЯЗЫКЕ КАЗАХСКОГО ЭПОСА

В составе лексики казахского эпоса (КЭ) определенный пласт составляют иноязычные заимствования, главным образом из пяти источников: иранского, арабского, монгольского, китайского и русского.

Известно, что заимствование лексических элементов из других языков так или иначе отражает определенные культурно-экономические связи, взаимовлияние контактирующих языков и их носителей. Эти процессы могут проходить не только в результате непосредственного территориального соприкосновения тех или иных народов, но через посредство других народов. История языковых контактов знает немало путей обмена языковыми элементами. Они в каждом конкретном случае имеют свои особенности, требующие изучения.

Изучение иноязычных элементов в составе лексики КЭ представляет интерес не столько для определения процесса контактирования казахского языка с упомянутыми языками вообще, сколько для выяснения материальной основы заимствованных слов. Наша цель — выявить иноязычные наименования в лексике КЭ, обозна-

чающие только предметы материальной культуры казахского народа (включая военную терминологию).

Отметим, что наибольшее число лексических элементов иноязычного пласта в КЭ составляют иранизмы и арабизмы, затем идут монголизмы, китаизмы и русизмы.

Общими вопросами иноязычных напластований в казахском языке, в том числе и в языке устно-поэтического творчества уже занимались¹. Мы попытаемся очертить круг военной (вооружения, доспехи, титулатура) и предметно-бытовой лексики.

Иранизмы²: *абдесте* высокий чайник-рукомойник с длинным носиком, ручкой; *азық* продовольствие, провиант, съестные припасы; *айна* зеркало, металлическая пластинка с гладкой полированной поверхностью; *ақық* перламутр, драгоценный камень, самоцветы; *астар* подкладка, подкладочный материал; *эбзел* седло с принадлежностью, предметы утвари; *безбен* пружинные домашние весы; *бекзат* дворянин; *болат* сталь, булат; *бұл* тканая материя, товар; *дәндән* гребень из слоновой кости; *қанжар* кинжал; *дастархан* скатерть; *дарбаза* ворота; *дар* виселица; *дамбал* кальсоны; *дағара* барабан; *жағдан* вьючное верблюжье седло; *жарақ* вооружение, снаряжение; *зеңбірек* пушка; *зер* позумент, галун; *зындан* темница, тюрьма; *кездік* небольшой нож; *кемер* пояс, ремень, кушак; *керней* карнай, труба с расширяющимся концом, рупор; *кесе* чайная посуда, пиала; *көпшік* подушка у седла, *күдері* изделие из выделанной оленьей или верблюжьей кожи; *күрзі* железная булава, палица; *кілем* ковер; *кілт* ключ; *кісе* инкрустированный кожаный пояс с сумочкой; *қамқа* шелковая узорчатая ткань; *қоржын* переметная сума; *құндақ* приклад ружья; *леген* таз, широкий, круглый сосуд; *мақпал* бархат, плотная дорогая ткань, *мауыт* сукно; *меруерт* жемчуг, *мырза* мирза, господин, щедрый; *мыс* красная медь; *найза* копье, пика, штык, дротик; *орамал* полотенце, платок; женский голов-

¹ См.: *Талжанов С. К.* вопросу о влиянии персидского языка на казахский // *Тіл мәселелері*. Алматы, 1936. 2-кітап. 32—41-б.; *Рүстемов Л. З.* Қазіргі казак тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982; *Оңдасынов Н. Д.* Арабша-казакша түсіндірме сөздік: (Қазак тіліндегі араб сөздері). Алматы, 1984, I; *Парсыша-казакша түсіндірме сөздік*. Алматы, 1974; *Бекмухаметов Е. Б.* Қазак тіліндегі араб-парсы сөздері. Алматы, 1977; и др.

² При определении семантики иранизмов и арабизмов мы исходим из языкового источника, ориентируясь на указанный словарь Е. Бекмухаметова (см. выше).

ной платок; *патсайы* шелковая материя кустарного производства; *патиша* падишах, шах, царь; *писте* фисташка; *сарбаз* солдат; *сардар* предводитель, командир воинского отряда; *сәлде* чалма, тюрбан; *семсер* меч, оружие с обоюдоострым прямым клинком; *шарайна* латы, металлические доспехи, броня; *шатыр* шатер, палатка; *шах шах*; *шахбаз* храбрый молодец; *шөміш* ковш, черпак, половник; *шұға* сукно; *шыт* ситец; *топ* ядро снаряда, пушки; *сүмбі* шомпол; *сүрме* сурьма; *сырнай* зурна, флейта, дудка; *таба* сковородка; *теңге* рубль; *тоға* пряжка; *тор* сеть, сетка; *шалбар* шаровары, брюки и др.

Арабизмы: *алуа* халва; *аманат* вещь, отданная на временное хранение, обязанность для исполнения; *арба* арба, телега; *аспап* орудие труда, прибор, инструмент; *атлас* атлас, глянцеви́тая шелковая ткань; *алқа* 1) замкнутый круг; 2) всякий круглый предмет (кольцо, перстень, ожерелье); *гауһар* бриллиант; *әмір* эмир, правитель; *әскер* войско; *әтір* духи, одеколон; *дорба* торба, сумка; *дүр* жемчуг; *жақұт* яхонт; *жиһаз* имущество, домашние вещи; *зат* вещь, вещество, предмет; *кебін* саван; *қапас* железная клетка, тюрьма; *қынап* ножны, футляра, чехол для сабли, клинка; *лағыл* рубин; *маржан* коралл; *масаты* ткань; *мулік* имущество; *нақыс/нақыш* украшение, орнамент, узор; *сандал* опора наковальни; *сандық* сундук; *сұлтан* султан (титул монарха); *табақ* большая чаша; *тақия* тубетейка; *тұмар/тымар* амулет; *шынжыр* цепь, *уәзір* визирь.

Арабизмы в приведенном нами составе по сравнению с иранизмами в меньшей степени отражают военную лексику и в большей степени — предметы быта.

Это также говорит о глубине контактирования казахского народа с ираноязычными и арабоязычными племенами в отдаленном прошлом и в последующие эпохи в сфере материальной культуры.

Монголизмы. В лексике КЭ определенный пласт составляют монголизмы. Однако понятие «монголизмы» носит несколько условный характер, поскольку почти все эти элементы функционируют в тюркских и монгольских языках параллельно, и в них нетрудно проследить гомогенную общность производящих корней. Таковы каз. *сырмақ* 'кошма с узорчатой аппликацией'//монг. *ширдэг* (в том же значении), где общей производящей основой является глагол *сыр-//шир-*; каз. *сыру-*//монг. *ширэх-*,

отсюда каз. *сырмалы*//монг. *ширмэл* и т. д.³ Таких примеров много. Ср. (каз.//монг.): *қоңырау* колокол//*хонх*; *сауыт* кольчуга//*сав*; *қайшы* ножницы//*хайч*; *қақпан* капкан//*хавх*; *жебе* наконечник стрелы лука, стрела//*зэв*; *ноқта* недоуздок//*ногт*; *саба* бурдюк для хранения кумыса//*сав*; *таба* сковородка//*тав*; *түмен* десять тысяч//*түм*; *құйысқан* подхвостник//*худо́рага* и др. В последнем случае общий коррелирующий гомогенный корень *құй*//*құд* > *құйрық*//*құдырық*//*құзырық*; *арқан*//*аргамж* аркан, веревка; ср. уйг. *а(р)гамча* тжс; *селебе*//*сәлем* сабля.

Как видно, во всех приведенных примерах монгольский вариант выступает в усеченной форме, сохраняя при этом гомогенную корневую основу. Это, объясняется, видимо, особенностями монгольского языка. И все же нам трудно сказать что-либо определенное о монгольском или тюркском (казахском) происхождении приведенных лексических единиц.

Многие лексические параллели, повторяя друг друга как по смыслу, так и по структуре, делают затруднительными определенные суждения об их этимологии. По крайней мере, на основе тюркских языков они пока что не поддаются морфемному членению. Сюда же относятся следующие лексемы, встречающиеся в языке КЭ (каз//монг. *шылбыр*//*кулбуур* длинный повод для привязи коня; *тоқым*//*тохом* потник; *өмілдірік*//*хөмөлдөрг* нагрудник, прикрепляемый к седлу и подпруге; *қанжыға*//*ганзага* торока; *тұсау*//*тушаа* путы; *дулыға*//*дуулга* шлем; *қорамсақ*//*хоромсого* налучник, чехол для стрел; *малақай*//*малгай* малахай; *таңба*//*тамга* тамга, знак, клеймо; *киіз*//*кибе* кошма; *шеру*//*шерік*//*цэрэг* войско; *алтын*//*алт(ан)* золото; *қақпақ*//*хавхаг* крышка; *тор*//*тор* сеть, сетка; *темір* |*томор* железо; *кебенек*//*хэвнэг* одеяние скотоводов из кошмы; *шідер*//*чодор* тренога; *абдыра*//*авдар* сундук; *ту*//*туг* знамя, флаг; *қом*//*хом* верблюжье седло и др.

В массе тюрко-монгольских лексических параллелей в сфере материальной культуры также привлекают элементы иноязычных заимствований, в одинаковой степени освоенных и функционирующих в этих языках. Они в одном случае восходят к иранским: *болат*//*болд* (<ир. *фолад* сталь, булат, *қанжар*//*чинжал* (*хутга*) (<ир. *хэнджард* кинжал), *сүмбе*//*сүмбэ* (<ир *сүнбе* шомпол)

³ Все сравнения приводятся нами по данным словаря Б. Базылхана. «Қазақша-монғолша сөздік» (Улан-батыр, 1977).

и др., в другом — к арабским: *табақ//таваг* (<ар. *табэк* большая чаша), *тақия//товь(?)* (<ар. *такийя* тибетейка), в третьем — к китайским: *жамбы//ембүү* (<кит. *юаньбао* слиток серебра).

Среди этих лексических параллелей встречаются и такие, происхождение которых из-за широкой сферы функционирования их во многих языках не поддается определению, например: каз. *арақ//монг. архи//ар. арэк* водка; каз. *нөкер//монг. нөкод//ир. нөкэр* слуга, свита; каз. *батыр//монг. баатар//ар. баһадур//русск. богатырь* и др.

Тюрко-монгольские лексические параллели в сфере материальной культуры примечательны тем, что они тематически охватывают и военную и бытовую лексику. Но самое интересное то, что наименования многих предметов вооружений и доспехов воина, конской сбруи и предметов быта совпадают полностью или частично.

Что же касается **китайских элементов** в составе лексики КЭ, то их число незначительно. Нам удалось обнаружить лишь *шен чин*, *жамбы* слиток серебра, *шерік* солдат (маньчжурской армии), *шай* чай.

Русские заимствования в языке КЭ, вероятно, относятся к более позднему периоду. Их проникновение начинается после принятия казахами русского подданства. Приведем их в эпическом контексте: *самауырын* <самовар (*Самауырынды қайнатып, Дастарқанды жайнатып...* — Алп, 60⁴); *кірауат* <кровать (*кісі бойы кірауат...* ҚЖ, 31); *шиделке* <седелка (*Шиделкесі күмістен...* ҚМБ, 10); *божы* <вожжи (*Божы арқаны жібектен...* ҚМБ, 10); *пеш* <печь (*Ұсталар соққан пештей боп...* Алп, 38); *бөтелке* <бутылка (*Қырық бөтелке алды...* Алп, 44); *кінәз* <князь, *майыр* <майор (*Жанарал, кінәз, майырды Ұстап алып өлтірді...* ҚМБ, 34); *әрекет* <ракета (*Әрекет пен зенбірек...* ҚМБ, 34); *пәуеске* <повозка (*Көк пәуеске күймесін...* ҚЖ, 21); *бриллиант*⁵ <бриллиант (*Бриллиант қойды басына...* ҚМБ, 38); *паднос*⁶ <поднос (*Көтеріп гауһар тастан падносын...* ҚМБ, 86); *лазке*⁷ <лав-

⁴ Алп—Алпамыс батыр. Алматы, 1957; ҚЖ — Кыз Жібек. Алматы, 1957; ҚМБ — Қамбар батыр. Алматы, 1957.

⁵ Мы считаем, что согласно закономерностям устной речи казахов данное слово должно было быть принято в форме *бірлиант*, а не *бриллиант*.

⁶ Точно так же *паднос* должно было быть воспринято как *падынос*.

⁷ Было бы правильнее: *ләпке* / *ләпкі*.

ка (Он лавке толган сорлы балам... ККБС⁸, 27); *көшір* < *кучер* (*Көшірінде* отырған кісі жоқ... КЖ, 22) и др.

Как видно, русские заимствования представлены относительно малым числом. Это как раз говорит о древнем периоде создания эпических произведений, т. е. задолго до появления тесных контактов казахов с русскими. Тем не менее представленные здесь наименования предметов быта, упряжи и вооружений говорят о наличии такого общения в сфере быта и военных действий.

В этой связи привлекают к себе внимание следующие слова: *көшір*, *доға*, *қамыт*, которые учеными считаются тюркизмами в русском языке, но их присутствие в языке КЭ может быть объяснено как результат обратного заимствования или их функционирования в казахском языке до того, как они попали в русский язык. Сошлемся на словарь Е. Н. Шиповой, где указывается, что *қамыт/хомут* (часть конской упряжи), зафиксированное в русском языке еще в XVI в., имеет тюрко-монгольское происхождение и, вероятно, восходит к слову *қом/хом* 'верблюжье вьючное седло'⁹. *Доға/дуга* 'часть упряжи из круто изогнутого ствола тонкого дерева', по мнению некоторых ученых, считается тюркским словом, восходящим к корню **тоғ/*доғ* в значении 'изогнутый, вогнутый, округлый', отсюда *доғалақ* 'круглый, колесо'¹⁰. Ср. также* *доқ* (*доқ*) 'нечто округленное, выпуклое; комолый'¹¹.

Что же касается *көшір* 'седок; кучер', то оно может быть принято как обратное заимствование из русского языка, в котором считается тюркизмом, восходящим к тюркскому глаголу *көш-* 'кочевать', откуда идет ряд производных образований: *кочевать, кочевье, кочевка, кучер*.

Таким образом, среди относительно небольшого количества русизмов в КЭ, на наш взгляд, выделяются два слоя: 1) относящиеся к раннему периоду культурно-экономического контактирования казахов с русскими (после присоединения Казахстана к России) и 2) относящиеся к более позднему (предреволюционному и послереволюционному) периоду, когда казахи и русские вступили в

⁸ ККБС — Қозы Көрпеш — Баян сұлу. Алматы, 1959.

⁹ Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976. С. 336.

¹⁰ Там же. С. 128.

¹¹ Кайдаров А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986. С. 202.

более тесные контакты. Наличие же в эпосе таких современных слов, как *әрекет* 'ракета' говорит о явном факте привнесения сказителями советского периода.

С. САТЕНОВА

МАЛ АУРУЛАРЫНЫҢ АТАУЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ ЖАСАЛҒАН ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Қазақ тіліндегі төрт тұлкке қатысты туған тұрақты тіркестер жөнінде академик Ә. Т. Қайдаров мынадай пікір айтады:

«Мал жөніндегі терең түсінік пен кең ұғымның бәрін қазақтар өз өміріндегі, қоғам өміріндегі неше алуан құбылыстарды суреттеу үшін, оларды астарлап айтып, бейнелеп көрсету үшін шебер пайдалана білген. Малдың жақсы-жаман қасиеті, мінез-құлқы, іс-әрекеттері арқылы олар өз өміріндегі ерекшеліктерді, наным-сенім, әдет-ғұрыптарды көрсетуге тырысады»¹.

Қазақ тіліндегі малға байланысты тұрақты тіркестердің саны да, түрлері де өте көп. Сондықтан, біз тек мал ауруларына қатысты тұрақты тіркестердің кейбіреуінің жасалу жолдарын сөз етеміз.

Жалпы ауру болсын, не басқа жағдай болсын, дүниедегі жанды тірі организмдердің барлығына тән ортақ нәрселер болады. Қазіргі заманда біртіндеп дамып келе жатқан этология (жануарлардың мінез-құлқын, өсіп-өнуін, тіршілігін зерттейтін ғылым) ғылымының деректеріне көз жіберетін болсақ, қоғамда шешуші роль атқаратын адамзат пен екінші сатыда келе жатқан жануарлар дүниесіне тән көптеген ортақ ерекшеліктер барлығын байқаймыз.

Пайда болу, өсіп-өну, даму, өлу процестері, психологиялық ерекшеліктер: қуану, шаттану, жылау, күйіну, ызалану, қорқу, ауыру т. б. адамға да, жануарларға да.

¹ Қайдаров Ә. Т. Қазақ тіліндегі малға байланысты тұрақты сөз тіркестері. // *Besinci milletler arasi türkoloji kongresi*. Istanbul, 23—28 Eylül, 1985, b. 75.

ортақ нәрсе. Ұлы ғалым Ч. Дарвиннің берген анықтама-сы да осы деректерді растайды: «Жануарлар да адам сияқты рахаттана, қуана, қайғыра алады»².

Мал аурулары жөніндегі этологтардың пікірлері де назар аударарлық: «Жануарлар да адам сияқты ауыра-ды және ауру түрлері әрқилы болады. Әрине, әр аурудың өзіне тән белгілері, ерекшеліктері болады, бірақ барлық ауруларға ортақ нәрселер де бар, олар: тәбеті қашу, азу, әлсіздену, т. б. Және де тек ауру ғана емес, соны-мен қатар, ортаның әрбір түршіктіргіш, қоздырғыш әсер-лері адамға да, жануарларға бірдей реакция туғызады»³.

Ал, енді мал ауруларына қатысты тұрақты тіркестер-ге келетін болсақ, қазіргі уақытта олардың көпшілігінің ауруға байланысты пайда болу заңдылықтары көмескі-леніп, кей жағдайда тіпті ұмытылып, тілде әртүрлі өзге заттарды, құбылыстарды тындаушыға бейнелей сурет-теу, ойды толық, түсінікті формада жеткізу құралына айналған. Мысалы:

Қынадай қыру — «шетінен өлтіру, жойып жіберу» деген мағынада. Мысалы: Жауыздықты әділдік жеңбей қоймас, Жауыз жаулар жеңілді демі құрып, «Жауды аяған жеңілер», дұшпандарды Қиратып қынадай ғып салды қырып (ҚТФС, 374-б.).

Аудан орталығында құрылған қызыл жасақшыларға ұстатпай, бейбіт ауылдың мал-жанын қынадай қырып шыдатпады (ҚТТС, 6-т. 607-б.).

Қынадай тию — «ойран-топыр қылу, қырып салу». Мысалы:

Бұл ауру қыс басталғалы Көшербай, одан әрі Хұсайын көңіндегілерге қынадай тиіп, қырып кетіп жатыр дейді (ҚТТС, 6-т. 607-б.).

Қынадай қыру (тию) тіркесінің пайда болуы және оның тұрақты тіркес болып қалыптасуы алдымен төрт түлік малдың бірі қойға байланысты. Көктем кезінде ауызға салатын басқа шөп болмағандықтан, не оның аздығынан, ашыққан қойлар жер қынаны да теріп жеп жібереді екен. Қына малдың аш өзегіне жентектеліп тұрып қалатындықтан, түлік оны бірден қорыта алмайды, уланады. Қынаға уланған мал (әсіресе қойлар) тез өледі және қора-қорасымен қырылып қалатындары болады⁴.

² Венедиктова Т. Н., Пушкарский В. Г. Мал мінезі жөнінде біз не білеміз? М., 1978. 85-б.

³ Венедиктова Т. Н. Жоғарыда аталған еңбек. 119-б.

⁴ Манашева Күпәннің айтуы бойынша жазылып алынды (Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Ақтерек қой совхозы).

Қазақ тіліндегі **қынадай қыру//қынадай қырып салу//қынадай тию** тұрақты тіркестерінің қалыптасып, ауыспалы мағынада қолданылуына негізгі себеп осы жағдай ма деген ой келеді.

Сіресіп қалу (құп алмау) — «айтқанға көнбеу, қасарысу, ерегісу» деген мағынада. Мысалы: Өлеңді айтпақ түгіл ұға алмайсың, Айтсаң да үдесінен шыға алмайсың. Сен білмейді екен деп айтпасын ба, Неге мұнша *сіресіп құп алмайсың*. (ҚТТС, 8-т. 516-б.).

Сіреспе — мал ауруы, жараланған жерге улы микроб түсуінен қозатын аса қауіпті жұқпалы ауру⁵. Мал мамандарының айтуы бойынша сіреспемен ауырған малдың аяқтары тартылып, сіресіп қалады да кешікпей өледі. Сіреспе ауруы әсіресе жылқы түлігінде көбірек кездеседі, ондай жылқының жоны сіресіп тактайдай болып, екі бүйірі ішіне кіріп сұғылып, аяқтары мамырлап, бір орында сіресіп қалады⁶.

Халық сіреспемен ауырған малға тән биологиялық ерекшеліктер (сіресіп қалу) мен адамның кей жағдайларда көрсететін мінез-құлқынан (қасарысу) белгілі бір ұқсастықты байқап, осы сәйкестікті кісінің іс-әрекетін суреттегенде өз ойын дәл, бейнелі түрде жеткізу негізінде қолданады. Қорыта айтқанда, екі объектінің арасындағы ұқсастық *сіресіп қалу* тіркесінің пайда болуына негіз болған деп топшылаймыз.

Бұзау таз — төлге түсетін тері ауруы. Осы аурудың байырғы кезде баста болатын тазға ұқсастығы нәтижесінде ассоциативті түрде адамға қатысты айтыла береді. Мұндай сөз орамы, әсіресе астарлы өлең-жырларда сөзді әсерлі, өтімді түрде жеткізу үшін қолданылады. Мысалы: Қарашы бұл Жакыптың өнерпазың, Адамға байқамаса сөзі жазым, Сөз қылмай төрде отырған Сәттібайды, Жазып ал Аққошқардың *бұзау тазын* (Тұралы ақын).

Аусыл болған сиырша (өгізше) — «арық, әлсіз, көтерем кісіше». Мысалы: Кешегі закон шыққан кезде, Оянай қыдырып бала терген. Ел кезіп, іріп-шіріп жүрген кезде, Азнабай болыс қолынан ұстап берген. Көтерем, *аусыл болған өгіздерше*, Жаңа шығып келесің киыр өрден (Біржан).

Аусыл — сиырдың жіті өтетін жұқпалы ауруы. Сиыр-

⁵ ҚТТС. 8-т. 516-б.

⁶ *Бабалықұлы Ж.* Мал ауруларының қазақша атаулары. Алматы, 1986. 200-б.

дың танауына, тіліне, ұрт ішінс, желініне, құндыздығына, бақай арасына, көз төңірегіне, тақыр шабына үлкенді-кішілі ұсақ бөрткендер шығады. Асқына келе ол бөрткендер күлдіреп, тұтасып, шоғырланып, жарылып, іріңсу шығарады. Ауру мал шөп жей алмай күйзеледі. Тілі аузына сыймай салақтап, сілекейі шұбырып, әлсізденіп, мойнын қайырып жата береді⁷. Аусыл ауруына ұшыраған мал мен күйсіз адамның ұқсас жағдайы топтасып келіп бір фон құрайды. Жоғарыда келтірілген мысалда белгілі бір бейненің жағдайын, өткен өмірі мен қазіргі кезеңін жеткізе сипаттау үшін аналогия негізінде «аусыл» ауруына шалдыққан снырға теңеп тұр.

Қазақ тілінде *су ми*, *су мұрын*, *мойнына су кету* сияқты тіркестер кездеседі. **Су ми** — «ақылы жоқ мисыз», **су мұрын** — «мұрнынан су ағып жүретін салдыр-салақ адам», **мойнына су кету** — «еңсесі түсу» мағынасында қолданылады.

Енді осы тіркестердің шығу тарихына көз жүгіртіп көрелік. Адамда бойына сарысу жиналу деген болады. Бірақ миына су кету, мойнына су кету сияқты ауруларды әзірше медицина жариялай қойған жоқ. Бірақ бұл тіркестердің адамға байланысты болмаса да әйтеуір жанды нәрсеге байланысты туғаны ақиқат. Төрт түліктің ішінде түйеде «су ауруы» кездеседі екен. Бұл жұқпалы және созылмалы дерт. Көбіне жайлауға шығар кезде, мамыр, маусым айларында білінеді. Осы аурумен ауырған түйе жануарының ішіне **су толып** (осыған байланысты су ауруы аталған), жүні үрпиіп, өңі түсіп, қабағы кіртііп, көз өлеусіреп созыла түсіп жата береді. Өрістен, оттан қалады, арықтайды, сәл жүрсе буындары дірілдеп, болдырып, шөге қалады⁸.

Жоғарыда аталып отырған тұрақты тіркестердің пайда болуы адамды су ауруымен ауырған түйемен салыстыру нәтижесінде туған тәрізді. Көз алдымызға елестетіп байқасақ, еңсесі түсіп, қабағы қатып, көзі кіртііп, дым сезбей, созыла түсіп жата беретін түйе мен ақылы жоқ, түсінігі аздау, сезімсіз адамның нашар қасиеті, ісқимылы және сәл қиыншылықтан еңсесі түсіп, азып-тозып кететін адамның физиономиясы, осылардың барлығын бір-біріне салыстыра қарайтын болсақ, белгілі бір ұқсастықты, сәйкестікті байқауға болады. Біздің ойы-

⁷ *Бабалықұлы Ж.* Жоғарыда көрсетілген еңбек. 12-б.

⁸ *Бабалықұлы Ж.* Көрсетілген еңбек. 88-б.

мызша, осы тіркестердің шығу барысы түйе малының су ауруына байланысты.

Жалпы адамның санасы дүниедегі, ортадағы әртүрлі объектілердің, заттардың, құбылыстардың өзіндік ортақ, ұқсас, не бірдей ерекшеліктерін осы сәйкестіктің нәтижесінде ассоциативті түрде байланыстыра алады. Басқаша айтқанда, белгілі бір объектіні суреттеу үшін, мысалы, адамның мінез-құлқын, бет-әлпетін, іс-әрекетін, қимылын сипаттағанда, оны дәл сондай, не ұқсас ерекшелігі бар басқа бір объектімен ойша салыстырады, болмаса соған теңейді. Осының нәтижесінде ғана адамның айтайын деп тұрған ойы тындаушыға толық, бейнелі түрде жетеді.

Адамзат пен жануарлардың ерекшеліктеріндегі, мінез-құлқындағы ұқсастық, өзара сәйкестік, адамға сөйлеу процесінде ойды толық мағынада білдіру үшін осы ұқсастықтарды ассоциативті түрде байланыстыру, салыстыру мүмкіншілігін туғызады. Осы мәселе жөнінде белгілі башқұрт фразеологы З. Г. Ураксин былай дейді: «Фразеологизмдер қолдануға дайын тұрған тұрақты сөз тіркесі болуымен қатар фондық мағынаға, яғни ауыс мағынаға көшуіне негіз болатын жай номинативтік мағынаға да ие»⁹.

Топалаң тигендей ету — «қырып салу, быт-шыт қылу», **Топалаңы шығу** — «опыр-топыр қырғын болу». Мысалы: Өзің немістерді *топалаң тигендей* — *ақ еткен екенсің* — деді (ҚТТС, 9-т, 202-б.). Он мың әскер таң атқанша *топалаңы шығып*, бірін-бірі қырумен болды да таң ата түріктер қашты (ҚТТС, 9-т, 202-б.).

Осы сөз тізбектерінің пайда болуы, шығуы төрт түлікте болатын топалаң ауруымен байланысты. Бұл дерт төрт түліктің әрқайсысында әрқилы аталады. Қойда — топалаң, ешкіде — шешек, жылқыда — жаман (жамандат), түйеде — ақшелек (карабез), сиырда — қаратақ.

Топалаң тиген қой өрмей, жайылмай, бір орында мелшіп қалады, тәбеті қашып, күйіс қайырмайды, түнеген жерінде, не жусаған жерінде өледі. Халық топалаңмен ауырған ауылдан аулақ қонуды қажет деп тапқан, өйткені қарсы емнің жоқтығынан осы жұқпалы аурудан малдарын түгел қырғызып алатын болған. Бірақ, бері

⁹ Ураксин З. Г. Образно-фондовая основа фразеологизмов алтайских языков // Тезисы докладов XXIX сессии постоянной алтайской языковой общности. Ташкент, 1986. С. 120.

келе бұл тіркестің шығу тарихы көмескіленіп, тілімізде тек «қыру, жою», қырылып қалу», «опыр-топыр, қырғын болу» мағыналарында ғана қолданылады.

Топалаң тигендей ету, топалаңы шығу тіркестері топалаң ауруына шалдыққан малдың жаппай қырылуы мен басқа бір заттың топалаң тиген қойша қырылуы ұқсастығы нәтижесінде пайда болып, бірте-бірте қалыптасып, тұрақты тіркеске айналған сөз тізбектері.

Ақ болған қойдай (суалу) — «суға тапшы болу», ертеректе жерқоныс бөлісі, су бөлісіне байланысты айтылған. Мысалы: Қырғыздың байы Қуандық, Оған да бітті-ау жуандық, Шағанның бойын ол алды, Малды қайдан суардық, Шұқанақта су жоқ қой, Бет пен қолды жуарлық. Отыз беске келгенде, *Ақ болған қойдай суалдық.* (Есенбай ақын).

Ақ — жұқпалы, зілді дерт сирек кездеседі. Бұзаулы сиыр мен қозылы қойда болады. Егер бір қой ақ болып ауырса, қоралы қойға түгел жұғады, одан бір қой да аман қалмайды. Ақ дертінің бірінші белгісі: бірер айдың ішінде қоралы қойдан біреуі де қалмай суалып кетеді де, ішінара қайтадан сүт кіретіндері болады. Бірақ қайта кірген сүт әрі аз, сұйық, көгілдір келеді¹⁰. Мысалы: Жем-шөп жетіспеді. Аш саулықтар *ақ болып тартылып кетті.* Суық бір жағынан қысымға алды, — деді Қойшыбай қамшысымен жерді сабап отырып (ҚТФС, 23-б.). Қорыта келгенде айтатынымыз, **ақ болған қойдай (суалу)** тұрақты тіркесінің шығу тарихы да мал ауруына байланысты. Уақыт талабына орай этнографиялық негізі көмескіленіп, бір нәрседен тапшылық көру мағынасында адамға қатысты айтылатын болған.

Сонымен қатар тіліміздегі «аузы аппақ болу» тіркесінің пайда болуы да осы малдың (қойдың) ақ ауруына байланысты ма деген ой туады. **Аузы аппақ болу** — «жер соғу, жерге отыру, дымсыз қалу» деген мағынада қолданылады. Мысалы: Айдарбектің *аузы аппақ болды.* Жуандар босанып алған соң көкіе сөйлеп, көк тиын бермей кетті (ҚТТС, 1-т. 478-б.).

Сарып болған қойдың аяғындай. Мысалы: Екі қолым осы сауыннан *сарып болған қойдың аяғындай,* әбден желге толып болды (М. Әуезов. Абай жолы. 1961, 433-б.).

Сарып — мал ауруы, ол тұяқ құндағында пайда бо-

¹⁰ *Бабалықұлы Ж.* Көрсетілген еңбек, 8-б.

лады. Мұқият қараса ауру жабысқан жері талаурап қызарып тұрады. Дәл осы жердің терісі астында, көбенің үстін ала бидайдай не бұршақтай бүртік (түйір) байқалады. Сарып ауруының алғашқы белгісі де осы. Оның жасырын түрі өтіп, мал ақсап белгі берген кезінде емдеу жақсы нәтиже береді. Егер бұл кезенді өткізіп алса, тұяқ көбесі айнала ісіп, кезек алып асқынады¹¹.

Енді «сарып болған қойдың аяғындай» тіркесінің қалай пайда болғандығын байқау қиын емес. Жоғарыда келтірілген мысалда екі объектінің ұқсас белгілері (қойдың ісіңкі аяғы мен адамның талаурап іскен қолы) осы тіркестің тууына себепші болып, ойды анық, айқын жеткізу үшін теңей жұмсалып тұр.

Делбе болған жылқыдай (аттай). Мысалы: ...Кеуіп, шөлдеген тұтқын темір қапастағы жолбарыстай қарайды. Көзі үңірейіп ішіне кіріп, қып-қызыл болып жайнайды. Сөйлеуі азая береді. *Делбе болған жылқыдай* сенделеді (С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу. Алматы, 1977, 249-б.).

Делбе — жылқы малы шалдығатын жұқпалы дерт. Бұл сырқат жөнінде мал мамандарының пікірі: Делбемен ауырған мал төңірегіне селқос қарайды, айналасында не барын да дұрыс сезінбейді. Ұзақ уақыт мелшиіп тұрып-тұрып, беті ауған жаққа бағдарсыз жүреді. Бір нәрсеге ұрынып, соғылып барып бұрылмаса, алған бетінен қайтпай лағады. Жүргенде буындарын дұрыс ұстай алмай тәлтіректеп, соғылады, сүрінеді, жығылады¹². Аядай жерде бос сенделген тұтқынның тірлігін, делбе ауруына шалдыққан жылқыға теңей суреттеуге негізгі себеп — екі образ арасындағы белгілі бір ұқсастық, сәйкестік.

Бұл жерде автор түрмедегі тұтқынның халін, тірлігін оқушыға бейнелі түрде жеткізе суреттеу үшін аталмыш тіркесті фондық мағынаға сүйене қолданылып отыр.

Қазақ тілінде малға байланысты пайда болған тұрақты тіркестердің саны өте көп. Оның барлығын айтып өту әрине мүмкін емес. Сондықтан біз тек мал ауруларына қатысты шыққан тұрақты тіркестердің тек кейбіреуінің ғана жасалуын сөз еттік.

¹¹ Сонда. 83-б.

¹² Сонда. 20-б.; *Қашағанов Х., Бердімұратов Ж.* Мал дәрігерлік түсіндірме сөздік. Алматы, 1982. 87-б.

1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ТЕРМИН АЛУДЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

Октябрь революциясынан бұрын тілімізде орыс тілінен енген термин сөздердің көлемі тым шағын. Қазақ тілі лексикасының баюына, дамуына орыс тілінің маңызы зор екенін ұлы ағартушылар Ыбырай мен Абай жақсы түсініп, кейінгі ұрпақты орыс мәдениетін, тілін білуге шақырған¹.

Ұлт тілдерінің сөз байлығын арттырудағы орыс тілінің игілікті ықпалын көрнекті түрколог Н. А. Баскаков былай деп дұрыс көрсетеді: «Орта Азияда және Совет Одағында тұратын басқа халықтардың тілінің қалыптасып дамуына орыс тілінің тигізген ролі зор. Совет Одағындағы халықтардың мәдениеті, саяси-қоғамдық ойы, ғылымы, өнері, техникасы орыс халқымен тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде дамыды»².

Орыс тілінің әсері бұл кезеңде екі түрлі болды: бірі — тікелей сөз ауысу (заимствование), екіншісі — калька, аударма жолымен ана тілінің материалдары негізінде жаңа сөздердің жасалуы, болмаса орыс тілінің әсерімен тілімізде бұрыннан бар сөздердің мағыналарының кеңуі мен тарылуы³.

Әдеби тіліміздің сөздік қорын одан әрі байыта түсу үшін, оның терминдік жүйесін қалыптастыру қажет болды. Ал ғылыми принциптерге негізделген жаңа терминдердің тілге сіңе қоюы қиын. Сондықтан 30-жылдардың басында құрылған Мемлекеттік терминология комиссиясы қазақ тілінің терминдік жүйесін қалыптастыруда шешуші роль атқарғаны мәлім.

Мәселен, ғылымның әр саласының терминдері алғаш мерзімді баспасөз беттерінде жарияланып, ғалымдар арасында талқыланып, содан кейін барып Мемлекеттік терминология комиссиясында қабылданып жатты. Осы

¹ Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. 172-б.; Хасанов Б. Языки народов Казахстана и их взаимодействие. Алма-Ата: Наука, 1976. С. 108.

² Баскаков Н. А. Развитие тюркских языков народов Средней Азии // Исследования по тюркологии. Алма-Ата, 1969. С. 23.

³ Исаяев С. 1920 жылдардағы мерзімді баспасөз тілі: Кандидаттық диссертацияның қолжазбасы. Алматы, 1965. 21-б.

терминдер бойынша марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектері, техника, экономика саласындағы кітаптар аударылды.

30 жылдары терминология жасауда, терминологиялық сөздіктер құрастыруда проф. Қ. Жұбановтың сіңірген еңбегі үлкен. «Термин сөздердің спецификасы жөнінде» деген мақаласында «...термин мәселесіндегі үлкен кемшіліктердің бірі — термин емес сөздер де термин қатарына қосақталып, белгілі бір мағынаны білдіретін стандарт сөздер боп қатып қалған»⁴ — деп термин алу мәселесінде неше түрлі өрескелдік болғанын көрсетеді. «Ең басты кемшілік — дейді автор осы мақаласында — аударылмайтын сөздерді, интернационалдық терминдерді аударып аламыз деушілік»⁵.

Сонымен қатар Қ. Жұбановтың терминге қойылатын басты-басты шарттарды дұрыс түсінгенін мына айтқан пікірлерінен көреміз: «Термин қатарына кіретін сөздердің ерекшелігі — қай тілдің де жай сөздері тек сол елдің ғана қолданатын сөзі болудан озып, тұрақты ғылыми ұғымдарды білдіретіндігі және олардың бүкіл жер жүзіне ортақтығы»⁶. «Қазақ тілінің терминдері бір жағынан бірыңғай интернационал сөздермен алынса, екінші жағынан — қазақ сөздерінен жасалатын болады»⁷. Бұл пікірлердің дұрыстығын, ғылыми дәлдігін қазір өмір көрсетіп отыр.

30-жылдары қазақ тілінің терминдері төмендегі принциптерге сүйеніп жасалды.⁸

1) Ғылымның, техниканың тарауына жататын халықаралық терминдер қазақшаға аударылмай орысша түрінде алынды. Мысалы: *социализм, коммунист, театр, физика, профессор, медицина, электрон, бюро, трамвай, микроб* т. б.⁹

2) Басқа халықаралық тіл тәжірибесінде ұлт тілде-

⁴ Жұбанов Қ. Термин сөздердің спецификасы жөнінде // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1966. 273-б.

⁵ Бұл да сонда.

⁶ Қазақстан мұғалімі. 1958. 10 апрель.

⁷ Бұл да сонда.

⁸ Жубанов Х. О терминологии казахского литературного языка // Бюллетень государственной терминологической комиссии. 1935. № 1. С. 3—5. Проф. Қ. Жұбановтың ұсынған 10 принципін ықшамдап алдық.

⁹ Мысалдар «Социалистік Қазақстан» газетінің 1930—39 жылдары шыққан сандарынан және «Қазақ тілінің термині» деген Алматыда 1936 жылы шыққан 1-кітабынан алынды.

ріне аударылатын термин сөздер қазақшаланды. Мұндай терминдер жеке сөзбен, сөз тіркестерімен, не сөзге жұрнақ жалғануымен алынды. Мысалы: *деньги* — ақша; *труд* — еңбек; *промышленность* — өнерлі кәсіп (өнеркәсіп); *стоимость* — құн; *заместитель* — орынбасар; *бытие* — болмыс; *ощущение* — түйсік; *представление* — түйсік т. б.

Кейбір орыс тілінен енген сөздердің қазақша дәл баламасы жоқтары орысша алынды. Мысалы: *факт, зона, барщина, кружок, флот, союз, выставка, герой, состав, подполье, сословие, пропаганда, срок* т. б.

3) Интернационалдық терминдер екі не үш сөзден құралса, олардың қосымшалары алынып тасталынып, не қазақша қосымшалар жалғанып жазылды. Мысалы: *революционная идея* — революциялық идея; *вульгарная политэкономия* — вулгар политэкономия; *промышленная буржуазия* — индустриал буржуазия; *промышленная революция* — индустриал революция; *магнитная аномалия* — магнит аномалиясы; *психологический анализ* — психологиялық анализ т. б.

4) Халықаралық терминдердегі аффикстердің (-изация, -ификация) орнына тиісті қазақша қосымшалар жалғанды. Мысалы: *механизация* — механикаландыру; *машинизация* — машиналандыру; *коллективизация* — коллективтендіру; *электрификация* — электрлендіру; *конфискация* — конфискелеу т. б.

Ал -изм, -ист және тағы басқа аударылмайтын интернационалдық аффикстер өздері жалғанған терминдерінен бөлінбей бірге алынды: Мысалы: *марксизм, социализм, коммунизм, альпинист* т. б.

5) Ғылымның, техниканың әр саласында бір термин ортақ мағынада не бір-біріне жақын мағынада қолданылса, барлық ғылым үшін бір ғана түрі алынды. Мысалы: *морфология* — тіл білімінде, ботаникада, медицинада; *анализ* — медицинада, математикада, химияда; *реакция* — химияда, қоғамдық-саяси өмірде.

6) Орыс тілінің сөзжасау тәжірибесіне сүйеніп жай және күрделі қысқарған сөздер қазақ тілі заңдылығына орай жасалып, қолданылды. Мысалы: МТС; МТМ; РСДЖП — Россиялық Социал-Демократиялық Жұмысшы Партиясы; КИАК — Коммунистік Интернационалдық Аткару Комитеті; ОК — Орталық Комитет; КЖИ (КИМ) — Коммунистік Жастар Интернационалы; ҚҚК — Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесі;

СШҚ — Солтүстік Шығыс Қазақстан; ауком — Аудандық Комитет; облсовет — Облыстық Совет; Халком — Халық Комиссариаты; Қазбетыснаппыром т. б.

30 жылдардағы қазақ әдеби тілі терминдерінің жасалып баянды болуына сол кездегі мерзімді баспасөздің көмегі зор болды. Сонымен қатар осы кезеңдегі терминология саласында істелінген жұмыстардың қазіргі терминологияның қалыптасып дамуына алғы шарт болғандығына дау жоқ. Жоғарыда айтылған проф. Қ. Жұбановтың ұсынған принциптеріне сүйеніп алынған көптеген терминдер осы уақытқа дейін өзгермей қолданылып келеді. Мәселен: *өнеркәсіп, шахта, мотор, фабрика, автор, адрес, экономика, социалистік жарыс, халықаралық термин, киномеханик, көшпелі қызыл ту, обком, АҚШ* т. б.

Қазақ тілінің терминологиясын бір жүйеге келтіру мақсатымен проф. Қ. Жұбановтың ұсынған осы 10 принципіне негізделіп 1936 жылы Қызылордада «Қазақ тілінің терминдері» деген атпен терминологиялық сөздік жарыққа шықты. Бұл — 1931 жылы шыққан «Атаулар сөздігімен» салыстырғанда, қазақ ғалымдарының терминология жасауда бір адым алға басқандығына дәлел. «Атаулар сөздігінде» орфографиялық қателермен бірге сөздерді дұрыс аудармаушылық, яғни пуризм тенденциясы басым еді. Дегенмен бұл екі сөздіктің 30 жылдардағы терминдерді қалыптастыруда орны ерекше екені сөзсіз. Екі сөздікті салыстырғанда тілдің терминологиясы үздіксіз жаңарып, толығып отыратындығын көреміз. Бұл ойымызды Р. А. Будаговтың мына айтқан сөзі дәлелдей түседі: «...терминология уақытқа байланысты өзгеріп отырады; тек жаңа терминдер ғана пайда болып қоймайды, олардың мағыналары өзгеріп, жаңа мағынаға ие болады. Ньютон дәуіріндегі физика терминологиясы, әлбетте, Эйнштейн дәуірінің физика терминологиясымен бірдей емес, бірақ олардың арасында белгілі бірізділік сақталады»¹⁰.

Сонымен бірге айта кететін бір жай — әдеби тіл тарихында терминдерді қабылдауда елеулі қате — кемшіліктердің орын алғандығы. Олар мыналар: 1) 20 жылдарда және 30 жылдардың бас кезінде орыс тілі арқылы қазақ тіліне енген сөздерді қалайда «Қазақшалап» қабылдау тенденциясы күшті болды¹¹. Мәселен, *помещик*

¹⁰ Будагов Р. А. Человек и его язык. М., 1976. С. 84—85.

¹¹ Балақаев М. Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы: Ғылым, 1984, 101-б.

—алпауыт; самолет — әуе кемесі; стачка — жалпы іс тастау; совет — кеңес; революция — төңкеріс; империализм — жиангершілік; бюрократ — төрешіл; предмет — дәріс¹². Мысалы: Рур кеншілері жалпы іс тастауға кірісті (Е. Қ., 1931, № 4), **Ғынуардың** 4-де Кремльде одақтық орталық кеңес кәмитетінің 2 сессиясы ашылды (Е. Қ., 1931, № 5). **Әуе кемесінің** басқа түрлері шықты (С. Қ., 1934, № 176). Жер жүзінің бірінші **жиангерлік** соғысы басталғанына 20 жыл толды (С. Қ., 1934, № 176). Аш қара шаруалар көтеріліс шығарып, **алпауыттардың** азық-түлігін тартып алып жүр (Е. Қ., 1930, № 127). Пұрылтариат тарихты өзі бастап жаңа сатсиалдық тұрмыс құратын саналы **төңкерісшіл** тап (П. М., 1933, № 3, 7 бет). Жарыс **төрешілдерше** түсіндірілмесін (П. М., 1933, № 3, 52-б.).

Кейбір сөздер қазақша баламасы болса да аудармай алынған: *выставка* — *быстабка* (19); *доход* — *дақот* (20); *жрец* — *жіретс* (20); *забастовка* — *забастонка* (20); *закон* — *закон* (21); *подполье* — *подполие* (27); *пропаганда* — *пропаганды* (27); *уровниловка* — *урабниловка* (30); *состав* — *састап* (94)¹³ т. б. Осындай жағдайды мерзімді баспасөз беттерінен де көптеп кездестірдік. Мысалы: Мәліметті төмендегі **пормы-мен** тапсыру керек. Бұл мәліметті кесімді **сүрегінде** тапсырмаған мекемелердің бастықтары егісті жасырғаны, мемлекет салығынан бас тартқаны үшін сотқа тартылады (С. Қ., 1933, № 174). Бұл **статиада** айтылып отырған қазақ тілін оқыту ісі 1934—35 оқу жылының басынан бастап кіргізіледі, өйткені ол екі арадағы мезгілді Ағарту кәмессереті түрлі дайындық жұмыстарын істеуге пайдаланатын болды (С. Қ., 1934, № 91). Обылыста мал дәрігерлері жеткіліксіз. Мәселен **быраш** жағынан керегі 64 болса, бары 24, пелшір жағынан керегі 83, бары 71 (С. Қ., 1935, № 44). Бүкіл **союздық** қалқ санағының басталуына аз уақыт қалды (С. Қ., 1938, № 267). Оқуға түсушілер төмендегі **предметтерден** сынға түседі (С. Қ., 1937, № 174). Бұл мысалдардағы қолданылған орыс тілінің сөздерін толық қазақшаға аударуға болар еді.

Сонымен қатар сол кездегі мерзімді баспасөз беттерінде көптеген сөздердің варианттары да кездесіп оты-

¹² Мысалдар «Еңбекші қазақ» (Е. Қ.) газетінен алынды.

¹³ Бұл мысалдар «Қазақ тілінің терминдері» деген сөздіктен алынды. Қызылорда, 1936 (әлеумет, экономика, физика, математика терминдері).

рады: *план*//*жоспар*; *проект*//*жоба*; *сабақ кестесі*//*расписание*; *торф*//*жер тезек, шым тезек*; *дұрыс жазу*//*каллиграфия*; *серуен*//*экскурсия*; *әдіс*//*методика*; *үгітші*//*агитатор*¹⁴ т. б. Бұл кезеңде бір ұғымды білдіру үшін бірнеше сөздің қолданылуынан, терминдік лексиканың әлі де толық қалыптаса қоймағанын байқаймыз.

3. Термин сөздер өз нұсқасынан бұзылып, яғни сол кездегі фонетикалық принцип бойынша жазылды: *совхоз* — *сапқоз*; *совет* — *сабет, сәбет*; *станция* — *станса*; *газета* — *казит, казет, газит*; *январь* — *ғынуар*; *Европа* — *Ауропа, Жауропа, Ебропа*; *география* — *жағрапия, жағырапыйа*; *форма* — *порым, пормы*; *февраль* — *пебырал, небрал*; *коммунист* — *көменес, кәмунес, көмунес*; *Москва* — *Мәскеу* т. б. Осы сияқты мыңдаған сөздерді әркім әртүрлі жазып, термин сөздердің тұрқы бұзылды. Мысалы: Жаңа әріппен **телгірам** беріле бастады (С. Қ., 1933, № 166). «Еңбекші қазақ» **кәзетіне** май айы мен жылдың аяғына дейін жазылушылар қабыл етіледі (Е. Қ. 1930, № 121). Алдымен оқушылар мына пәндерден қанша білім алғандары тексерілді: 1) ана тілі, 2) математика, 3) қоғам тану, 4) жаратылыс тану, 5) **жағырапия**, 6) **пизике**, 7) **қыймыйа**, 8) әдебиет, 9) **пәлитеқникелік еңбек** (С. Қ., 1934, № 57). Ішкі жұқпалы ауруларды қарайтын **деспәнсер** дәрігерлерінің бәрі де қазақ тілін білмейтін **жауропалықтар** (Е. Қ. 1931, № 74). Бұрында оңбай тұрған **кәперетіпке ғынуар** ішінде бір Назар Айынбет ұлы деген **піркәшік** болды (Е. Қ., 1930, № 120). **Болга** — **Мәскеу** каналы салынып бітті (С. Қ., 1937, № 278). Бәйгі **сурегі 33 жылдың 1-пебыралынан 1-әпіреліне** дейін (С. Қ., 1933, № 70). «Отан қорғау» егісіне **бәлшебекше** дайындалайық (С. Қ., 1933, № 72). **Кәмунес** партиясының басшылығы мен Қазағыстан еңбекшілері сауаттану жолында белсене күреске түсті (Е. Қ., 1931, № 189).

Осы сияқты орыс тілі арқылы тілімізге кірген көптеген термин сөздер қалай естілсе, солай жазылды. Бұл жағдай әдеби тіліміздің өркендеуіне кедергі болды. Латын алфавитінде *ч, ю, ц, щ, э* таңбалары болмады және *ф, в, х* дыбыстары тек 1930 жылдардың аяғында ғана алфавитке енгізілді, сондықтан интернационалдық терминдер мен орыс тілінен кірген советизмдер дұрыс жазылмады.

¹⁴ 1934 жылы шыққан «Ауыл мұғалімі» журналының 5 санынан алынды.

Қазақ ССР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Советінің 1938 жылғы 5 апрельдегі қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті түрде үйрену туралы қаулысы¹⁵ және 1940 жылы қазақ жазуының орыс графикасына көшірілуі — қазақ әдеби тілінің бұдан әрі қарай дамуына көп әсер етті¹⁶. Яғни орыс тілі арқылы басқа тілдерден еніп жатқан сан алуан халықаралық терминдердің жазылуы бір ізге түсті, әдеби тіліміздің көркеюіне, өсуіне сара жол ашылды.

А. ЖЫЛҚЫБАЕВА

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЕКІ ТІЛДІК СӨЗДІКТЕРДЕ БЕРІЛУІ

Қазіргі кезеңде біздің республикамызда қалыптасқан өзіндік әлеуметтік лингвистикалық жағдай тілге байланысты көптеген мәселелерді алдымызға қойып отыр. Олардың бастысы — қазақ-орыс және орыс-қазақ қостілділігін одан әрі үйлесімді түрде (гармонично) дамыту.

Бұл саладағы міндеттерді жүзеге асыруға бағытталған Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советінің 1987 жылғы 5 марттағы «Республикада қазақ тілін оқып-үйренуді жақсарту туралы» қаулысы түрлі сөздіктер мен тілашарлар жасауға игі ықпал етті. Мұндай сөздіктердің қазақ тілін оқып-үйренушілерге үлкен көмек беретіні айқын, өйткені басқа тілді меңгергісі келетін адам осындай сөздіктерді пайдалана отырып, өз бетінше де жұмыс істеуі керек. К. Д. Ушинский айтқандай, аударма бойынша жасалатын жаттығулар «... тіл үйренуде ең пайдалы

¹⁵ Социалистік Қазақстан. 1938. 6 апрель.

¹⁶ *Сарыбаев Ш.* 1920—1930 жылдардағы әдеби тілдің тарихына қатысты кейбір мәселелер (мерзімді баспасөз материалдары негізінде) // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1963. 5-шығуы. 17-6.

практикалық мәні бар жаттығулар және олар шығармадан да әлдеқайда пайдалырақ».

Осы тұрғыдан алғанда тағам атауларына байланысты лексиканың айрықша маңызы бар. Себебі бұл топтағы сөздер қазақ халқының этнографиялық, мәдени ерекшеліктеріне және ұлттық дәстүрлеріне тығыз байланысты.

Екі тілді сөздіктерде осы лексикалық топқа енетін сөздердің қалай беріліп жүргенін елестету үшін біз төмендегі анықтамалық әдебиетке талдау жасауға тырыстық:

1. Қысқаша қазақша-орысша сөздік. Алматы, 1959 (ҚҚОС).

2. Әбілқасымов Б., Бекмұхамедов Б. Орысша-қазақша сөйлесу сөздігі. Алматы, 1975 (ОҚСС).

3. Екі томдық орысша-қазақша сөздік. Алматы, 1978 (ОҚС).

4. Махмутов Х., Мұсабаев Ф. Қазақша-орысша сөздік. Алматы, 1987 (ҚОС).

5. Қысқаша орысша-қазақша сөздік//Жалпы редакциясын басқарған Ш. Ш. Сарыбаев. Алматы, 1987 (ҚОҚС).

6. Орысша-қазақша тілашар//Редакциясын басқарған Р. Н. Нұрғалиев. Алматы, 1987 (ОҚТ).

7. Жиенбаев С., Бегалиев Ф., Ұйықбаев И. Қазақ тілін өз бетінше оқып үйрену құралы. Алматы, 1987 (ӨОҰК).

Аталған сөздіктерден тағам атауларына байланысты 661 сөз теріліп алынды. Басқа сөздіктерге қарағанда тағам атауларына байланысты лексика 1987 жылы шыққан «Орысша-қазақша тілашарда» молырақ қамтылған. Онда *әсіп, жал, жая, жент, қазы, қойыртпақ* сияқты атаулар да келтірілген. Өкінішке орай, қазақ халқының өзіне ғана тән ұлттық мәні бар термин *жаубүйрек* тек 1987 жылғы қазақша-орысша сөздікте ғана кездеседі.

Біз көрнекірек болуы үшін осы лексикалық топтағы атаулардың қалай аударылғанын төмендегі таблица арқылы көрсетуге тырыстық.

Кестеден көрініп тұрғандай тағам атауларының бұл сөздіктердегі берілуі бір-біріне сәйкес келмейді. Оларды бір тілден екінші тілге аударуда дәлдік жетіспейді, түсініктемелерінде бірлік жоқ. Мәселен, *қаймақ* атауы үш вариантта аударылған: ӨОҰК, 1987-де «сливки», ОҚТ, 1987-де «сметана» делінген, ал ОҚС, 1978-де реалия ретінде қабылданып, аудармасыз алынған. Немесе *тұздық*

Тағам атауларының салыстырмалы кестесі

КОС (1987)	ККСС (1959)	ОКСС (1975)	ОҚС (1978)	ОҚТ (1987)	ҚОКС (1987)	ӨОҮК (1987)
1. Айран	кислое молоко, простокваша	кефир	айран	кислый айран— быршыма	—	—
2. Жал	жировой слой под гривой лошади	—	—	полуфабрикат из конины	—	—
3. Қазы	—	казы	—	конская колбаса	—	—
4. Қуыр- дақ	жаркое	қуырдақ	кавардақ (уст.)	казахская поджарка	жаркое	жаркое
5. Қоспа	национальное блюдо			казахский шоколад—ассорти		
6. Қой- ыртпақ	напиток, получаемый путем добавления моло- ка к айрану или кумысу			сгущенный айран	сгущенное молоко	—
7. Қай- мақ	сливки		қаймақ	сметана	сметана	сливки
8. Науат	леденец	восточная сладость	леденцы	—	—	
9. Сорпа	суп, бульон	бульон	суп, молочный суп—коже	суп, бульон, солянка	бульон, суп	

10. Шү- бат	кумыс из верблю- жьего молока	шубат
11. Түз- дык	соус, тузлук	
12. Көже	суп (национальный молочный напиток)	—
13. Күй- мак	оладьи	—
14. Қатык	густое кислое молоко	просто- кваша
15. Ірім- шік	творог, сыр	—
16. Сүзбе	катык, творог	
17. Самса	пирожок	—
18. Ва- ренье	—	—

—	верблюжье молоко	напиток: из верблю- жьего мо- лока	—
гарнир, рассол, соус болтушка	приправа	соус	—
—	блины	оладьи	—
брынза, сыр	казахская брынза	творог	—
творог, брынза самса, вареники	казахская брынза чебуреки	творог пирог	пиро- жок
варенье, кайнатпа	—	—	—

атауын алайық. Ол бір ғана ОҚС, 78-де үш сөзбен аударылған: *гарнир, соус, рассол*.

Талданып отырған сөздіктердің тағы бір кемшілігі — көп жағдайда иллюстрациялық мысалдардың болмауы. Ал екі тілді сөздіктерде көп мағыналы бір атауға басқа тілдің түрліше сөздері сәйкес келетіндіктен контекст өте қажет-ақ. Сәтті қолданылған бір мысалдың өзі кейде аударылып отырған сөздің мағынасын оның қасындағы күрделі түсініктемесінсіз-ақ, я сипаттамасыз-ақ ұғынуға септігін тигізеді.

Тағам атауларын берудегі осындай ала-құлалық, аудармалардағы дәлсіздіктер қазақ тілін меңгеру ісін қиындатады. Ал тағам атауларына байланысты лексика халықтың этникалық тарихының бір қайнар көзі болып табылатындықтан, оны тиісті дәрежеде жинау тіл мен халықты құрметтеу сезіміне баулиды.

Біздің пайымдауымызша сипатталып отырған лексикадағы ұлттық өзіндік ерекшеліктерді беруде маңызы зор мұндай «этнолингвизмдерді»¹ аудару қажет емес. Өйткені олар дәл аударуға көне бермейді.

Негізінде, қазақ тіліндегі тағам атауларын сөздіктерде берудің ең ыңғайлы әдістері мыналар болса керек:

- 1) эквивалент табу (*уыз* — молозиво, *сүт* — молоко т. б.),
- 2) сипаттау әдісі (*үлпершек* — национальное блюдо из сердца с аортой и со всем жиром — ҚОС, 1987),
- 3) реалия атаулары ретіндегі сөздерді аудармасыз беру (*айран, жент, қаймақ, қуырдақ, қазы*, т. б.).

¹ *Бутина Р. М.* Қ вопросу об этнолингвизмах тюркского происхождения в некоторых европейских языках // Изв. АН КазССР. Сер. филологическая. 1988. № 1. С. 29.

II

Ө. А. АЙТБАЕВ

ТІЛ ЖӘНЕ АУДАРМА

Қазақ аударма өнерінің тарихына көз жіберсек, жалпы өнер мен мәдениеттің басқа салалары сияқты, оның да еліміздің тағдырындағы бұралаң жолдарды таңбалап отырғанын байқаймыз. Халқымыздың басынан өткен аралуан кезеңдер, қоғамды ілгерілеткен әр қилы әрекеттер сыры бізге нені аңғартады? Елді жаппай сауаттандыру мақсатын көздеген мәдени революция, колхоздастыру, коллективтендіру, алғашқы бесжылдықтар, индустрияландыру, Ұлы Отан соғысы, тың игеру, тиімділік пен сапа заманы, 1985 жылғы апрельден басталған мүлде жаңа кезең — қайта құру дәуірі, міне осының бәрі қоғам тарихындағы сан түрлі даму кезеңдерін әйгілейтін ірі-ірі құбылыстар. Бұл кезеңдердің мәдени өмірімізде ізі қалып отырғаны сөзсіз. Шын өмірде кезегімен келіп, алмасып, ауысып жататын мұндай құбылыстар аударма ісіне де әсерін тигізбей қойған жоқ. Қарап отырсақ, сол өзгеріс-өрістердің болуына алдымен қолқабыс тигізетін аударма екен, сөйтіп әрбір кезеңнің талап-талғамына орай аударылатын дүниелер іріктеліп, аударудың тәсілдері қалыптасып отырған. Мәселен, сонау сауат ашу дәуірінде аударылған шығармалар мен 60-жылдардан бергі жерде аударылған дүниелердің тақырыптарын, аумағын мүлде салыстыруға келмейді. Ал олардың аудару тәсілдеріндегі айырмашылық жер мен көктей. Мәселен, 20—30-жылдарда сауатын енді-енді ашып, көзі қарақтана бастаған қазақ оқырманына көбіне көп тез түсінілетін, тілі жеңіл ұсақ жанр үлгілері ұсынылып келген. Оқырманға оңай ұқтыруды көздеген түсініктеме аударманың белең алуы кезеңіне ылайықты мақсаттың табиғатынан туындап жатты.

Осы тұрғыдан келгенде, тереңдете зерттейтін үлкен бір ғылыми проблема шығады. Яғни аударманы кезенден зерттеу проблемасы. Басқаша айтқанда, әрбір кезеңде бой көрсеткен аудармалардың түрі мен сапасы, аудармашылар қолданған тәсілдер мен жаңалықтар т. т. саралап талдап, зерттеп берген әлі ешкім жоқ. Еркін аударма, сөзбе сөз аударма, дәлме-дәл аударма, адекват аударма, баламалы аударма дегендер сол әрбір кезеңнің нәтижесі. Айта берсек, аударманың терминдік ұғымдарының өзін қарастырып, реттеп алатын да кез болды. Неге десеңіз бірен-саран жазылған зерттеулердің өзінде термин қолданыста бір жүйелілік байқала бермейді. Мұндай нәрсе аударма ғылымының өзі әлі қалыптасу дәуірінде екенін мегзейді. Ендеше бұл да — өз алдына қарастыруды қалайтын сала.

Аударманы рухани баудың, тіл мен әдебиетті, мәдениетті байытудың бір жолы деп қараған жөн. Қазіргі қазақ тілінде ойлау жүйесінің өзінде соның сөз материалы арқылы іске асырылатын құрылымдық сипатында, стилі мен мақамында орыс тілінің ықпалын байқамау мүмкін емес. Әсіресе, қазақтың тіл қорына үнілсеңіз игі әсердің жемісті үлгілерін мольнан кездестіресіз. Осыдан көркем аударманың ұлттық әдебиет пен ұлт тілінің байи түсуіне мол септік жасайтынын байқау қиын емес.

Советтік дәуірімізде *актив, автор, анкета, аптека, газета, журнал, база, гимнастика, спорт, делегат, декрет, дедукция, индукция, гимн, генетика, грамота, талант, герб, сеанс, вальс, ведомость, бланк, большевик, бригада, бухгалтер, базис, баланс, банк, смена, талон, аттестация, операция, индекс, устав, программа, партия, курс, тактика, стратегия, семинар, норма, инспекция, социализм, совет, стаж, товар, абонемент, диссертация, автореферат, диплом, документ, адрес, пакет, субъект, акцент, плакат, диктант, диктор, диктатура, диск, диспансер, зал, корпус, оппонент, директива, диагноз* т. т. толып жатқан сөздермен қазақ тілі толыға түсті. Өзіндік мағынасымен сөздік құрамынан өз орнын тапқан, сөйтіп тіліміздің қолданыс өрісін кеңейткен осы іспетті сөздерді қалайда аударудың жолын қарастырып, қисынсыз баламалап әлектеніп жүрген ағайын да бар.

Бұл жақсы ниет, алайда ол үшін тілдегі сөзжасам мен ауыс-түйіс принциптерін жете игермей тұрып шалағайлық жасауға болмайды. Тіліміздің халықаралық сипатын, әлемдік ауқымын кеңейтіп отырған мұндай сөз-

дерді қазақ тілінің аударуға шамасы келмесе, оның несі бай тіл деп кемсітіп, келеке етудің қаншалықты орны бар? Жобасы келсін, келмесін мұндай әлемге ортақ сөздердің бәрін қалайда қазақшалау ағымы жетегіне ергендер бұрын да болған (20—30-жылдарда). Содан бергі тәжірибенің жемісті нәтижесін білдіретін мұндай сөздерден үркудің қажеті жоқ.

Әлемдік қарым-қатынас әжетін өтеп отырған неміс, француз, орыс тілдерінің қалыптасу тарихына үңіліп байқалықшы. Олардың қазіргі деңгейге көтерілуінде өзге тілден сөз ала білу принципінің де үлкен орын алатынын көреміз. Яғни ол тілдер де кірме сөздерді — дамудың бір көзі деп танып, қабылдады. Рас, кезінде сөздің берер негізгі мағынасын тереңдеп ашпай атүсті асығыс қабылданған сөздердің жөні басқа. Ондайлардың біразы қайта қаралып, дәл баламасы боларлық сөздердің қолданысқа енгізілгені мәлім. Мұндай орынды түзетулерге ешкімнің таласы жоқ. Дегенмен осының өзінен-ақ аударманың тіл байытудағы ролін анық аңғаруға болады. Яғни тіл байытудың бір көзі — аударма екені анық.

Аударманы және аударма тілін құбылмалы құбылыс, өзгермелі өмірмен байланыстыра баяндау үшін, ең алдымен біз жұрттың бәріне бірдей түсінікті болып есептелінетін осы «аударма» деген ұғымның өзі жайында пікір өрбітіп алуымыз керек сияқты. Ол нені қамтиды, нендей ұғымды білдіреді. Сонымен бірге аударманың қандай ғылым тармағына жататыны, оның түрлері, амалдары, принциптері т. т. мәселелеріне назар аударуға тура келеді. Әрине бұл санамалап отырған мәселелердің әрқайсысын өз алдына бөлек саралай әңгімелеуге татиды. Солай ету де керек. Алайда біз бұл жолғы міндетіміздің шекарасын шектенкіреп алмасақ, ұшы-қиырына көз жетпейтін мәселеге еніп кетуіміз ғажап емес. Сондықтан бұлар туралы жол-жөнекей азын-аулақ мағлұмат бере кетуді жөн көрдік.

Жалпы аударма өзінің мағыналық ауқымы жағынан мейлінше кең. Бір тілден екінші тілге аударылмайтын нәрсе жоқ: көркем шығарма, публицистика, өлең, ғылымның сан саласынан ғылыми-көпшілікке арналған кітаптар, іс қағаздары, дипломатиялық документтер, мемлекет қайраткерлерінің сөйлеген сөздері мен мақалалары, газет материалдары, шешендік сөздер, тіл білмейтін жандардың өзара әңгіме-сұхбаты т. б. толып жатқан дүниелер аударылып жатады. Аударманың қоғамдық мә-

нін, өмірлік қажеттілігін соншама терең білдік дегенмен, адам әрекетінің ерекше бір түрі ретінде мұның әлгіндей айрықша белгілерін әңгімелей отырып, терминологиялық дәйектілік тұрғысынан нақтылай, дәлдей түсетін тұстары бар деп білеміз. Бұл, біріншіден психологиялық акт есебіндегі процесс және бір тілде жасалған шығарманың екінші бір тілде көрініс беруі, қайта жасалуы; екіншіден, осы процестің сол екінші тілде берілген жаңа түрі, нәтижесі. Әңгіме болып отырған бұл процестер бір-біріне тікелей байланысты, бірінен екіншісіне ұласып жататын құбылыс.

Әйтсе де, бұл шаруаның қай түрі болсын, кім аударсын барлық түріне қойылар ортақ мынадай екі шарт бар тәрізді.

Түпнұсқа тілін білмейтін оқырманға қолындағы шығарманы барынша жақындата жеткізу, жете таныстыру — аударманың бірінші кезектегі міндеті. Ал аудару дегеніңіз, бір тілдің тілдік құралдары арқылы жасалған дүниені екінші тіл амалдары арқылы барынша дәл және толық жеткізу деген сөз. Яғни, ешқандай өзіндік түсіндірме, қосымша-қоспасыз, қысқарту-толықтырусыз түпнұсқа мазмұнын дәл де дұрыс беру.

Егер жалпы аударма тарихына көз жіберсек, сонау көне дәуірлерге сапар шегуге тура келеді. Әрбір халықтың рухани өмір жолында, мәдени болмысында аударманың алатын орны айрықша. Осыдан жүз жылдан аса уақыт бұрын басталған қазақ аударма ісінің жандануының өзі кезең-кезеңмен әйгіленеді. 20—30-шы жылдардағы аударма ісін алғашқы кезең деп танысақ, оның барынша қаулап, қарыштап дамуы Ұлы Отан соғысынан бергі жердегі кезең болып саналады.

Аударма бір тілден екінші тілге, туыс емес тілдерден, туыс тілдерден, жүйесі бөлек тілдерден жасала береді, Екіншіден, әдеби тілдерден диалектілерге, не керісінше диалектілерден әдеби тілдерге аударылуы мүмкін, тіпті прозаның поэзияға, поэзияның прозаға айналу фактісі де бар. Үшіншіден, сонау көне замандарда жасалған дүниені осы заман тіліне көшіруге болады.

Мәселенің бұл жағына келгенде, аударма өнерінің тарихын тереңнен тартуға болатын гәрізді. Мысалы, «Мың бір түн», «Камила мен Димна» оқиғаларын, шығыс халықтарының көбіне ортақ аңыздар мен ертегілерді дастан етіп жырлау дәстүрі бізде сжелден-ақ орын алған. Мұндай үлгілерді аударманың бір көрінісі деп

карауға болса, аударма тарихы ғасырларға ұласатыны рас. Алайда мұны тереңдеп зерттемей жатып, тиянақты бір пікірге келе қою қиын. Өкінішке орай, бұл мәселе күні бүгінге дейін өзінің зерттеушісін таппай келсді. Арнайы білімі бар мамандардың жетіспеушілігінен ұлт мәдениетіне қосар үлесі мол маңызды саланы мандыта алмай отырмыз.

Аударманың қандай түрі болсын тіл атқарар міндет сол қалпы — «адамдар арасындағы аса маңызды қатынас құралындық қызмет» (Ленин) Горькийше айтар болсақ, «әдебиеттің бірінші элементі — тілсіз» ешқандай аударма болмақ емес.

Аударма ісінде түпнұсқаға тән ой мен түрдің бірлігін, яғни мазмұн мен сапаны білдіру үшін қамтылған тілдік ресурстарды екінші тілге барынша толық, дәл жеткізу міндеті тұрады. Осыдан келіп, аударманың аударылып отырған тіл нормасын сақтау қажеттігі тағы шығады. Аударманың түсініктілігі, оның оқырман ойынан шығуы деген шарттардың бірсыпырасы осы тектес.

Жалпы аударма процесі, тәжірибелі мамандар мен аудармашы зерттеушілердің айтуына қарағанда, шынында да екі бөліктен тұратын тәрізді. Яғни, аудару үшін аудармашы әуелі түпнұсқамен түбегейлі танысып, аударуға келеді деген негізгі әрі маңызды тілдік элементтерін ойша іріктеп, қиындық туғызар тұстарын белгілеп, түстеп, түсініп алуға тиіс, екіншіден аудару үшін аударма тілінің әлгіндей тілдік, стильдік ерекшеліктерін әйгілеп тұрған қатпарларына сәйкес келер сөздерді, сөз тіркестерін және грамматикалық амалдарды аударылар тілден іздестіріп табуы шарт.

Көркем әдебиеттің өзі сияқты, көркем аударманың да сапасы оның тіліне байланысты айқындалып отырады. Ендеше аударманы тексергенде, ең алдымен, екі тіл сәйкестігіне, олардың стильдік құралдарының қалай берілуі жайына басымырақ назар аударылатыны сондықтан. Мұның мәнісі мынада: түпнұсқаның мазмұны тілден тыс өмір сүре алмайды, мазмұнының сапасы, мағыналық, стильдік, шеберлік салмағы тек тілдік құралдар арқылы іске асырылады. Яғни мазмұн тілмен бір тұтас өмір кешеді. Бұдан, екінші жағынан ой мен тіл бірлігі жайын қозғайтын философиялық проблема туындайды. Ол өзінше бір бөлек әңгіме тақырыбы.

Сөйтіп, аударманы зерттеуші адам автордың өзіндік стилін, әр алуан шеберлік белгілерін қозғамай тұра ал-

майды. Ал мұның бәрі негізінде аударманың тілін зерттеу арқылы іске асатын жайт. Қайсыбір пікір бойынша, екі тілді жетік білген және тілге деген түйсігі бөлек жандардың кез-келгенінің қолынан аудару келе береді делінеді. Ал шындығында, мұның өзі қажетті шарттардың бірі болғанмен аударма процесі үшін жеткілікті бола бермейді. Аударманың барлық түріне бірдей сәйкес келе беретін әмбебап ережені, қапысыз қағиданы ешкім де ұсына алмайды. Аудару ісінің барысында аудармашы жоғарыда сөз болған негізгі принциптерді ұстана отырып, өзінің білік-біліміне, шығарманың өн бойындағы әр алуан ерекшеліктеріне және творчестволық талғамтанымына сәйкес жаңаша жол тауып, өзгеше шешім қабылдап бұл жерде өзіндік үлесін қосып жатады. Мұның бәрі тағы да тіл қолданыс табиғатынан, сөз жарату шеберлігінен танылады.

Тілдердің бәрінің бірдей сөздік қоры мен сөздік құрамы, оның сөзжасам тәсілдері т. т. толып жатқан мүмкіндіктері бір-біріне сәйкес келе бермейтіні заңды. Аудармашылардың киналатын жері де осы тұстан туындап жатады. Өйткені тілдердің құрылымдық, стильдік, грамматикалық жүйелері, лексикалық байлығы әралуан тарихи негізде туып, жасалып қалыптасқан. Міне осындай эркилшылық аударма ісіне әсер етпей тұрмайды. Алайда бұдан қайсыбір тілдерді аударуға болатын, ал екінші біреулерін аударуға болмайтын тіл деп саралауға болмайды. Негізінде өз ұлтына қалтқысыз қызмет етіп отырған тілдердің қай-қайсысында да аударма ісі жандана алады. Ендеше тілдер табиғатындағы әлгіндей өзгешеліктерден шошынудың жөні жоқ. Қайта ондай ерекшеліктердің әсерімен өз тіліннің жаңа бір мүмкіндігі іске қосылып, жаңаша қыры аршылып жатады. Тілдердің бір-біріне игі әсері, өзара ықпалы дегенде оның осындай прогрестік мәнін ерекше ескеріп отырған лазым.

Белгілі бір сөздердің мағыналық салмағын, ренкін беру мәселесіне келгенде, оның контекстегі күйін ешуақытта естен шығармау керек. Неге десеніз, сөз мәні контексте ашылады, контексте құбылады. Ол тіпті кейде автор алғырлығының нәтижесінде, өзінің әуелгі лексикалық мағынасынан алшақтаңқырап, жаңаша мәнде жұмсалуды мүмкін. Контексте құбыла түскен мұндай сөздердің дәл осы сәттегі мағыналық қызмет астарын аңдамай, қайсыбір аудармашылардың әлгі сөздің әуелгі мағынасын іздеп, соған иек артып жататыны бар. Сондықтан

әдепкіде мағынасы көмескі боп көрінетін мұндай сөздерді белгілі бір контексте, басқа сөздер ауқымында, тіпті, бір немесе бірнеше абзац аясында байқастырып отыру керек. Сонда ғана автордың сөзқолданыс тәсіліндегі өзіндік ерекшелігін түсініп, соған сәйкес сөз жарасымын табуға болады деп ойлаймыз.

Сөз мағынасын ашуда зерттеуші-аудармашылар мынадай үш түрлі жағдайдың кездесетінін айтады.

1) аударма тілінде түпнұсқаға сәйкес келетін сөздің мүлде болмауы мүмкін, не дәл осы жағдайда болмай қалады;

2) немесе сөздер жартылай ғана сәйкес келіп жатады;

3) түпнұсқадағы көпмағыналы сөздердің әр қилы мағынасына әралуан сөздердің сәйкес келуі мүмкін.

Осыдан байқалатынындай, екі тіл сөздерінің бәрінің бірдей мағынасы бір-біріне толық сәйкес келе бермеуі ықтимал. Яғни ана тілде де, мына тілде де бір ғана мағынамен шектелген сөздер сәйкестігі — арнаулы лексика болып саналатын терминдер басында ғана болады деген сөз, бұл. Сондай-ақ, күн, ай, жыл атаулары, туыстықты білдіретін сөздер, хаюанаттар мен жіктеу есімдіктерін білдіретін сөздер ғана әлгіндей жалқы мағыналы болып келеді.

Ал басқа лексикалық қабаттардың мағыналық өрісі, қолданыс қуаты, түрленгіштік қабілеті шексіз. Тек, олардың контексте жүктелер қызметіне орай әрқайсысының өз тінін қауызын ашып, жарып сұрыптай, саралай білу қажет.

Жоғарыда ескерткеніміздей, сөз мағынасы түп нұсқада да, аудармаларда да контекске тәуелді. Бір сөз мағынасы аудармада бірнеше сөзбен, немесе бірнеше сөздің мағынасы бір сөзбен берілетінін аударма тәжірибесінен байқап жүрміз. Кейде тіпті жеке сөз аудармада сөз тіркесіне айналып, ал сөз тіркестерінің қайсыбірі жеке сөзбен беріліп жатады. Сондай-ақ сөз бен сөз тіркесінің өзара байланысынан тұратын сөйлем аударманың негізгі мағыналық бөлшектерінің бірі. Сөз бен сөз тіркесінің мағынасы, ең алдымен осы сөйлемдерде ашылады. Содан абзацқа ұласады. Сөйлем мағынасы да өз алдына бөлек дербес күйде өмір сүре алмайды. Өйткені ол да алды-артындағы сөйлемдер, абзацтар мазмұнына тәуелді. Қысқасы сөзден сөйлемге, сөйлемнен абзацқа, абзацтан шығарманың тұтас бір бөлік, бөлімдеріне ұласып, тізбекте-

ліп жатқан осындай заңды жалғастықтарды өзара байланыста қарап аудару қажет.

Жылдар бойы аудару тәжірибесі арқылы жинақталған және осы саладағы ғылыми топшылаулар мен ізденістер негізінде біршама айқындалған принциптер мен қағидалар туралы, сондай-ақ солардың негізінде аудармашыларға қойылар талап қандай болмақ дегенді жалпы түрде еске салып өткеніміз мақұл. Мұны біз көркем тексттің құрылымына байланысты сөз етпекпіз. Кейінгі кезде жасалып жатқан сансыз көп аудармалардың бәрінде бірдей осы принциптер сақтала бермейтіні байқалады. Сондықтан бұл мәселеге мән беру керек-ақ.

Жалпы аударма зерттеушілері, теоретиктері көркем текст құрылымына мән беріп келеді. Әйтсе де бұл істе бірізділік үнемі байқалмайды, тек жол-жөнекей мән беріліп жатады. Мұның үстіне тіл туралы ғылым мен әдебиет туралы ғылымның дамуына байланысты көркем текст құрылымы туралы түсініктің өзі де үнемі құбылып, өзгеріп отырды.

Көркем аударманы кездейсоқ жасалған шектеулі бір дүние деп қарамай, оның өзіне тән ерекшелігі мен заңдылығы бар тұтас бір жүйе деп қараған жөн. Көркем тексттің барлық қасиетін түгел көрсету мүмкіндігі сөз болғандықтан, біз бұл жолы оның көркем шығармаға тән ең басты екі жағын (қасиетін) ғана әңгіме етеміз. Бұл, әсіресе көркем аударма мәселесін қарастырғанда пайдасы тиер ең негізгі белгілер деп ойлаймыз.

Ол қарастырылатын белгілі тізбекте әлденеше мағыналық реңк болатыны яғни оның бір не бірнеше мағыналы болатынын айтып отырмыз. Бұл мағыналар өзінің мазмұны, түрі жағынан әр алуан. Мысалы, «Столда бірнеше кітап жатты» деген сөйлемді алайық. Осындағы грамматикалық мағыналарға зер салыңыз. Әңгіме «кітап» туралы. Мұнда әуелі заттың көптік мағына және бүкіл сөйлем болмысына тән синтаксистік мағына бар. Бар мағына «кітап» сөзіне байланысты туындап отыр.

Сөйлемнің хабарлы мәні, яғни қарабайырлық сипаты және оның не салалас, не сабақтас сөйлем құрамында емес, өз алдына тұрғаны т. т. бәрі грамматикалық мағынаға тән белгілер. Міне осыған үстемеленіп сөздің лексикалық мағынасы жасалады. Егер сөз не бейнелі, не метафоралы болып келсе, онда бұдан лексикалық мағынаның бірсыпыра жүйесін табамыз.

Сөйтіп тіл дегеніңіздің табиғаты бір сызықтың бойы-

на жинақталған қатып қалған нәрсе емес. Сөйлеуде әлденеше мағыналық сипат тізбектеліп жатады. Яғни бұл жерде грамматикалық, лексикалық, синтаксистік, стилистикалық мағыналар тізбегін айтып отырмыз. Сөйлеудің, сөздің тілдік мағынасын айқындайтын осылар.

Ал көркем тексте сөздің лексикалық мағынасы күрделене бастайды. Өйткені, оның мұнда көптеген қосымша қосалқы мағыналарының қызметі үстемеленеді. Ол басқа сөздермен жанаса, тіркесе байланысу арқылы жаңа мағына пайда болады. Міне сөздің осылайша аршылған жаңа мағыналары шығарманың стильдік сипатын қалыптастыруға мүмкіндік жасайды.

Прозада сөйлем мен сөйлем ғана емес, абзац пен абзац, тарау мен тараулар арасында мұндай байланыс болмаса тұтас туынды шықпайды. Мұның бәрі шығарманың композициялық мәнін де айқындайды.

Көркем шығарманың жазылу барысында сол шығармадағы бейнелер мен оқиға, құбылыстарды жасауға пайдаланылған көптеген сөздер мен сөз тіркестері оқиға өрбіген сайын өзінің мағыналық өрісін нақтылай, аша түседі.

Аудармашы шығарманың осындай құрылымдық белгілері мен әлгіндей өзара байланыс сырын, мағыналық қатпарын беруге тырысу керек. Бұның бәрі стильдік ерекшелікті құрайтын белгілер. Соны жеткізу қажет. Стильдік дәлдік, қайталаулар мен түрлі тілдік құралдарды түгел беру шарт.

Тілдер грамматикалық құрылымы, лексикалық қоры, фразеологиялық байлығы, эмоционалды, экспрессивті мүмкіндігі, әлеуметтік және стильдік қабаттары, тарихи-әдеби дәстүр-дағдысы, сондай-ақ кітаби және тұрмыстық сөз құрамы жағынан үнемі бір-біріне сәйкес, тепе-тең болып келе бермейді. Міне осындай сәйкессіздіктер аударма процесінде әжептеуір қол байлайды.

Жалпы аударма ғылымының қайсыбір өкілдері осы тұрғыдан аударманы екі топқа бөліп қарайтыны бар: 1) түпнұсқаны филологиялық дәлдікпен, әрбір фразасына дейін жеткізетін аударма; 2) адекватты аударма. Бұл бойынша түпнұсқаны толық жеткізерліктей ана тілдің бар мүмкіндігін сарқа пайдалану, сөйтіп түпнұсқадағыдай әсер ететін туынды беру мақсат. Және мұндай аудармалардан өз кезеңінің рухы біздің заманымыздың адамдары түсінігі тұрғысынан түсінілуі де тиіс.

Тіл де бір қарағанда адамның өзі іспеттес. Олар жай

көзге байқала қоймайтын өзіндік заңдылықтар арқылы дамып жатады. Бұлардың осындай өзіндік болмысын кезінде Ломоносов пен Гумбольд та байқаған. Тілді бұлар әлеуметтік айшық, бедерлері толып жатқан, қылық-мінезі, қарқын-қарымы бар адами құбылыс деп табады. Тіпті адам мен стильді теңестіріп, салыстыра қарайтындар да кездеседі. Олай болса тілді стиль ретінде қарастырудың әбден жөні келеді. Бұл жерде әңгіме жанды сөздерден тыс грамматикалық белгілер, немесе лексикалық құрам туралы болып отырған жоқ, экспрессия мен импрессия жөнінде, осы тілдің лексика-грамматикалық құралдарымен эмоционалды-эстетикалық әсер жасау жағында болып отыр.

Әрбір тілдің стильдік экспрессиясы әр түрлі. Міне осы әр түрлі болып келетін стильдік ерекшеліктерді көбіне көп ескермей жатамыз. Аударма процесінде мұны қатаң қадағалау қажет. Аудармашы өзі аударып отырған шығармасының, жазушының стилін біліп қоюы аз, ол түпнұсқа тілінің жалпы халықтық тіліне тән стильдік ерекшеліктерді игеруге тиіс. Ал мұндай мақсатты біздің қазақ аудармашыларынан алдына қойғандар мүлде аз. Аудармай тұрып аударатын дүниесін өмірге алып келген нендей тарихи, әлеуметтік қажеттілік және ол тілдің жалпы сан қасиетін танытатын айырым-белгілерін, тілдік табиғи заңдылықтарын зерттеп білу жағынан олқы соғып жататын тұстарымыз бар. Орыс тілі — қосымша, жалғауларының әр түрлілігі және молдығы жағынан ең алдыңғы орындардың бірін алады. Тіл экспрессияландырып тұратын грамматикалық құралдарға мейлінше бай. Орыс тілінің осы эмоциональды-экспрессивті байлығы аудару ісіне едәуір қиындықтар әкеледі. Әсіресе реалистік көркем проза кейіпкерлерінің өзара әңгімесі, диалогы соншама солғын, қансыз, сөлсіз, солбыраңқы, немесе тіпті шектен тыс әсіреленіп, жалған шығып жатады. Мұны біз Толстойдың аудармаларын зерттеген Ә. Сатыбалдиевтің, Гоголь аудармаларын зерттеген С. Талжановтың еңбектерінен және Горький шығармаларының аудармаларын қарастырған өз тәжірибемізден байқадық. Сонда қайсыбір аудармаларда Толстой, Гоголь, Горький кейіпкерлері өздерінің жаңа Отанында өзгеше оғаш көрініп, тиянақты орын таппай жатады. Мұның бәрі әлгіндей стильдік ерекшеліктердің ескерілмеуінен.

Аудармада тілдік нұқсан мен стильдік өрескелдіктердің орын алып жататыны — орыс тілінің бай функ-

циональдық стилін, әр алуан әлеуметтік қатпар-қыртыстарды білмеуден, немесе орыстандырып аламын ба деген қауіптен ғана емес, стильдік, экспрессиялық құралдарға сәйкес құрал таба білмеуде. Өз елінде классиктер қатарында саналатын жазушының аударма елінде қатардағылардың біріне айналып шыға келетіні осыдан. Мысалы, Ұлы Абайдың немесе Ғ. Мүсіреповтің т. т. орыс оқырмандарына орта қолды қаламгер қатарында жеткізілуінің себебі де қазақ әдебиетінің өзіне тән әлгіндей экспрессивті-эмоциональдық мүмкіндігін айқын танытатын грамматикалық құралдарды терең зерттеп біліп, творчестволық ізденбеуден. Немесе қазақ тіліне Толстойды, Гогольді, Достоевскийді, Салтыков-Шедринді, Пушкинді, Некрасовты, Чеховты, Островскийді т. б. асқан сөз зергерлерін өзді-өзіне ғана тән қасиет-қатпарымен түгел жеткіздік деп айта аламыз ба? Жоқ, айта алмаймыз. Оларды қаншама талантты тәржімашы, тамаша жазушыларымыз аударғанмен халқымыздың рухани қазынасына айнала аларлықтай, үлкен бір кезеңдік құбылыс деп танырлықтай дүниені әзір жасай алғанымыз жоқ. Өйткені ғылым мен творчествоны қанаттастыра қатар өрбітіп, ізденетін аудармашы аз. Кәсіпшіліктен гөрі, кәсіпқұмарлық басым түсіп жатады.

Орыстың сөйлеу тілінде адам пайымына, парасатына қатты әсер ететін экспрессия мейлінше мол. Мұны орыс жазушылары шығармаларынан да байқауға болады. Осыған ылайықты эквивалентті аударма тілінен де іздеу қажет. Қуану, ренжу, қамығу, қайғыру, шаттану, шалықтау, мақтау, мадақтау, кемсіту, келеке ету, мұңаю, мүләйімсу, қулану, қуару, күлу, күңірену, алдау, арбау, айналу, аймалау, қарғау, қалжыңдау, қағыту, ұрсу, ұру, жылау, жырлау, жалбарыну, жарамсақтану т. б. толып жатқан шегі, шеті жоқ халық тілінің адамның психологиялық көңіл күйін білдіретін стильдік, экспрессиялық мүмкіндіктерін жете меңгермей тұрып, түпнұсқаға ылайықты балама табу онайға соқпайды. Тілдегі осындай эмоционалдық экспрессивті белгіні жасайтын грамматикалық құралдарды тілшілер көптен салыстыра зерттеп келеді. Ал аудармашылар жағы бұған әзір көңіл аудармауда.

Ағылшындар мен скандинавтықтар ұрыс-керіс сөздеріне шорқақ. Бұл жағынан итальяндықтар мен орыстар көсіліңкірейді. Біздің қазақ та шабыттанып алса біраз жерге барады. Мәселен, орыстарда «дурак» деген

бір ғана сөзді, қалайша түрлендіріп қолдануға болатынын қараңыз. Мамандар «Вы (ты) дура (дурак)» дегенге қоса, мұның «Дура ты такая!», «Эх, дура ты, дура!», «Дуреха ты, право, дуреха», «И дурища же ты!» «Балда ты, балда» т. б. тәрізді түрлерін көрсетеді. Осының әрқайсысының стильдік-эмоциональдық астары әралуан. Біздің қазақ тілі қанша бай дегенмен осындағы стильдік-экспрессивтік айшықтарды беруге келгенде аудармашылар балама таппай қиналып жатады. Кедергілердің бірі осы деп отырғанымыз сондықтан. Бір ғана «ақымақ» деген сөзді орысша осыншама түрлендіріп беруге болады екен. Аудармашыға осыншама мол мүмкіндіктің түпнұсқаға дөп келетіндей етіп, бірін ғана таңдап алу онайға түспейді. Сондықтан кейде амалсыз плеоназмдерге (басы артық сөздерге) баруға тура келеді.

Оқырманға керегі тек жекелеген тіл ньюанстары емес, көркем шығарманың тұтастығы екенін түсінеміз. Сөйтсе де сол тұтастықтың көркемдік мазмұнын қамтамасыз ететін осындай тілдік элементтер екенін ұмытпаған жөн.

Орыс тілінде ой мен сөзді үстемелеп күшейте түсетін және сөйленіс арасындағы үзілісті жалғастырып тұратын «Он-то знает», «Да уж, не говорите!», «знаете», «понимаете», «так сказать» дегендер жалпы жол жөнекей қыстырмаланған, әдеби тілге жатпайтын, керексіз басы артық сөздер болып есептеледі. Әйтсе де бұлар кейіпкер бейнесін жасауда табиғилықты танытатын қажетті бөліктер. Мұндайлар көркем шығармада қаптап қатар түзейді. Жазушының, шығарманың стильдік ерекшелігін білдіруде бұлардың да мәні айрықша. Өйткені бұлар қарапайым халық тілінен жалғасқан табиғи қазына.

Аудармашы жазушының жан жарлықшысы болғандықтан ең алдымен орыс тілінің осындай фактілерін жіті қадағалап ескеріп отыруға тиіс. Мұндайлардың ана тілде баламасы жоқ деп аттап өтуге болмайды. Ондай фактілер болған. Күні бүгінге дейін кездесіп те қалады. Бұған қиянат жасағаның түпнұсқаға, авторға, оқырманға және өзіңе-өзің қиянат жасағаның.

Аударма ғылымының теориялық мәселелерімен шұғылданған зерттеуші, ендеше, ең алдымен мұны лингвистикалық тұрғыда (әрине, ғылымның өзге: әдебиет, тарих, психология т. т. салаларымен байланыстыра отырып) қарастырып, аударма тәжірибесінде жинақталған деректерді саралап, талдайды, түсіндіреді, түйіндейді,

қорытынды жасайды. Осының бәрі аударма практикасы үшін ғылыми негіз болуы мүмкін. Шешуші роль атқаратын қашанда контекст. Әрбір жеке жағдайды творчестволық санамен саралай білу қажет. Әсіресе, көркем аудармада теориялық ізденіс пен практикалық істің аразігін айырып тану өте керек-ақ.

Ал қазақ аударма ғылымы мен практикасы ғылыми тұрғыда түгел жинақталып, түбегейлі сараланып бітті ме деген сауалға оң жауап бере қою қиын. Бірен-саран әрекеттер болғанмен, осынау көл-көсір дүниенің ауқымын анықтап, онда бой көрсеткен тамаша тәжірибелер мен ұтымды да ұрымтал әдіс-тәсілдердің ғылыми бағасы әлі күнге берілмей отыр.

Мұның негізгі себебі неде? Бар мәселе маман жетіспеушілігіне барып тіреледі. Әлеуметтік өміріміздің салтанат құруына мейлінше мол үлес қосып келе жатқан бұл игілікті іспен жоспарлы түрде айналысатын маман кадрлар ешқашанда арнайы дайындалған емес. Аудармамен айналысатындардың да көбі өз бетінше іздене жүріп тәжірибе жинақтаған энтузиастар. Оның ғылыми проблемасымен айналысатындардың да көпшілігі осы проблеманы өмірлік қалауы етіп, өзінше әрекеттеніп жүрген бірен-саран әуесқойлар. Мұндай маңызды мәселені жалпыхалықтық деңгейге көтеріп, мемлекеттік тұрғыда шешпесе болмайды. Міне сондықтан жуырда үкіметіміз бен партиямыз қамқорлығының арқасында аударма процесіне иелік жасайтын аудармашылар орталығының ашылуы көңіл қуантады.

Т. БЕРКІМБАЕВ

АСЫЛ ҚАЗЫНАНЫҢ АУДАРЫЛУЫНДАҒЫ АҚАУЛАР

*(К. Маркс пен Ф. Энгельстің — 9 томдық,
В. И. Лениннің — 10 томдық Таңдамалы
шығармалары аудармаларын оқығанда)*

Адамдар санасына бұрынғы қай кездегіден де өзгеше, қуатты жарық сәуле түсіріп, жаңаға, жақсыға қа-

рай өзгеріске ұшыратқан марксизм-ленинизмді дүние жүзіндегі прогресшіл адамзат нәр алып, сусындап отырған ұшы-қиыры жоқ алып мұхитқа теңейтін болсақ, К. Маркс, Ф. Энгельс және В. И. Ленин шығармаларын, жекелеген сөздері мен ойларын, қағидаларын философия, саяси экономия және ғылыми коммунизм сияқты алып өзендер құрап, марксизм-ленинизм мұхитына құйылып жатқан қайнар көздер — бұлақтар деуге болар еді.

Марксизм-ленинизм мұхиты қаншалықты ұшы-қиырына көз жеткізсіз кең, аумақты болғанымен, ол ең алғаш осы классиктердің жекелеген сөздерінен, ойларынан бастау алып, тұтас бір дене болып құралып жатады. Сондықтан да бүкіл прогресшіл адамзат, оның ішінде социализм елдерінің, біздің советтік еліміздің, Қазақстанның адамдары бұл сөздер мен ойларға, шығармаларға сол марксизм-ленинизмнің өзі деп қарап, бар ынта-ықыласымен бас қойып оқиды. Сондықтан да олардың еңбектері дүниеге коммунистік көзқарастың іргетасы болып табылады. Бұл еңбектер социализм мен коммунизм орнатушыларды, капиталистік құлдық пен ұлттық езгіге қарсы күресушілерді, саяси және әлеуметтік праволар мен еркіндіктер жолында, демократия, бейбітшілік және социализм жолында күресушілердің тегеурінді қатарында келе жатқандарды үйретіп, жігерлендіреді, бойларына күш-қуат қосады, рухани нәр береді. Адамдардың санасына, ақыл-ойына әсер етуі дүние жүзілік дамудың барысына ықпал жасауы жөнінен, социализм, коммунизм орнатудың практикалық істеріне жол сілтеп, бағыт-бағдар беріп, алға жылжытып отыруы жөнінен бірде-бір идеялық ағым марксизм-ленинизмге тең келе алмайды. Сондықтан да марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектеріне деген ынта-ықылас орасан зор және үнемі үдей түсуде.

Бұл жағдай қазақ оқырмандары үшін де дәл солай. Қазақ оқырмандары марксизм-ленинизм классиктері еңбектерінің қазақша аударылуын асыға күтіп, оны қоғамдық-саяси зор оқиға деп қабылдады. Қазақ оқырмандары В. И. Ленин Шығармаларының 55 томдық толық жинағының қазақ тіліне аударылуын дәл осылай қабылдап, зор мереке ретінде атап өтті.

Басылымды қазақша аударып, баспаға дайындаған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты мен оны кітап етіп басып шы-

ғарған «Қазақстан» баспасының бір топ қызметкерлері Қазақ ССР-інің үкімет наградаларына да ие болды, ал сыйлықтар, алғыстар алып жатқандар қаншама!

Қазақ оқырмандары, жалпы қазақ жұртшылығы бұдан кейінгі тағы бір үлкен қадам — К. Маркс пен Ф. Энгельстің — 9 томдық, В. И. Лениннің — 10 томдық Таңдамалы шығармаларын қазақ тіліне аударып, басып шығару жөніндегі хабарды да асқан зор қуанышпен қарсы алды. Олар, әсіресе, Маркс пен Энгельстің Таңдамалы шығармаларының аударылып шығуын асыға күтті деуге болады. Олай болатын себебі В. И. Лениннің 55 томдық Шығармалары қазақ тіліне толық аударылып шықты да, Маркс пен Энгельстің кейбір қадау-қадау еңбектері болмаса, шығармалары толық аударылған жоқ болатын. Әлгі, аударылған жекелеген еңбектердің өздері де араларына жылдар салып, ұзақ уақыт бойына, анда-санда аударылып келе жатқандықтан, кезінде алғандар — алып, өскелең ұрпақ үшін қазір магазин сөрелерінде жоқ, зәру дүниелерге айналған еді. Ал мына 9 томдық Таңдамалы шығармаларда солардың бәрінің бастары біріктіріліп, бұрын аударылмаған тағы басқа да іргелі еңбектері қосылмақ. Ендігі жерде жұрттың іс жүзінде, күнделікті пайдаланатыны да осы басылым болатыны заңды. Сондықтан да олар бұл басылымды қолға түсіруге асығады, қолға түсірген соң, үйлерінде жинап қойып, күнделікті пайдаланып отыратын болады.

Міне осы жағдайлардың бәрі бұл тендесі жоқ асыл қазыналарды аударушылардан, оларды баспаға дайындап, кітап етіп шығарушылардан аса жоғары жауапкершілікті, бұл басылымдарға деген коммунистік көзқарасты, оларды жете түсінген маркстік-лениндік білімді, жоғары дәрежедегі қамқорлықты талап ететіні табиғи нәрсе. Асыл қазына қазақ оқырмандарына өңі бұзылмай, бойындағы нәрінен айрылмай, мазмұны әлсіремей, ойлар бұзылмай, қаз-қалпында, толық қанымен, нәрімен жетуі үшін, міне, осы төрт жағдай керек-ақ.

Ал енді аталған Таңдамалы шығармалардың жарыққа шыққан 1-томдарын қолға алып, байқап қарай бастағанымызда, бұл төрт жағдайдың төртеуінің де өз дәрежесінде болмай, тіптен төмен жатқанын көрдік. Бәріміздің көздің қарашығындай сақтайтын ең асыл қазынамыз марксизм-ленинизм классиктерінің теориялық мұралары қазақ оқырмандарына қалай болса солай аударылған. Сөздер, сөйлемдер мағыналарын түсінбей, ойлар

дәл болып шықпай, бұрмаланған, кейде тіпті адам танымастай, таңқаларлықтай мағынасыздық күйге түскен.

Алдымен әңгімені К. Маркс пен Ф. Энгельстің 9 томдық Тандамалы шығармаларының жарыққа шыққан 1-томынан бастайық. Томға ірі-ірі 3 еңбек енген. Қарап отырсаңыз, осы үш еңбектің екеуінің аттары қате аударылған. Мәселен, «К критике гегелевской философии права. Введение» деген еңбек — «Гегельдің право философиясына сын жөнінде. Кіріспе» деп, ал «Святое семейство» деген еңбек «Сәуегейлер әулеті» деп аударылған.

Алдымен «Гегельдің право философиясына сын жөнінде» деген аудармаға келейік. Біріншіден, бұл аударманы мағыналық жағынан алып қарайтын болсақ, Гегельдің право философиясына басқа біреулер сын жазып, ал Маркс сол жөнінде әңгіме қозғап отырған сияқты. Ал негізінде олай емес, яғни Гегельдің право философиясын сынаған басқа біреу емес, Маркстің өзі ғой. Екіншіден, бұл тақырыптың өзінде де «жөнінде» деп аударарлық, соны айтып тұрған ештеңе жоқ емес пе. «Жөнінде» болатын болса, «о» деп айтылар еді, ал мұнда олай емес, «к» деп жазылып тұр ғой. «К» деген іс-әрекеттің әлде неге, әлде кімге қарай бағытталғанын көрсетіп, қазақшаға барыс септігінің -ға, -ге, -қа, -ке, -на, -не жалғаулықтарымен аударылады. Сондықтан «К критике» деген тіркес «сынауға» деп аударылуы керек. Маркс те солай деп отыр. Оның олай дейтін себебі де бар. Өйткені Маркс Гегельдің право философиясын бұрын да сынап жазған. Мына сын солардың қатарында айтылып жатқан нәрсе деп осындай тақырып қоюы мүмкін. Сондықтан бұл еңбектің атын «Гегельдің право философиясын сынауға. Кіріспе» деп аудару керек еді. Бірақ олай болмай, еңбектің атының өзі бұрмаланып кеткен.

Ал енді «Святое семействонның» аударылуына кеңірек тоқталуға тура келеді. Өйткені мұнда үлкен түсінбестік жатыр. Мұнда «семейство» деген сөзді «әулеті» деп аударуды дұрыс-ақ делік. Ал енді «святое» деген сөздің «сәуегейлер» деп аударылуы тіптен де ақылға сыймайды. Біріншіден, «сәуегей» деген сөздің орысшасын «Қазақша — орысша сөздікте»: «пророчествующий; предсказатель, ясновидящий» деп көрсеткен. Бұлардың қатарында «святой» деген сөз жоқ. Бұл «сәуегей» деген сөздің «святой» деген мағынасының жоқ екенін көрсетеді. Екіншіден, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» де

«сәуегей» деген сөзді «алдын ала болжай алатын», «білгірсіген» көріпкел «әулие» деп түсіндіреді. Мұнда да ол негізінен орысшадағы «пророчествующий; предсказатель, ясновидящий» деген мағыналарды білдіріп тұр.

Енді «святой» деген сөздің қазақ тіліндегі мағыналарына келейік. «Орысша-қазақша сөздікте» бұл сөздің аудармасы деп «киелі, қасиетті, әулие» деген сөздерді көрсеткен. Қарап отырсаңыз, бұлардың қатарында да алдын ала болжаушылықты, «көріпкел» әулиелікті білдіретін ешқандай сөз жоқ. Бұл «святой» деген сөздің қазақ тіліндегі мағынасында да сәуегейлікті, көріпкелдікті т. с. с. білдіретін мағынаның жоқ екенін көрсетеді.

Ал енді бұл сөздің орыс тіліндегі мағыналары қалай екен? Енді соған қарап көрейік. С. И. Ожеговтың 1978 жылы шыққан «Орыс тілінің сөздігі» деп аталатын кітабында «святой» деген сөздің 4 түрлі мағынасы беріледі. Олар: «1. Проникнутый высокими чувствами, возвышенный, идеальный (высок). 2. Заветный, истинный, величественный и исключительный по важности (высок). 3. В религиозно-мифических представлениях: обладающий божественной благодатью. 4. В знач. сущ. святой, -его, м., святая, -ой, ж. У христиан: человек, посвятивший свою жизнь церкви и религии, а после смерти признанный образцом христианской жизни и носителем чудодейственной силы...»

Қарап отырсаңыз, мұнда да «пророчествующий; предсказатель, ясновидящий» деген мағыналарға жақын тұрған ештеңе жоқ.

Енді мәселенің мына бір жағына да назар аударып қарайықшы. Қандай бір тақырып болсын, ол еңбектің мазмұнынан, идеясынан, мақсатынан шығып жатады ғой. Мүмкін, Маркс пен Энгельстің бұл еңбегінің мазмұнында алдағыны болжағыштық, көріпкелдік, тағы сол сияқты жағдайлар бар шығар, сондықтан аудармашылар мен аударманы қараған кісілер «святой» деген сөзді авторлар қате алған деп былай сырып қойып, еңбектің өздері «байқаған» мазмұнына байланысты «сәуегей» деген сөзді алған шығар?

Бірақ, өкінішке қарай, бұлай да емес, аудармашылар да, аударманы оқығандар да, жалпы аудармашы атаулының басым көпшілігі сияқты, алдымен қолға алып отырған еңбекті оқып шығып, оның жалпы не жайында екенін, идеясы, мазмұнын түсініп алмай аударып берген. Сөйтіп Маркс пен Энгельстің бұл еңбегінің жал-

пы не туралы, нені айтып отырғанын, максаттарын аяғына дейін түсінбей-ақ кеткен сияқты. Әйтпесе еңбектің қазақша атын оны аударып біткеннен кейін де ойланып, дұрыстап қоюларына болатын еді ғой.

Сондықтан және «святой» дегеннің не екенін, Маркс пен Энгельс өз еңбектерінің атына бұл сөзді неге шығарып отырғанын түсініп, бұл еңбектің қалайша, қандай себептермен дүниеге келгенін, онда не айтылғанын, яғни мазмұнын қысқаша түрде еске сала кетуге тура келеді.

К. Маркс пен Ф. Энгельстің ең бірінші рет бірлесіп жазған бұл еңбегі ағайынды Бауэрлер мен олардың сыбайластарына қарсы, олардың көзқарастарын сынап жазғандары еді. Сынның объектісі Э. Бауэрдің Прудон жөніндегі мақаласы, еврей мәселесіне байланысты жазылған үш мақаласындағы оның тарихқа, социализм мен коммунизмге көзқарасы, Шелигидің Э. Сюдің «Париж құпиялары» романына жазған рецензиясы, ағайынды Бауэрлер шығарып тұрған «Всеобщая литературная газетада» жарияланған басқа да мақалалар болды. Бұл мақалаларда ағайынды Бауэрлер мен олардың сыбайластары сынды барлық өмір шындығынан, партия мен саясаттан жоғары қойып, соны ғана уағыздады, практикалық қызметтің қандайын болса да жокқа шығарып, айналадағы ортаны, онда болып жатқан оқиғаларды тек «сын» тұрғысынан ғана қарастырды. Осы арқылы олар өздерін де тұтас «сынға» айналдырып, «сын» деген ұғымға Гегельдің абсолюттік рух, өзін-өзі тану (самосознание) идеясын беріп, өздері де шын мәнінде абсолюттік рухқа, тәжірибеден, өмірден тыс тұрған бірденеге айналды, сөйтіп олар пролетариатқа сыни емес зат, тобыр деп қарады.

Маркс пен Энгельстің осылардың бәрін ашы ажуа ете отырып, кекесінмен жазуынша, «сын» гегельдік өзін-өзі тануды абсолютке айналдырып, бәзбаяғы күйінен өзгермей, «қатып-семіп қалған бұқараның»: интеллектуальдық құтқарушысымын деп мұрнын көкке көтергендіктен, оның бұл жөніндегі дәмесін сынау бұл еңбекте Гегельдің «Эулие рухтың феноменологиясы» формасында беріледі, яғни өмірден тыс, аспанда тұрған абсолютті сын өзі жалғаннан жат болып шығып, өзінің жалғыз ұлын жерге жібереді, сөйтіп, сол арқылы өзі бұқарамен тұтасып кеткен болады (1-тарау), ағылшынның (2-тарау), немістің (3-тарау) және француздың (4-тарау) көкейтесті мәселелерін игеріп алады, сөйтіп шындықты

спекулятивтік, яғни идеалистік диалектикамен сапырылыстырады: одан кейін сын қарама-қарсы процестің — дүниенің спекулятивтік диалектика тұрғысынан жаратылу «күпиясын» ашады (5-тарау); одан әрі ол өзі абсолютке айналып, бар назарын өзіне аударады да, ол «абсолюттен» өзінің Б. Бауэр бейнесін табады (6-тарау); осының артынша «сын» өз бейнесінен бұқараны байқайды (7-тарау), сонсын, одан тағы да бөлініп шығып, эстетикалық тыныштыққа айналған әлдебір көркем бейнеге түседі (8-тарау), ең ақырында, екінші, женген Христ ретінде «сыншыл сұмдық сот» жасаудан (9-тарау) және айдаһарды женгеннен кейін «аспанға жаймен ғана көтеріліп шығу» («Тарихи соңғы сөз») үшін, сол көркем бейнеде жүріп өзінің күнәларын жуады. Сөйтіп «таза сын» өзіндік даму заңына сәйкес күнәға толы жерден аспанға ұшып жоғалады.

Міне, бұл еңбектің барынша сығымдап айтқандағы қысқаша мазмұны — осы. Бұл тарауларда ағайынды Бауэрлер мен олардың сыбайластарының гегельденген жолын сатиралық, шарждық тұрғыдан баяндай отырып, олардың әулетін кекесінмен абсолюттік рухқа, гегельдік өзін-өзі тануға (самосознание), сыншыл сынға айналған, құдай емес, бірақ құдайдан былай емес, әулиелер деп отырған жоқ па?!

Жоғарыда біз түрлі сөздіктерден «святой» деген сөздің түрлі мағыналарының ішінен осы — «әулие» деген сөзді де кездестірдік емес пе. Еңбектің жоғарыда келтірілген мазмұнына қарап отырғанда, оған қазақша ат болуға жарарлық сөз — «святой» деген сөздің осы, яғни «әулие» деген мағынасы сай келетін сияқты. Біздің бұл ойымызды «әулие» деген сөздің өзінің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» көрсетілген: «1. Діни наным бойынша, адам тағдырына ықпал жасай алатын «қасиетті», «киелі» жан; 2. Ең қадірлі, «керемет» деген мағыналары да бекіте түсетін сияқты.

Міне, осының бәрі бұл еңбектің «Святое семейство» деген атының қазақша аудармасы «Әулиелер әулеті» деп алудың дұрыс болатынын көрсетеді.

Ал К. Маркс пен Ф. Энгельстің тарихи материализмге келер жолының бастамасы ретіндегі, ең құнды да басты еңбектерінің бірі қазақша «Сәуегейлер әулеті» деп, еңбектің мазмұнына да, ешбір ақылға да сыймайтын мағынасыз атпен шығып кетті. Мұның алдында келтірілген «К критике гегелевской философии права. Введение» де-

ген еңбегі де осындай қате атпен шығып отырғанын айтып өттік. Бұл томды бүгін-ертең қайта шығара қоюға болмайды, әлі талай ондаған жылдар бойына осы том болады жұрттың оқитыны, ғылыми еңбектер жазуда, лекциялар, баяндамалар жасауда, тағы сол сияқты жағдайларда. Осы қате, ақылға сыйымсыздай мағынасыз күйіндегі аттармен оқитын болады жұрт сонда бұл еңбектерді. Сонда не болғаны?

Мұндай мағынасыздықтар, аудармашылардың және аударманы оқып, қараған кісілердің философияның, саяси экономияның және ғылыми коммунизмнің мамандары болмауы салдарынан Маркс пен Энгельс сөздері мен сөйлемдерінің ғылыми және теориялық астарларын, айтқалы отырған ойларын, мақсаттарын жете аңғара бермейтіндігінен кетіп жатқан түсінбестіктер, бұрмалаушылықтар тағы сондайлар еңбектердің текстерін оқығанда да көптеп кездеседі. Сондықтан Маркс пен Энгельстің бұл Тандамалы шығармаларының алда әлі 8 томы шығуға тиіс екенін, сол кездерде ескерілсе екен деген мақсатпен енді соларға да біраз назар аударма кеткенді жөн көрдік. Әрине, олардың бәріне бұл шағын ғана мақалада түгел талдау жасап шығу мүмкін де емес. Сондықтан олардың біразына ғана тоқтап өтпекпіз.

1. Осы томның 2-бетіндегі

«Религия есть лишь иллюзорное солнце, движущееся вокруг человека до тех пор, пока он не начинает двигаться вокруг самого себя»

деген сөйлем

«Дін дегеніміз алдамшы күн сәулесі іспеттес нәрсе ғана, ол адам шыркөбелек айнала бастағанға дейін оның соңынан қалмай, төңірегінде елестеп тұрып алады» деп аударылған.

Мұнда «лишь иллюзорное солнце» деген тіркес «алдамшы күн сәулесі іспетті нәрсе ғана» деп тіптен қате аударылған деп ойлаймыз. Олай дейтін себебіміз, біріншіден, орысша текстегі бір ғана «солнце» деген сөздің өзі «күн сәулесі іспеттес нәрсе» деп бірнеше сөзбен аударылған, екіншіден, орысша тексте «сәуле», «іспеттес», «нәрсе» деген сөздер тіптен жоқ қой, «сәуле» деген нәрсе, оның үстіне «іспеттес» сәуле дегендер елестемейді ғой, елестеді деп авторлар да айтып отырған жоқ. Үшіншіден, «адам шыркөбелек айнала бастағанға дейін» деген де сөздер жоқ емес пе орысша тексте. Онда «двигаться вокруг самого себя» деген сөздер бар. «Вокруг» деген «ай-

нала, төңірегінде, айналасында» деген мағыналарды білдіреді. Ал шыркөбелек айналу деген — адамның бір орнында өзінен-өзі айналуы деген сөз. Адам бір орнында шыркөбелек айналып жынды болып па? Маркс бұл жерде адамның өзінен-өзі шыркөбелек айналуын емес, өз төңірегіндегі кеңістікте қозғалысы жөнінде айтып отыр. Ол адамның өз төңірегін, айналасын байқап қарап, өзін-өзі танығанға, өзінің діни жаратылыс емес екенін түсінгенге дейін деген мағынаны осы бейнелі сөздермен айтып, адам өзінің діни жаратылыс емес екенін түсінгеннен кейін дін адамның төңірегін айнала қозғалуын қойып, жоқ болады, ал оған дейін оның айналасында төңіректеліп жүріп отырады дегенді айтып отыр.

Ал аудармашы мен аударманы караған кісілер Маркстің бұл ойын тіптен адам танымастай етіп, тіпті, күлкілі жағдайларға дейін жеткізіп өзгертіп жіберген. Шынында да, адам шыркөбелек айналады, сәуле елестеп тұрып алады дегендер күлкілі жағдайлар емес пе.

Ал бұл аударманың дұрысы, біздіңше, «Дін дегеніміз адам өз төңірегінде айналып қозғала бастамайынша, оны төңіректеліп жүріп отыратын алдамшы күн ғана» болуға тиіс.

Осы беттегі

«Исследование, которое будет дано после введения¹, — некоторый вклад в эту работу, — обращается сначала не к оригиналу, а к копии — к немецкой философии государства и права — по той простой причине, что за исходную точку оно берет Германию»

деген сөйлем

«Кіріспеден кейінгі берілетін зерттеу¹, — ол осы жұмысқа қосылатын біршама үлес, — әуелі түпнұсқаға сүйенбейді, көшірмеге — мемлекет пен право жөніндегі неміс философиясына — сүйенеді, өйткені ол бастапқы негіз етіп Германияны алады, мұның жай себебі осы ғана»

деп аударылған.

Бұл аудармада да тексте айтылған ойларды түсініп жатқысы келмей, жобамен аударушылық, ойлардың айтылу ретіне қарамай, белден баса салушылық, соның салдарынан сөйлемнің орашолақ құрылуы бар. Мәселен, аудармаға қарап отырғанда, Германияны бастапқы негіз етіп алатын нәрсе — неміс философиясы. Негізінде олай емес, Германияны бастапқы негіз етіп алатын нәрсе — зерттеу. Өйткені философия алатын болса, «она берет»

делінер еді, ал мұнда «оно берет» делініп отыр ғой. Сөйлемнің аяғынан келтірілген «мұның жай себебі осы ғана» деген тіркес сөйлемді орашалақтандырып, түсініксіз етіп жіберген. «Мұның жай себебі осы ғана» деп отырғаны немене сонда? Зерттеудің түпнұсқаға сүйенбей, көшірмеге сүйенетіндігінің бе, әлде философияның бастапқы негіз ретінде Германияны алатындығының (аудармашының айтуынша — Т. Б.) ба? «По той простой причине» дегенді өзі қатысты сөйлеммен біріктіріп, «Германияны бастапқы негіз етіп алатын жай ғана себеппен» деп аударудың орнына оны сөйлемнің соңына бөлек аударып қойып, ойды әбден шатыстырған.

Басы осы беттен басталып, соңы келесі, 3-бетте бітетін

«Мы переживали реставрации, во-первых, потому, что другие народы отваживались на революцию, и, во-вторых, потому, что другие народы страдали от контрреволюции; в первом случае потому, что наши повелители испытывали страх, а во-втором — потому, что наши повелители не испытывали страха»

деген сөйлем

«Біздің реставрацияларды бастан кешірген себебіміз, біріншіден, басқа халықтардың революция жасауға батылы барды, екіншіден, басқа халықтар революциядан қорлық көрді; бірінші жағдайда біздің әміршілеріміз үрейленіп қорықты, екінші жағдайда — біздің әміршілеріміз қорқу дегенді білмеді»

деп аударылған.

Осы бір ғана сөйлемнің аударылуында да бірнеше қате бар.

«Реставрация» деген сөздің өзінің мағынасы қалпына келтіру ғой. Бұл жерде революция құлатқан қоғамдық құрылыстың қайтадан бұрынғы қалпына келуі жайында болып отыр әңгіме. Сондықтан оны «реставрациялар» деп көпше түрде айтудың реті жоқ. Олай болғанда, көптеген қоғамдық құрылыстар қайтадан қалпына келген болар еді. Бірақ бұл ақылға сыймайтын жағдай ғой.

Сол сияқты, «И, во-вторых» деген тіркестен «и» аударылмай қалып қойған.

Осы сөйлемдегі «в первом случае потому, что наши повелители испытывали страх» дегенді және бұдан кейінгі сөйлемді аударған кезде екеуінен де «потому, что» дегендер аударылмай қалып қойған. Соның салдарынан сөйлемнің мағынасы кереметтей бұрмаланған. Мәселен,

«біздің реставрацияны бастан кешірген себебіміз, біріншіден, басқа халықтардың революция жасауға батылы барды» дейді де, осы, біріншіді: «біздің әміршілеріміз үрейленіп қорықты» дейді. Сонда басқа халықтардың революция жасауға батылдары барған кезде одан біздің әміршілеріміз үрейленіп қорқып, соның нәтижесінде біз реставрацияны бастан кешіріп отырған сияқтымыз. Негізінде тіптен де бұлай емес. Басқа халықтардың батылы барып революция жасаған кезде біздің әміршілеріміздің үрейленіп қорқып, соның нәтижесінде реставрация жасалғандығы жөнінде сөз болып отыр мұнда. Екінші жағдай жөнінде де солай. Сондықтан «потому, что» дегендерді қалдырмай аударып, «бірінші жағдайдың болу себебі», «екінші жағдайдың болу себебі» деп құру керек еді бұл сөйлемді.

Орысша томның 4-бетіндегі

«Трагической была история старого порядка, пока он был существующей испокон веку властью мира, свобода же, напротив, была идеей, осенявшей отдельных лиц,— другими словами, пока старый порядок сам верил, и должен был верить, в свою правомерность»

деген сөйлем

«Ескі тәртіп талай ғасырлар бойы әлем өкіметі болып келгенге дейін, ал бостандық, мұның керісінше, жеке адамдардың ойындағы идея болып келгенге дейін,— басқаша айтқанда, өзінің праволылығына өзі сенгенге және сенуге тиіс болғанға дейін ескі тәртіптің тарихы аянышты тарих болды»

деп аударылған.

«Ескі тәртіп... әлем өкіметі болды» деген немене?! Тәртіп те өкімет бола алғаны ма, сонда?! «Власть» дегеннің бір мағынасы «өкімет» екені рас. Бірақ «властің» мына тексте қандай мағынада тұрғанын және сөйлемде әңгіме не туралы болып жатқанын ойлау керек емес пе. Бұл тексте ол ескі тәртіптің «өкімет» болғанын емес, әмірін жүргізгенін білдіріп тұр.

Осындағы «пока» деген сөзді «дейін» деп аударып та сөйлемді мағынасыздыққа ұрындырған. Мәселен, «болып келгенге дейін» деген не сөз?! «Болып келу» дегеннің өзі жағдайдың ұзақ уақыт бойына созылып келе жатқанын білдіреді. Сонда «дейін» дегеннің сол «болып келе жатқанның» да ар жағы ма? Әңгіме бұл жерде ескі тәртіптің әмірін жүргізіп тұрған уақытында оның тарп-

хының аянышты болғаны жөнінде болып отыр. Сондықтан бұл сөздер «Ескі тәртіп ғасырлар бойы әмірін жүргізіп тұрғанда» деп аударылуы керек. Басқа «болып келгенге дейін» дегендер де осы тәртіппен аударылуға тиіс болады.

«Свобода» деген сөз ылғи «бостандық» деп аударылады. Мына сөйлемде де солай аударылып жүр. «Свобода» деген сөздің бір мағынасының «бостандық» екені рас. Бірақ оның «еркіндік» деген де мағынасы бар ғой. Контекске байланысты бұл екеуінің қайсысын алған дұрыс болады дегенді ойлану керек. Негізінде «бостандық» деген сөз құлдық жағдайдан құтылуға байланысты айтылады. Ал бұл сөйлемде адамдардың құлдықтан бостандық алуы жөнінде емес, еркіндігі, еркін сөйлеп, еркін өмір сүруі жөнінде болып отыр.

«Правомерность» деген сөзді «праволылығы» деп аударып та мағынасыздыққа ұрынған. «Өзінің (ескі тәртіптің — Т. Б.) праволылығына өзі сенген» деген не деген сөз?! «Праволылығы» болған соң, ол бірдеңе жөніндегі праволылығы болуы керек қой. Ал бұл жерде ол жөнінде емес, өзінің дұрыстығына дегенді айтқалы отыр Маркс. «Правомерность» деген сөздің «дұрыстығы» деген де мағынасы бар ғой. Ал мына сөйлемде осы «дұрыстығы» деген сөз келеді.

Орысша томның 17-бетіндегі

«Критическая критика... тем более поучительна, чем больше она доводит до явной комедии искажение действительности философией»

деген сөйлем

«Сыншыл сын... философияның шындықты бұрмалауын барып тұрған комедияға неғұрлым көбірек жеткізген сайын, одан соғұрлым өнеге алуға болады» деп аударылған.

Аудармашы мен аударманы қараған кісілер «тем более поучительна» деген сөзді «солғұрлым өнеге алуға болады» деп аударғанда не ойлағаны, қалай ойлағаны тіптен түсініксіз. Сонда сыншыл сын шындықты бұрмалауын комедияға көбірек жеткізген сайын, одан солғұрлым өнеге алуға, көбірек үйренуге болатын болғаны ғой! Маркс пен Энгельс шынымен-ақ солай ойлағаны ма?! Жоқ, олар емес, аудармашылар бұлай ойлап тұрған. Ал олар сыншыл сын өзінің философиясымен шындықты бұрмалауын қаншалықты комедиялық жағдайға жеткізуі оны сынау, әшкерелеу, сөздерінің түкке тұрмай-

тындығын дәлелдеу үшін солғұрлым пайдалы, солай болғаны қажет дегенді айтқалы отыр.

Орысша томның 21-бетіндегі

«И вот критика так возлюбила массу, что послала на землю своего единородного сына, дабы все те, которые уверовали в него, не погибли, а обрели критическую жизнь»

деген сөйлем

«Міне сондықтан да сын бұқараны өте жақсы көргендіктен, өзінің дара туған перзентін жерге жіберді, сөйтіп оған кәміл сеніп кеткендердің бәрі қазаға ұшырамай, сыни өмірге ие болсын деді»

деп аударылған.

Мұнда «Сондықтан да... жақсы көріп кеткендіктен де» деп тұруы стильдік жағынан шалағайлық. «Жақсы көріп кеткендіктен» емес, «жақсы көргені сонша» деп аударылуы керек. Өйткені орысша текстте «так» деген сөз бар, ол аударылмай, оның сөйлемдегі мағынасы берілмей қалған, «жақсы көретіндіктен» деп, әлсіз ғана айтыла салған. Сөйтіп Маркс пен Энгельстің бұл еңбекті жазудағы саркастикалық стилі бұзылып, жағдай босаңсытылып жіберілген.

Сол сияқты сын өзі кемсітіп отырған бұқара сыни өмірге ие болсын деп отырған жоқ (сыни өмірдің иесі сынның өзі ғой), бұқара сол өмірді, яғни өзін тапсын деп отыр. «Дара туған» емес, жалғыз баласын жерге жіберіп отырғандағы сынның мақсаты тобыр болып, мағынасыз өмір сүрген бұқараның өзінің иелігіндегі өмірді тапсын, яғни, сол арқылы, ол да өзінің иелігінде болсын, жалғыз баласы соған жағдай жасасын деп отыр.

«Сөйтіп оған кәміл сеніп кеткендердің бәрі» деген тіркестен сынның жерге жіберіп отырған жалғыз ұлына сеніп кеткендер сияқты мағына шығып отыр. Негізінде жердегі бұқара сыншыл сынға, оның бұрын көрмеген жалғыз ұлына емес, мұның өзіне кәміл сенген ғой. Сондықтан бұл тіркестегі «оған» деген сөзді «өзіне» деген сөзбен ауыстырғанда ғана авторлардың айтқалы отырған ойлары шықпақ.

Орысша томның 93-бетіндегі

«Несмотря на все ее нападки на догматизм, она сама себя осуждает на догматизм, мало того — на догматизм женский»

деген сөйлем

«Және де сын догматизмге барлық жағынан шабуыл

жасағанына карамастан, ол өзін осы догматизмге ұрындырады, ол ол ма — әйел догматизміне апарып соғады»

деп аударылған.

Бұл кішкентай ғана сөйлемнің аудармасындағы қателердің өзі бір құшақ. Осында «сама себя осуждает на догматизм» деген тіркес «өзін-өзі догматизмге ұрындырады» деп тіптен керісінше аударылған. Негізінде ол өзін-өзі догматизмге ұрындырып, тіпті, әйел догматизміне апарып соғып та отырған жоқ, керісінше, догматизмге, ол ол ма — әйел догматизміне ұрынып отырмын деп өзін өзі айыптап жатқан жоқ па тексте. Осының бәрі «осуждает» деген сөздің аударылмай қалуынан болып отыр деп ойлаймыз.

Томда, міне, осы сияқты жағдайлардан аяқ алып жүргісіз. Мұндай жағдайлар әрбір бетте 10—15-тен кездеседі деуге болады. Сонда көлемі 600 бетке жуық томның барлық беттерінде осылай болса, сонда не болғаны?!

К. Маркс пен Ф. Энгельстің Таңдамалы шығармаларының қазір бірнеше томы қазақ тілінде жарыққа шықты. Енді солардағы жағдайды да байқап көрейік деген оймен 2-томның аудармасын салыстырып қарай бастағанымызда, жағдайдың ешқандай өзгермей, сол қалпында бара жатқанын көруге тура келді.

Томның 5-бетінен К. Маркс пен Ф. Энгельстің бірігіп жазған «Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штринера и немецкого социализма в лице его различных пророков» деген еңбегінің аудармасымен басталады. Бұл еңбектің аты «Неміс идеологиясы. Ең жаңа неміс философиясына, оның өкілдері Фейербахқа, Б. Бауэрге, Штринерге және неміс социализміне, оның әртүрлі әулиелеріне сын» деп аударылған.

Қарап отырсаңыз, осы еңбектің де аты дәл аударылмаған деуге болады. Орысша тексте неміс философиясына, оның аттары аталған өкілдерін өз алдарына бөлек-бөлек сынау жөнінде емес, сол өкілдерін сынау арқылы ең жаңа неміс философиясын, неміс социализмін сынау жөнінде әңгіме болып отыр.

Осы еңбектің «Люди до сих пор всегда создавали себе ложные представления о себе самих, о том, что они есть или чем они должны быть» (Соч., Т. 3. С. 11.) деген бірінші сөйлемі «Адамдар өздерінің кім екені немесе

қандай болулары керек екені жөнінде, өз бастарының қадір-қасиеттері жайында» деген, орысша тексте жоқ түсінікте болып келді» (9-б.) деп аударылған.

Осында, қарап отырсаңыз, «о себе самих» деген сөз аударылмай қалған да, оның есесіне «өз бастарының қадір-қасиеттері жайында» деген, орысша тексте жоқ сөздер қосылып кеткен.

Осы сөйлемнен кейінгі

«Согласно своим представлениям о боге, о том, что является образцом человека, и т. д. они строили свои отношения»

деген сөйлем

«Олар құдай туралы, өнегелі адам туралы және басқа да осындайлар жайындағы өздерінің түсініктеріне орай өз қатынастарын құрды»

деп аударылған.

Басқаны былай қойғанда, осында «что является образцом человека» дегеннің «өнегелі адам туралы» деп аударылуының өзі біраз күлкі туғызарлық деуге болады. Маркс пен Энгельс бұл жерде өнегелі адам туралы емес, адамның үлгісі жайында әңгіме етіп отыр емес пе.

Сол сияқты, бұл жердегі «отношение» де «қатынас» емес, «көзқарас» болуы керек. Өйткені адамдардың түсініктерінің негізінде, онда да құдай және басқалар жөніндегі түсініктерінің негізінде, олардың бір-бірлеріне деген немесе, қазақша сөйлемдегідей, кімге, кімдермен екені белгісіз қатынастары емес, көзқарастары пайда болады.

Аталған сөйлемнен бір сөйлемнен кейінгі сөйлемдегі «Они, творцы», деген тіркес «жасампаз адамдар» деп аударыла салған. «Жасампаз» дегеннің орысшасы «созидатель» емес пе. Ал бұл жерде «творцы» деген сөз жасампаздықты емес, жаратушылықты білдіріп отырса керек.

Осы сөйлемдегі «склонились перед своими творениями» деген де «өз туындыларын өздерінен жоғары қойды» емес, олардың өз туындылары алдында өздерінің бас игендерін көрсетіп жатса керек.

Көріп отырсыздар, осының бәрі 17 жолдан ғана тұратын абзацтың жартысына да жетпейтін жердегі, яғни 6,5 жолдағы ғана жағдай. Осындай өте-мөте жауапты еңбектің аудармасының күйін осыдан-ақ аңғаруға болар деп ойлаймыз. Сондықтан ендігі жерде олардың бәріне қатарынан, қалдырмай талдаулар жасап жатпай-ақ, кей-

бір, аудармаға тән сипатты дерлік сөз бен сөйлемдерге ғана тоқтап өтпекпіз.

Аталған томның 12-бетіндегі бірінші абзацтағы «представление» деген «ұғым» деп аударылған. «Ұғымның орысшасы «понятие» болады. Ал «представление» деген сөз «ұғым» емес, «түсінік» болады. Бұл екі сөздің айырмасы ат пен түйедей болмақ.

Аталған томның 16-бетіндегі

«Все проблемы этой критики,— весьма далекой, правда, от того, чтобы исследовать свои общеполитические предпосылки,— выросли все же на почве определенной философской системы, а именно — системы Гегеля»

деген сөйлем

«Бұл сынның,— өзінің жалпы философиялық алғышарттарын зерттеуден тым алыс жатқан сынның,— барлық проблемалары белгілі бір философиялық жүйенің, атап айтқанда — Гегель жүйесінің негізінде өсіп өнген» (12-б.)

деп аударылған.

Осы бір ғана сөйлемнің өзінің аударылуында бірнеше қате, сөз қалып қоюлар бар деуге болады. Мәселен, 1) сөйлемдегі «правда», «все же» деген сөздер аударылмай қалып қойған; 2) «философиялық жүйе» демеуді, әдетте, «философиялық система» дейді; 3) «на почве» дегенді «негізінде» деуден гөрі «топырағында» деген дұрысырақ болар; 4) «өсіп-өнген» деп, әдетте, адамдарға байланысты айтады, ал топырақтан, әдетте, өсіп шығады.

Аталған томның 17-бетіндегі «Господство религии предполагалось заранее» деген сөйлем «Діннің үстемдік ететіні күні бұрын ұйғарылды» (13-б.) деп аударылған. Діннің үстемдік ететінін қалай ұйғаруға болады?! Бұл дегенін мағынасыздық қой. Дұрысы: «Дін үстемдік етеді деген ой бұрыннан болды» шығар.

Бұл томның аударылуы осылай күйде аяғына дейін кете береді деуге болады.

Енді 3-томның аударылуына аздап назар аударып көрейік.

К. Маркс пен Ф. Энгельс Шығармаларының 4-томының 71-бетіндегі

«Раз потребности превосходят количество продуктов, доставляемых самой природой, то человек оказывается вынужденным прибегнуть к промышленному производству»

деген сөйлем «Тандамалы шығармалардың» 3-томында «Тұтыну табиғаттың өзі беретін өнімдердің мөлшерінен асып түсетіндіктен, адам оларды өнеркәсіп жолымен өндіруді қолдануға мәжбүр болады» (5-б.) деп аударылған.

Бұл жерде «потребность» дегеннің «тұтыну» деп аударылуы біраз таңданыс тудырады. «Потребность» деген «қажеттік, керектік, мұқтаждық» қой.

Бұл сөз басқа сөйлемдерде де дәл осылай аударылған.

«Өндіруді қолдануға мәжбүр болады» деген не сөз?! Орысша тексте «қолдануға» деген мағына беріп тұрған сөз де жоқ қой. Онда «...оказывається вынужденным прибегнуть к промышленному производству» деп тұр. Мұндағы «прибегнуть» бұл тексте «қолдануға» мағынасын емес, «сүйенуге, иек артуға» деген мағыналарды беріп тұрса керек.

Аталған томның 73-бетіндегі

«Соглашаясь на предложение признать это различие, сотрудники оставляют г-ну Прудону только одну «заботу»: констатировать совершившийся факт, отметить, «занести» в свой политико-экономический трактат «происхождение идеи стоимости»

деген сөйлем

«Осы айырмашылықты мойындау жөніндегі ұсынысқа келісе отырып, әріптестері Прудон мырзаға тек бір ғана «қамқорлықты» қалдырады, ол болған фактіні анықтау, «құн идеясының шығуын» белгілеп, өзінің саяси-экономикалық трактатына тіркеп қою» (6—7-беттер)

деп аударылған.

Осы сөйлемнің аударылуындағы сәйкессіздіктер, дәл түсінілмеген жағдайлар көп болғандықтан, оның бәріне талдау жасап жатпай-ақ, аударманың өзіміз дұрыс деп ойлаған вариантын келтіре кетсек те жағдай өзінен-өзі түсінікті болар деп ойладық. Ол былай:

«Осы айырмашылықты мойындау жөніндегі ұсынысқа келісе отырып, әріптестері Прудон мырзаға тек бір ғана «шаруаны»: болған фактіні белгілеп қояды, өзінің саяси-экономикалық трактатында «құн идеясының пайда болуын» атап өтіп; «тіркеп қояды» қалдырады».

Аталған томның 147-бетіндегі

«Разделением труда открывается, согласно Прудону, ряд экономических эволюций»
деген сөйлем

«Прудон мырзаның пікірінше, экономикалық эволюциялардың қатары еңбек бөлінісінен басталады»
(77-бет.)

деп аударылған.

Осы бір кішкене ғана сөйлемнің аудармасының өзінде де бірнеше теориялық сипаттағы қателер, ақылға сыймайтын жағдайлар бар.

1) Тек бұл сөйлемде ғана емес, Маркс пен Энгельстің аталған Таңдамалы шығармаларының біз қарап шыққан томдарының бәрінің аудармасынан байқалатын бір ортақ нәрсе — аудармашылар мен аударманы қараған кісілердің лексиконында өздерінше әмбебап мағынадағы сөздер деп ойлаған бірнеше сөздер бар екені байқалады. Солардың бірі — «пікір» деген сөз. «Мысль», «соображение», «выражение» деген сияқты сөздердің бәрін «пікір» деп аударарды, тіпті, ол сөздер айтылмай, «по Марксу» деп тұрған жерлерде де «пікірінше» деген сөзді қосып жібереді. Ал мына жерде, көріп отырсыздар, «согласно Прудону» дегенді де «пікір» деп аударып отыр.

«Пікір» дегеннің орысшасы «мнение» емес пе. Қарап отырсаңыз, әлгі «пікір» деп аударылып жатқан сөздердің бір де бірі бұлай емес, басқа сөздер екенін көріп отырмыз. «Мнение» деген философиялық термин, мұнда адамдардың бір нәрсе жөніндегі бағасы, көзқарасы, оған қатынасы білдіріледі, ол субъектісіз болмайды. Сондықтан «мнение» деген сөздің мағынасы субъективті болып келеді. Ал енді терең ғылыми зерттеулер жүргізіп, талдаулар жасап отырған ғалым адамдар әр нәрсе жөнінде өздерінің субъективті пікірлерін айтып жатпайды, өздерінің терең зерттеулерінің, талдауларының нәтижесінде туған ойларын, тұжырымдарын айтады. Сондықтан мұндай кездерде адамдар: «Маркстің ойынша», «Маркстің айтуынша» т. б. деп сөйлейді.

Сонсын, Маркс пен Энгельс пікірдің дәл осы субъективтілігіне қарап, оны жақтырмаған, сондықтан оны көп қолдана бермеген. Мәселен, «Капиталдың» бірінші басылымына жазған «Алғы сөзінде» Маркс былай деп жазды: «Я буду рад всякому указанию научной критики. Что же касается предрассудков так называемого общественного мнения, которому я никогда не делал уступок, то моим девизом по-прежнему остаются слова великого

флорентийца: «Следуй своей дорогой, и пусть люди говорят «что угодно!»» (Соч., Т. 23. С. 11.).

Ал аудармашылар болса, оларға айтқысы келмейтін сөздерін қайта-қайта айтқыза береді.

2) Осындағы «экономикалық эволюциялардың қатары» деген не сөз?! Эволюция деген дамудың бір формасы. Сонда дамудың да қатары болатын болғаны ма?! Ондай деген болмайды. Орысша тексте олай деп айтылып та тұрған жоқ. Онда «бір қатар экономикалық эволюциялар» дегенді айтып отыр.

3) Маркс бұл сөйлемде экономикалық эволюциялар еңбек бөлінісінен басталады дегенді де айтып отырған жоқ, еңбек бөлінісімен бірге бірқатар экономикалық эволюциялар еңбек бөлінісінен басталады дегенді де айтып отырған жоқ, еңбек бөлінісімен бірге бірқатар экономикалық эволюциялар басталады деп айтып отыр.

Енді В. И. Лениннің Таңдамалы шығармаларының жарыққа шыққан 1-томындағы жағдай қалай екен, соны байқап көрейік. Бұл томның аударылуындағы жағдай да тура осындай болып шықты. Тексттің аудармасын салыстыруды біз кездейсоқ таңдау арқылы барлығы 10 бетке ғана жүргіздік. Атап айтқанда, қазақша томның 75—76, 212—216, 268—270-беттерін салыстырып шықтық. Мұнда да қателерден, ойдың бұрмаланушылықтарынан, дәл аудармаушылықтардан, сөздердің аударылмай қалып кету фактілерінен аяқ алып жүргісіз. Сол фактілердің біразын ғана келтіре кетейік.

Орысша томның 71-бетіндегі «Там» деп басталатын сөйлемдегі «разбор их статей целиком» деген тіркес «олардың мақалаларын талдау» деп аударылған, яғни бұл тіркестен «целиком» деген сөз аударылмай қалып кеткен. Егер аудармашыларша: «олардың мақалаларын талдау» деп көрсететін болсақ, онда біз Ленинге мақалаларды түгел талдатпай, олардың біраз бөлігін ғана талдатқан болар едік. Бұл дегенің — Лениннің өзі айтып отырған жағдайын бұрмалап, оған қиянат жасау болып табылар еді.

Осы беттегі

«Поэтому я вынужден брать эту программу из разных статей журнала, отличающегося достаточной солидарностью своих сотрудников, чтобы не встречать противоречий»

деген сөйлем

«Сондықтан мен бұл программаны журналдың

түрлі мақалаларынан алуға мәжбүр болып отырмын, ал бұл журналдың қызметкерлері бір-бірімен жеткілікті түрде пікірлес болғандықтан, мақалалардың мазмұнында қайшылық болмауға тиіс»

деп лениндік ойдың әбден әрі кетіп, ширақ айтылған жағдайлар босаңсытылып, жүйеден айрылып, берекесі кеткен деуге болады. Оны сөйлемнің әрі ұзақ етіліп құрылып, әрі ретсіз аударылуынан да байқауға болар еді

Біздіңше, сөйлемнің дұрыс аудармасы былай болуға тиіс:

«Сондықтан мен бұл программаны, қайшылықтарға тап болмас үшін, қызметкерлері бір-бірлерімен жеткілікті түрде ынтымақтастығымен ерекшеленетін журналдың түрлі мақалаларынан алуға мәжбүр болып отырмын».

Орысша томның 198-бетіндегі «либеральное болото, совсем как в сказке, всколыхалось» деген тіркес «либеральдық батпақ кәдімгі ертегідегіше көпіріп кетті» деп аударылған. Сөйтіп, аудармашылар Ленинді батпақтың ешуақытта да көпірмейтінін, оның тек шайқалатынын, қозғалатынын білмейтін адамның жағдайына қойған.

Орысша томның 199-бетіндегі «Эта организация» деп басталатын үлкен сөйлемдегі «так как самое противоположность их интересов интересам труда недостаточно развита» деген тіркес «жаңа мешандық» тәртіп иелері мүдделерінің енбек мүдделеріне қарама-қарсылығының өзі жеткілікті дамымағандықтан» деп аударылған. Бұл тіркестің соншалықты шатастырылып аударылғанын айтпағанның өзінде, «их» деген көпше түрде тұрған есімдікті ашып көрсетіп, «жаңа мешандық тәртіп иелері» деп, «ескі мешандық» тәртіп иелерін қалдырып кеткен. Ашқан соң, дұрыстап, түгелдеп ашу керек қой. Әйтпесе, ашпай-ақ, «олардың» деп аударуларына да болатын еді ғой.

Осы томның 201-бетіндегі «отлично противостоит» деген тіркес «ойдағыдай қарсы тұрып жатыр» деп аударыла салған. «Отлично» деген сөз «өте жақсы» емес пе. «Өте жақсы» мен «ойдағыдай» бір емес қой.

204-беттегі «Косьма-бессребреник» деген сөз «акшадан жұрдай Косьма» деп аударылған. Күлкілі-ақ жағдай емес пе! Аудармашылар «бессребреник» дегенді күміс тенге деп ойлап қалса керек. Негізінде ол акшадан жұрдай дегенді емес, риясыз, адал адам дегенді білдіреді

ғой. «Ақшадан жұрдай» деген мен «риясыз, адал» дегендердің айырмасы жер мен көктей емес пе!

201-беттегі «можем объяснить» — деген тіркес «біздің оларды түсінуімізге болады» делініп, тіптен қарама-қарсы ой айтылған. Басқаларға түсіндіре алу мен өзіміз түсіне алу екі басқа және де бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар емес пе.

249-беттегі «Вот два признака» деген тіркестен «два» деген сөз аударылмай қалып қойған.

Мұның бәрін аудармашылардың білместігі, түсінбестігінен болып жатқан нәрселер дейік. Ал енді марксизм-ленинизм классиктері еңбектерінің аударылуында орын алып жатқан кейбір жағдайларға қарап отырып, бұл қателердің бәрі бірдей осы білместіктен, теориялық мәселелерді түсінбестіктен орын алып отыр деп айта алмай қаласыз. Мұндай жағдайлардың орын алуында аудармашылардың жауапсыздығы, осындай үлкен іске немқұрайды, немкетті қараушылығы жатқан сияқты көрінеді.

Мәселен, мынадай жағдайды алып қараңыз. Томның соңында «Атау көрсеткіші» деген бөлім бар. Мұны томдағы еңбектерді пайдалану үшін аса қажетті, сондықтан оқырмандар үшін ең бір маңызды бөлім деуге болады. Оқырманға марксизм-ленинизм классиктерінің белгілі бір мәселе жөнінде не айтқанын білу үшін, сөйтіп оны өз қажетіне қарай пайдалану үшін томдағы бүкіл еңбектерді оқып, іздеп жатудың қажеті жоқ. «Атау көрсеткішіне» қараса жетіп жатыр — онда классиктердің қай мәселе жөнінде қай беттерде айтқаны көрсетіліп тұрады, соған қара да керегінді іздеп таба, пайдалана бер.

Бұл томның аударылуында осы мәселенің жағдайы қалай екен деп қараған кезімізде қатты таңқалуға тура келді. Мұнда атау сөздердің ғана аударылып, олардың қай бетте тұрғаны кітаптан іздеп, еңбек етіп, тауып жатпастан, жобамен қоя берілген. Соның нәтижесінде «Атау көрсеткішінде» көрсетілген беттердің 90 проценттейі сай келмейді, ол беттерден іздеген нәрселерінді таба алмайсың.

Мәселен, орысша томның «Атау көрсеткішінде» **буржуазия** туралы айтылған ойлар томның 22 жерінде кездесетіні көрсетілген. Ал енді мұны аударғандар, жоғарыда айтылғандай, жұмыстарын жеңілдеткені байқалды, яғни көрсетілген беттердің 14-і дұрыс көрсетілмеген болып шықты. Спортлотодағы сияқты кейбір беттер ғана тура келіп қалып жатады.

Сол сияқты, орысша томда **еңбек**, оның ішінде **капитализмдегі еңбек** томның 21 жерінде кездесетіні бет цифрларымен көрсетілген. Ал енді қазақша томда көрсетілген беттердің 19-ы, яғни түгелге жуығы дұрыс көрсетілмеген болып шықты. Мәселен, капитализмдегі еңбек жайында 84-бетте кездеседі деп көрсетілсе, ол шын мәнінде 79-бетте, 88-бетте дегені — 83-бетте, 90-бетте дегені — 87-бетте, тағы сол сияқты болып шықты.

Анархизм және анархистер деген атаулар 504—505, 507-беттерде кездеседі деп көрсетілсе, ол шын мәнінде бұл беттерде емес, 502—503, 504-беттерден табылды. Сол сияқты **априоризм** туралы айтылған ойларды 15, 228, 351-беттерден оқуға болады деп көрсетілсе, ол олай болмай, басқа-басқа — 14—15, 228, 350-беттерден шықты. **Бюрократия және бюрократизм** жөнінде айтылған ойларды 130—131, 162, 293, 442-беттерден табасыз десе, олар шын мәнінде 130—131, 163, 292, 441-беттерде болып шықты.

Томда сонымен бірге «Есімдер көрсеткіші» деген де бөлім бар. Мұның да маңызы «Атау көрсеткішінен» кем емес. Мұнда Ленин атаған, сілтеме жасаған т. б. адамдар жөнінде қай беттерден оқуға болатыны көрсетілген. Қазір біз олардың бәрін көрсетіп жатпай-ақ, аудармашылардың ең бір жауапты қарайтын адамы — К. Маркс жөнінде айтылатын беттерді қалай көрсеткеніне ғана тоқтала кетейік. Қазақша томда К. Маркс туралы 42 жерде айтылатыны бет цифрларымен көрсетілген. Тексеріп қараған кезімізде олардың 30-ы дұрыс болмай шықты. Мәселен, 61-бетте дегені онда болмай 62-бетте, 78—79-беттерде дегені — 84-бетте, 85-бетте дегені — 88-бетте, 106-бетте дегені — 107-бетте, 136—138-бетте дегені — 137—139-беттерде, тағы сол сияқты болып шықты.

Сонда, аудармашылармен аударманы қарап шығуға тиіс кісілер В. И. Ленин томындағы бұл бөлімді қазақ оқырмандарынан ешкім оқымайды және оны ешкім пайдаланбайды да деп ойлаған болуы керек. Бұлай деп ойлаудың біріншісі, біздіңше, қазақ оқырмандарын сыйламаушылық, оларды Ленинді оқымайды деп кемсітушілік, қорлаушылық, екіншісі — Лениннің еңбектерін кім оқып, кім пайдаланып жатыр деп Ленинді кемсітушілік болар еді. Марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларына, оларды қазақшаға аударуға, сөйтіп осындай теңдесі жоқ қазыналарды, теориялық мұраларды қазақ

оқырмандарына, қазақ халқына жеткізуге деген бұдан өткен жауапсыздық бола қоймас деп ойлаймыз.

Аталған томдардың қазақ тіліне аударылуындағы бұл кездестірген жағдайларымыз К. Маркстің, Ф. Энгельстің В. И. Лениннің шығармалары бұрын қалай аударылып келді екен деген сұрақ қойып, бұрын қазақ тіліне аударылып шыққан шығармаларды орысша текстерімен салыстырып қарауға итермеледі. Әрине, олардың барлық еңбектерін салыстырып шығу мүмкін емес. Сондықтан оларды таңдап жатпай, қолымызға түскен кітаптың кезкелген беттерін ашып, салыстырып қарауға тура келді. «Қуырдақтың әкесін түйе сойғанда көресің» дегендей, қате аударылудың, сөздердің, философиялық терминдердің мағыналарын түсінбегендіктен, басқа жаққа лағып кетушіліктің, сөйтіп ойды бұрмалаушылықтың т. с. с. көкесін сонда көруге тура келді.

Бірінші қолға түскен еңбек К. Маркстің «Фейербах туралы тезистері» болды. Бұл өзі өте шағын болғанымен, Маркстің ең басты еңбектерінің бірі, бұл тек Фейербах жөніндегі тезистер емес, бүкіл марксизм жөніндегі тезистер десе де болады. Өйткені Маркстің ең үлкен деген еңбектерінің өзінде де осы кішкентай ғана, бірнеше сөйлемнен ғана тұратын шағын еңбегінде айтылған ойлар, қағидалар дамытылып, бұл еңбек оларға өзек болып жатады. Сондықтан да мұны аударудағы жауапкершілік бәрінен де ауыр сезілуі, әрбір сөздің соншалықты жоғары дәрежедегі дәлдікпен аударылып, текстен мысқал да ауытқымай жатуы тиіс. Сондықтан біз де бұл еңбектің аударылуына осы талап тұрғысынан қарап талдау жасап көрейік.

К. Маркс пен Ф. Энгельстің бұрын шыққан 3 томдық Таңдамалы шығармаларының орысша томының 1-бетіндегі

«Главный недостаток всего предшествующего материализма — включая и фейербахский — заключается в том, что предмет, действительность, чувственность берется только в форме объекта, или в форме созерцания, а не как человеческая чувственная деятельность, практика, не субъективно» деген сөйлем былай аударылған:

«Бүкіл бұрынғы материализмнің — оның ішінде Фейербах материализмінің де — басты кемшілігі сол — зат, шындық, сезімдік адамның сезімдік іс-әрекеті, практика ретінде, субъективтік тұрғыдан алын-

бай, объект формасында ғана, немесе андау форма-сында ғана алынады».

Біздіңше, бұл сөйлемді орысша, қазақша жақсы білетін кез келген адам аударма бере алмақ емес. Бұл сөйлемді аудару үшін, оның философиялық, психологиялық аздаған болса да мағлұматы болуы керек. Әйтпесе, мұнда айтылған әрбір сөздің мәнін, мағынасын, философиялық, психологиялық астарын, айтылу мақсатын түсінбей, басқа жаққа кетіп қалуы мүмкін. Мына аудармада да сондай жағдайдың ептеген ұшқындары байқалатын сияқты. Мәселен,

1) Орысшасында «чувственность», «чувственная» деген екі сөз бар. Бұл сөздердің философиялық, психологиялық мағыналарын білмеген күннің өзінде, ол сөздердің екі түрлі айтылып тұруы-ақ аудармашыны, аударманы қараған кісілерді ойландыруы керек еді. Өкінішке қарай, олай болмай, бұл екі сөз де «сезімдік» болып бір сөзбен аударылған.

Ал енді осы екі сөзді философиялық, психологиялық тұрғыдан қарастырып көрейік. Адамның айналадағы заттарды, құбылыстарды сезетін мүшелері, органдары, мәселен, мұрыны, аузы, көзі, құлағы т. б. болады. Оларды адамның сезімдік мүшелері, немесе сезімдік органдары дейді. Сонымен бірге осы органдар арқылы сезілетін заттар, құбылыстар, Маркстің келтіріліп отырғандағы сөзімен айтсақ, шындық болады. Бұлармен адамның сезімдік органдары бір нәрсе емес, олар біреулері — сезетін, біреулері — сезілетін болып, өзеннің екі бетінде тұр. Ал енді байқап қарасаңыз, Маркс «чувственность» дегенді де сол, сезілетін нәрселердің, яғни заттардың қатарына қойып айтып отыр емес пе. Олай болса, бұл «чувственная» дегеннен өзінің тұрған орнымен, өзінің болмысымен де бөлек болуға тиіс қой. Ал аудармада осы, өзеннің екі жағында тұрған екі нәрсе біріктіріліп жіберілген.

Ал енді, біздің ойымызша, «чувственность» деген абстракциялық ұғым, сондықтан ол қазақшаға да абстракциялық ұғыммен аударылуы керек. Біз «чувственность» деген ұғымға қазақ тілінде сай келетін ұғым — «сезімділік» деп ойлаймыз. Өйткені бұл адамның сезімдік мүшелері — құлақ, көз, мұрын т. б. емес, жалпы сезілетіндікті, сезуге болатындықты білдіретін абстракциялық ұғым.

2) К. Маркстің сөздерінің философиялық мәнін, мақсатын байқай алмаушылық «не субъективно» деген сөз-

дің «субъективтік тұрғыдан» деп аударылуынан да көруге болады. Бұл жағдайды түсіну үшін алдымен «субъект» деген ұғымның өзінің не екенін біліп алуға тура келсіді. Философияда қатар қолданылатын, бірақ бір-біріне қарама-қарсы, адамның практикалық және танымдық қызметін түсіндіру үшін керек болатын «субъект» және «объект» деген категориялар, ұғымдар бар. Адамның жануарлардан айырмашылығы — ол табиғат заттарын пайдаланып қана қоймайды, сонымен бірге оларды өзгертеді, онымен өзара әрекетке, іс-қимылға түсіп отырады. Бұл өзара әрекетте, іс-қимылда табиғат заттары емес, адам белсенді роль атқарады. Дәл осы белсенді әрекет, іс-қимыл адамды субъект етіп, ол өзінің табиғи және жасанды органдарының көмегімен олардың іс-қимыл, әрекет, әсер ету объектісі болып табылатын құбылыстарға, заттарға, табиғат процестеріне әсер етеді. Бірақ адам ол табиғат заттарына өздігінен әсер ете алмайды, қоғамдық еңбектің арқасында жасалған құралдармен, жабдықтармен, техникамен, яғни табиғат заттарының өздерімен әсер етеді. Сөйтіп бұл жерде енді табиғат заттарының өзі де субъектілік роль атқарады.

Ал бұрынғы материалистер болса, табиғат заттарына тек объектілік қана мән беріп, олардың субъекті де бола алатынын яғни олардың субъектілігін, жоққа шығарады. Ал Маркс болса, біз келтіріп отырған текстте «не субъективно» деп осыны айтып отыр. Сондықтан бұл сөзді «субъективтік тұрғыдан» деп аудару мағынасыздыққа ұрыну болып табылады.

Жалпы, «субъективтік тұрғыдан» деген сөз адамның бір нәрсені өзінше, өзіндік тұрғыдан түсіндірмек болған, т. с. с. жағдайларға байланысты қолданылады. Ал мына жерде заттардың, шындықтың, сезімділіктің субъект бола алмайтындығы жөнінде болып отыр. Сондықтан мұндағы «не субъективно» дегенді «субъективтік тұрғыдан» емес, «субъектілік тұрғыдан» деген дұрыс болады деп ойлаймыз.

3) Біздің «объект» және «субъект» деген категорияларды ұзағырақ түсіндіріп жатуымызда да мақсат бар. Өйткені бұл талданып отырған текстегі «созерцание» деген сөздің «аңдау» делініп, дәл аударылмай отырған жағдайын түсіндіру үшін де қажет болып отыр.

Философияда «созерцательность» деген ұғым танымның, теориялық қызметтің табиғат пен қоғамды практи-

ка жүзінде өзгертуден аулақтықты білдіреді. «Созерцательность» Маркске дейінгі материализмнің таным теориясы саласындағы ең басты кемшілігі еді. Мұнда таным заттардың танушы субъектіге мейлінше пассивті түрде әсер етуі ретінде қарастырылады. Мәселен, мұнда сезім органдары бұл әсерлерді қабылдайды, адамның миы осы ретпен жасалған бейнелерді сақтайды, оларды талдап қорытып, бір-бірлерімен салыстырады, сөйтіп заттардың мәніне жетеді. Объективтік дүние адамға қарсы қойылды, өйткені ол, жоғарыда айтылғандай, субъектілік тұрғыдан емес, тек объект ретінде алынады. Маркс, міне, осы созерцаниені айтып отыр.

Ал енді орысшадағы «созерцание» дегеннің мән-мағынасын біліп алғаннан кейін оның мағынасын қазақ тіліндегі қай сөз бере алады дегенді ойланып көргенімізде, ол мағынаны «андау» дегеннен гөрі «аңғару» деген сөз көбірек бере алатын сияқты. Өйткені «андауда» «аңғаруға» қарағанда белсенділік, әрекет бар сияқты. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» де бұл сөзге жақын сөздер ретінде «байқау», «бақылау» деген сөздер алынады. Ал бұл сөздердің екеуінде де мақсатқа лайық әрекет бар. Мәселен, «аңысын анду», «аяғынды андап бас» дегендерде тек тану, білу ғана емес, мақсатқа лайық әрекет те бар. Сондықтан біз «созерцаниенің» аудармасына «андауды» алсақ, онда Маркстің бұрынғы материалистерді сынауында да ешқандай мән қалдырмаймыз. Бұл — Маркс үшін қиянат, оқырмандар үшін — олар шатастырғандық, маркстік қағида үшін — оны мағынасыздыққа айналдырып, бұрмалағандық. Ал енді «аңғаруда» жағдай басқаша. Мұнда ешқандай да әрекет жоқ, тек заттарды, құбылыстарды енжар түрде ғана білу, тану бар. Сондықтан бұл сөз Маркс айтқалы отырған ойды қазақша дәл береді деп ойлаймыз.

Бұдан кейін К. Маркс пен Ф. Энгельстің ең басты еңбектерінің тағы бірі — әйгілі «Коммунистік партияның манифесінің» аударылуына назар аудардық. Көлемі оншалықты үлкен еңбек болмаған соң, түгелге жуық салыстырып шықтық. Ең алғаш қазақ тіліне аударылғанына 60 жылдан асып, содан бері талай рет қайта басылып шығып, қазақ оқырмандарының талай-талай ұрпақтары, студенттер өздерінің партия тарихын, ғылыми коммунизмді оқып үйренулерін осыдан бастап келе жатқан еңбектің аударылуындағы қателерді, түсінбестіктерді, бұрмалаушылықтарды, т. с. с. көргенде және 60 жылдан

астам уақыттан бері қазақ оқырмандары бұл еңбекті осы күйінде оқып келе жатыр-ау дегенді ойлаған кезде, таңдануда шек болмады. Сондықтан мұндағы барлық қателердің т. б. сипатын білдірерліктей бір-екеуін ғана келтіре кетейік.

Осы 3 томдық Таңдамалы шығармалардың 1-томының 112-бетіндегі

«Место их заняла свободная конкуренция, с соответствующим ей общественным и политическим строем, с экономическим и политическим господством класса буржуазии»

деген сөйлем

«Олардың орнын еркін бәсеке басты, бұл бәсекеге сәйкес қоғамдық және саяси құрылыс жасалды, буржуазия табының экономикалық және саяси үстемдігі орнады»

деп аударылған.

Бұл жерде аудармашының, оны қараған адамдардың марксизм-ленинизмнен, жалпы қоғам танудан хабарларының төмендігінің, олардың топқа айрылып отырған ойды дұрыс түсіне алмаушылығының кесірінен К. Маркс пен Ф. Энгельсті өздеріне өздерін қайшы келтіріп, қазақ оқырмандарына адамның басына кірмейтін ойды айтқызып қойған.

Біріншіден, буржуазия табының үстемдігі еркін бәсекеңің арқасында орнамайды, оның қоғамдық және саяси құрылысының арқасында, соның күшімен, соның қорғауымен орнайды.

Екіншіден, қоғамдық және саяси құрылыстың өзін де еркін бәсеке жасамайды, ол, Маркс пен Энгельстің өздерінің айтулары бойынша, дәлелдеулері бойынша, әлеуметтік революция арқылы дүниеге келеді. Ал еркін бәсекеңің өзі капиталистік құрылысқа тән, соның өзі тудырған құбылыс. Еркін бәсеке өзін тудырған капиталистік қоғамдық құрылысты ешқашан да тудыра алмақ емес, өзі сол құрылыстың нәтижесі болып табылады.

Үшіншіден, орысша текстің өзінде де, түсініп, біліп аударған кісіге қоғамдық және саяси құрылысты, буржуазия табының үстемдігін өзіне сәйкес етіп еркін бәсеке жасады деп тұрған жоқ, өзіне сәйкес қоғамдық және саяси құрылысы бар, буржуазия табының экономикалық және саяси үстемдігі бар еркін бәсеке меншікке феодалдық қатынастың, жерді пайдалану мен өнеркәсіпті феодалдық ұйымдастырудың т. с. с. орнын басты деп отыр

ғой. Сөйлемнің әр құрамын бөлек-бөлек алып, басынан бастап механикалық түрде аудара бермей, бұдан бұрын не айтылып келе жатқанына қарап, еске сақтай, әр сөйлемге алдыңғы ойлардың логикалық жалғасы ретінде қарап, түсініп аударса, бұлай болмас еді-ау.

Осы томның 115-бетіндегі.

«На этой ступени рабочие образуют рассеянную по всей стране и раздробленную конкуренцией мас-су»

деген сөйлем

«Бұл сатыда жұмысшылар бүкіл елге тараған бәсекенің кесірінен бытыраған бұқараны құрайды» деп аударылған.

Осы кішкене ғана сөйлемнің аударылуының өзінде қаншама түсінбеушілік, ойды бұрмалаушылық жатыр десеңізші! Орысша текте бәсекені бүкіл елге тарады деп тұрған жоқ, бүкіл елде шашыраңқы жағдайда орналасқан бұқара жөнінде айтылып отыр. Жұмысшылардың бүкіл елде шашыраңқы, бастары бірікпеген жағдайда, жер-жерде орналасуы олардың өмірлік, табиғат жағдайларына байланысты болады. Ал енді сол, шашыраңқы, бытыраңқы орналасқан бұқараны одан сайын бөлшектеп, жан-жаққа айдап жіберетін — бәсеке, бәсекенің мүдделері мен мақсаттары. Бұл сөйлем, біздіңше, соны айтып тұр. Орысша текстің мәнін түсінбей-ақ, сөзбе-сөз, дұрыс аударғанның өзінде де осылай болып шығар еді.

Басқа емес, К. Маркс пен Ф. Энгельстің басты еңбектеріне көзқарас, олардың аударылуы осылай болып отырған соң, В. И. Лениннің еңбектерінің аударылуы да осылай болып жүрмесін деген күдікпен «Қазақстан» баспасы басып шығарған 55 томдық Шығармалар толық жинағының томдарын салыстырып қарай бастадық. Бірінші қолға алғанымыз «Материализм және эмпириокритицизм» деп аталатын еңбегі жарияланған 18-том болды. Бұрынғы әдіспен томды ашып қалғанымызда, ол III тараудың «Материя деген не? Тәжірибе деген не?» деген параграфы болып шықты.

Жоғарыда келтірілгендей түсінбестіктер, жауапсыздықтар бұл томның да әр бетінде 15—20-лап кездеседі. Сильдік орашолақтықтарды былай қойғанда, сөздердің мәнін, мағынасын түсінбестік қателерден аяқ алып жүргісіз. Ең сорақысы — кей тұстарда сөздер, сөз тіркестері аударылмай қалып кетіп отырған. Мәселен, орысша

томның 149-бетіндегі «Отрицание материи ими есть давным-давно известное решение...» деп басталатын сөйлемдегі «давным-давно известное» деген сөз тіркесі аударылмай қалып кеткен. Сол сияқты, дәл осы беттегі «...что нельзя, по сути дела нельзя...» деп келетін сөйлемдегі «по сути дела нельзя» деген сөз тіркесі де аударылмай қалған. Сөйтіп мұндай факт бір беттің өзінен екеу кездесіп отыр. Ал көлемі 31 баспа табақтық томның әр бетінен осындай сөз, сөз тіркестері қалып кетіп отырса, жағдай не болмақ?! Өкінішке қарай, мұндай жағдайлар көптеп кездесетінін байқауға тура келді.

Біз қазір, бұл шағын ғана мақалада олардың бәрін тізіп келтіріп жатуға мүмкіндік жоқтықтан, оларды қоя тұрып, осы 3 қана беттегі сөздердің, ойлардың дұрыс аударылмау, бұрмалану, философиялық терминдерді түсінбестік фактілеріне ғана аз ғана тоқтала кеткіміз келіп отыр.

Орысша томның 147-бетіндегі, материя жөнінде сөз болатын 3-абзацтағы «неотделима» деген сөз «бөлуге болмайды» деп аударылған. Біріншіден, «неотделима» деген сөздің тура аудармасының өзі «бөлінбейтін, ажырамайтын, біртұтас» («Русско-казахский словарь», 488—489-б.) болып келеді. Екіншіден, әңгіме материя жөнінде болып жатқанда, оны бөлуге болады-болмайды деп талқылап жатудың өзі философияны білместік болып табылады. Өйткені бөлінбейтіндік — материяның қасиеті, ол бөлінбейді.

148-беттегі:

«Маху кажется, что, выставляя такое утверждение, он производит «радикальный переворот» в обычном мировоззрении. На деле это старый-престарый субъективный идеализм, нагота которого прикрыта словечком «элемент»

деген сөйлемдер

«Мах мұндай кесімді пайымдауды айтқанда өзін дүниеге кәдімгі көзқараста «батыл төңкеріс» жасайтындай көреді. Іс жүзінде бұл ескіріп, тозығы жеткен және өзін «элемент» деген сөзсымақпен бұркемелеген субъективтік идеализм»

делініп аударылған.

1) «Кесімді» деген сөз орысшада жоқ және оның қажеті де жоқ, «пайымдауды» дегеннің өзі де жетіп жатыр.

2) «Старый-престарый» деген сөзді айтқанда, Ленин, аудармашы ойлағандай, субъективтік идеализмнің «ес-

кіріп, тозығы жеткендігін» емес (бұл идеализмнің, ол кез былай тұрсын, қазірде де ескіріп тозығы жете қойған жоқ), Махтың айтып отырғаны бұрыннан белгілі әбден құлаққа сіңген субъективтік идеализм екенін еске салғысы келіп отыр.

3) Екінші сөйлемде «наготу» деген сөз бар. Мұның тура аудармасы — «жаланаштығын» ғой. Аудармашы ма, қараған кісілер ме, олай деп айтудан ұялған болулары керек, «өзін» деп сыпайылап аударып жіберіпті. Сонда олар Лениннен гөрі ұялшақтау болғаны ғой!

Осы беттегі

«...материя есть объективная реальность, данная нам в ощущении и т. п.»

деген сөйлем

«...материя дегеніміз — бізге түйсік арқылы мәлім объективтілік, реальдылық т. т.»

деп аударылған.

Білген кісіге бұл кішкене ғана сөйлемнің салмағы атан түйедей. Өйткені бұл материяға берілетін әйгілі лениндік анықтаманың бір бөлігі. Ал енді осыдан қате жіберу дегенің кешірілмес күнә болуға тиіс. Өкінішке қарай, солай болып та шығып отыр. «Данная» деген сөзді «мәлім» деп аудару арқылы аудармашылар Ленинді философиядан хабары жоқ, не айтып отырғанына есеп бере бермейтін адамның жағдайына түсіріп отыр деп ойлаймыз. Егер біз материяны «мәлім» дейтін болсақ, онда ол бізге бұрыннан белгілі нәрсе болып шығады. Негізінде олай емес, Ленин материяның бізге түйсік арқылы берілетінін айтып отыр бұл жерде.

149-беттегі

«Богданов, делая вид, что он спорит только с Бельтовым, и трусливо обходя Энгельса, возмущается подобными определениями, которые, видите ли, «оказываются» простыми повторениями («Эмпириомонизм», III, XVI стр.) той «формулы» (Энгельса, забывает добавить наш «марксист»), что для одного направления в философии материя есть первичное, для другого направления — наоборот»

деген сөйлем

«Тек Бельтовпен ғана таласып отырғансып, ал Энгельске қорыққанынан соқпай өтіп, Богданов мұндай анықтамаларға ыза болады: оның пікірінше, мұндай анықтамалар философиядағы бір бағыт материяны — алғашқы нәрсе, рухты соңғы нәрсе деп

таниды, екінші бағыт рухты — алғашқы нәрсе, материяны соңғы нәрсе деп таниды деген формуланы (Энгельстің формуласы деуді біздің «марксист» ұмытып кеткен) жай қайталағандық болып табылады-мыс («Эмпириомонизм», III, XVI-бет)

деп аударған.

Мұнда, біріншіден, «обходя» деген сөздің, «соқпай өтіп» деп аударылуы танданыс тудырады. «Обходя» деген сөздің өзін тура аударғанда да, ол «соқпай өтіп» емес, «айналып өтіп» болмай ма. Екіншіден, сөздің мағыналық жағына келетін болсақ та, әдетте, алдында тұрған нәрсені адам айналып өтеді, соғу-соқпау деген мәселе жолдан шеткері тұрған нәрсеге байланысты айтылады. Ал бұл жерде Энгельс Богдановтың тура алдында болды ғой («Энгельстің формуласы деуді біздің «марксист ұмытып кеткен» деген сөзді қараңыз), сондықтан да одан айналып өтіп отыр емес пе.

Біздіңше, бұл сөйлемнің аударылуындағы ең үлкен теориялық қателік — материя мен рух жөнінде «алдыңғы» және «соңғы» деген сөздердің айтылуы. Орысша «первичное» және «вторичное» емес пе. Бұлардың тура аудармасының өзі де «бірінші» және «екінші» ғой. Бұлар мағыналық және теориялық жағынан алғанда да солай болуы керек. Өйткені «алғашқы» дегеннің өзі «бірінші» деген сөз емес — бірінші, екінші, үшіншілердің бәрі де алғашқы деп айтылады. Соңғы деген де солай. Сонан соң, алғашқы және соңғы деп айтатын болсақ, олардың ортасында да бірдеңелердің болғаны. Негізінде олай емес, материя мен рухтың арасында ештеңе де жоқ, әңгіме ол екеуінің бір-біріне қатысы жөнінде болып отыр.

Бұл өзі атамзаманнан бері осылай аударылып келе жатыр деушілер де болуы мүмкін. Солай екені рас. Бірақ атамзаманнан келе жатқан нәрселер, егер олар дұрыс болмаса, сол күйі кете беруге тиіс емес қой. Әңгіме — философияның негізгі мәселесінің төңірегінде болып жатқанында.

Осылайша кете береді. Өкінішке қарай, В. И. Лениннің бұрын аударылған 55 томдық Шығармаларының толық жинағындағы басқа томдардың аударылуы да дәл осындай болып шықты. Бұл жағдайға, әрине, танданбауға, таңқалмауға болмас еді.

Міне осындай танданыс, таңқалыстардан кейін бұл өзі неге бұлай болып жатыр деген мәселеге біраз назар аударып, зерттеуге тура келді. Зерттей келгенде, мәсе-

ленің түп-төркіні, себебі де белгілі болды. Ол жұмыстың сапалық, идеологиялық, саяси жағын былай сырып қойып, қалай болған күнде де әйтеуір жоспарды орындау, сол мақсатпен томдарды тез-тез өндіріске тапсырып, жылдам шығарып біту керек деген теріс пиғылда жатты.

Осы мақсатпен жетпісінші жылдардың бас кезінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының В. И. Ленин Шығармаларының толық жинағын қазақ тіліне аудару жөніндегі Бас редакция мен «Қазақстан» баспасының арасындағы Келісім дүниеге келеді. Бұл Келісім бойынша, Бас редакция В. И. Ленин шығармаларының томдарын аударып, дайындап береді де, «Қазақстан» баспасы оларды редакциялап, оқып жатпастан, бірден өндіріске тапсыра беруге тиіс болады. Неліктен екені белгісіз, К. Маркс пен Ф. Энгельстің шығармаларын Институттың аударма секторы аударып дайындайды да, «Қазақстан» баспасында олар да жоғарыдағыдай ретпен — оқылмай, редакцияланбай, бірден өндіріске тапсырылып жатады.

Бұл екі жақ үшін де ыңғайлы еді. Бас редакция бақылаудан құтылып, дайындаған жұмыстары тоқтаусыз өндіріске кетіп жатты. Ал «Қазақстан» баспасы болса, К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Лениннің үлкен-үлкен томдарын, партиялық документтерді редакциялап, оқып әуреленіп, уақыт кетіріп жатпастан, сыдырта қарап шығуынан кейін бірден өндіріске тапсырып жоспарды асыра орындап, сыйлықтар, бәйгелер алып, ұлы көсемдердің шығармаларын шығарып жатырмыз деген атаққа ие болып жатты.

Мұндай Келісім қабылдау түбірінен дұрыс емес еді. Өйткені «Қазақстан» баспасы Политиздат емес те, сол сияқты Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты да КПСС Орталық Комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институты емес еді.

Марксизм-ленинизм институты негізінен орыс тіліндегі қолжазбаларды, Ленин шығармаларының, сөздері мен мақалаларының, хаттарының т. б. түпнұсқаларын қарап, дайындайды. Сондықтан Политиздаттың оларды редакциялап жатуына, өзгерістер енгізуіне болмайды. Ал К. Маркс пен Ф. Энгельстің шығармаларына келетін болсақ, олардың орыс тіліндегі аудармалары қаншама жылдар бойына, коллективті түрде қаншама рет аударылып, қаншама білікті мамандардың қолдары-

нан өтіп дайындалғандар. Ал мұндағы институтта олардың бәрі де жаңадан аударылады және де оларды адамдар аударарды. Ол адамдар аудармаға маман, терминдердің біразының қалай аударылатынын біліп, өздерінше «белгілеп» алғандарымен, білікті маман, әр саланың ғалымдары болып келе бермейді. Сондықтан олар философияның, саяси экономияның, ғылыми коммунизм шығармаларында айтылған жағдайлардың, қағидалардың, сөздердің, терминдердің төркіндерін, мағыналарын, астарларын біле бермеулері заңды нәрсе.

Ал Москвадағы Марксизм-ленинизм институтында жағдай мүлдем басқаша — мұнда марксизм-ленинизм классиктері еңбектерінің бай архиві, философиялық, саяси экономиялық, социологиялық т. с. с. әдебиеттердің үлкен кітапханасы бар. Бұл институтта философияның, саяси экономияның, ғылыми коммунизмнің білікті мамандары, ғалымдар еңбек етіп, марксизм-ленинизм классиктерінің түпнұсқа қолжазбаларымен жұмыс істеп, бай кітапхананы, архивті, өздерінің арнаулы білімдерін пайдалана отырып, ол еңбектерді, түпнұсқа қолжазбаларды шын ғылыми редакциялық жұмыстар жүргізеді, институт басшылары оларды бақылау ретінде оқып шығып қол қояды. Ең қызығы, менің Марксизм-ленинизм институтының жауапты қызметкерлерінен, басшыларынан сұрастырып білуімше, олар осыншалық қиын да күрделі, шын ғылыми редакциялауларына ешқандай да қаламақы алмай, бұл жұмыстарды жалақы алып отырған міндетті жұмыстарымыз деп есептейді екен. Ал біздегі Бас редакция қызметкерлері Марксизм-ленинизм институты қызметкерлері қаншама тер төгіп, көз майларын сарп етіп дайындап, саяси баспа басып шығарған дайын шығармалар мен томдардың аудармаларын үстірт қана қарап шыққандары, ал В. И. Лениннің 10 томдық «Тандамалы шығармаларын» бұрын шыққан 55 томдық Шығармалар толық жинағының томдарынан беттерін қиып-қиып алып, ақ парақтарға жапсырып өткізіп, оларды да «редакцияладық», «ғылыми редакцияладық» т. б. деп, жалақыны да, қаламақыларды да босқа алып келген жағдайлары да болған.

Содан кейін, жоғарыда айтылғандай, марксизм-ленинизм классиктері шығармаларының аударылуының сапасына деген талаптың, бақылаудың, сұраудың жоқтығы Бас редакция мен «Қазақстан» баспасы қызмет-

керлері бұл шығармаларды тек өздері ғана аударып, содан кейін оларды мұқият редакциялап жатуға уақыттары болмай, бірінің аударғандарын бірі үстірт қана «редакциялап» жібере беретін жағдайға жеткен. Ал мұның бәрінің «тақсыретін», жоғарыдағы фактілермен көрсетілгеніндей, марксизм-ленинизмнің асыл мұралары, біздің теңдесі жоқ байлықтарымыз тартуға тура келген.

Екіншіден, мұнда бұл шығармалардың аудармаларын оқып, орысша текстпен мұқият салыстырып қарап жататын маман философтар да, экономистер де жоқ, кілең тарихшылар жұмыс істейді. Сондықтан Бас редакция қызметкерлері Институттамыз дегендерімен, іс жүзінде олардан бөлек, Институт басшыларының бақылауынан тыс жұмыс істейді. Жоғарыда айтылғандай, бұлар сонымен бірге «Қазақстан» баспасынан да бақылау көрмей, тіптен бақылау атаулыдан тыс қалған. Бұл олардың жалпы жауапкершілігін төмендетіп жіберген. Сондықтан мұндай жағдайда Бас редакцияның бұл институттың құрамында отыруынан қандай қажеттігі бар деген заңды сұрақ туады. Одан да бұл Бас редакцияны «Қазақстан» баспасының қарауына беріп, соның бақылауына қойса, Бас редакция қызметкерлерінің де, «Қазақстан» баспасы қызметкерлерінің де жауапкершіліктері артып, бұл марксизм-ленинизм классиктері шығармалары аудармасының да сапасының жақсаруына септігін тигізер еді.

Бұлай етудің қажеттігін мынадай бір жағдай да дәлелдей түседі деп ойлаймыз. Бас редакция дайындаған қолжазбаларды «Қазақстан» баспасында оқымай, редакцияламай, өндіріске жібере беру жөніндегі жоғарыда айтылған Келісім осы жолдар авторының кезінде мәселе көтеруімен жоғары орындардың араласуымен бұзылып, бұдан былай Бас редакция дайындаған қолжазбаларды редакциялау, оқу жөнінде жаңа Келісім де қабылданды. Бірақ, трагедиялық деп айтуға боларлықтай, ең бір аянышты, қиын жағдай осыдан кейін туды. «Қазақстан» баспасының редакциясында, бұрынғы қалыптасқан, Бас редакцияға сеніп, әбден үйреніп кеткен жағдайға байланысты, бұл қолжазбаларды біліктілікпен оқитын кадрлар болмай шықты. Содан кейін, екінші Келісімнің қабылданғанына қарамастан, бұл қолжазбаларды бұрынғыша, оқымай, редакцияламай, бірден өндіріске жібере беретін болды. Жоғарыда біздің бұл әңгімені бас-

тауымызға себеп болған К. Маркс пен Ф. Энгельстің, В. И. Лениннің Таңдамалы шығармаларының бірінші томдарының, содан кейінгі басқа да шығармаларының, томдарының аудармаларында кетіп жатқан теориялық, саяси қателер, ойлардың бұрмаланулары, түсінбестіктер т. б., міне, осы жағдайларға байланысты орын алып отыр деп ойлаймыз.

Сондықтан бұл мәселе мықтап қолға алынып, марксизм-ленинизм классиктері шығармаларының аудармаларының сапасын арттыруға, бұл саланы білікті, маман кадрлармен қамтамасыз етуге қамқорлық көрсетілуі, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аудару жөніндегі Бас редакциясының жұмысын қайта құру, оны, ешқандайда қатысы жоқ Институт «жанында» барлық бақылаудан тыс қалдырмай, «Қазақстан» баспасы жанына алып келуді ойластыру керек деп ойлаймыз.

Р. А. УРЕКЕНОВА

К ВОПРОСУ ОБ ОБРАЗОВАНИИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Около 50 процентов технических, общественно-политических терминов казахского языка — терминологические словосочетания, переведенные с русского языка на казахский. Они состоят из двух и более терминоэлементов, каждый из которых может входить в несколько стабильных сочетаний. Наряду с этим компоненты словосочетаний могут сохранить свою лексико-семантическую независимость. Терминологические словосочетания, выражающие сложные понятия науки и техники, образуются в результате грамматической и семантической спаянности компонентов. Они понятны всем, их специфическая черта — точность. Они нейтральны в смысловом отношении: употребляются в одном и том же значении как в

научной, так и в художественной литературе. В обычном словосочетании одни из компонентов можно заменить другим синонимичным словом или вставить между компонентами другое слово. Основное значение при этом не меняется. Терминологическое словосочетание не допускает подобных транспозиций.

В казахском языке терминологические словосочетания могут быть разложимыми и неразложимыми. Каждый из терминов, входящих в группу разложимых, обладает самостоятельным значением. К ним относятся такие словосочетания, как *валюта курсы — валютный курс, мемлекет бюджетты — государственный бюджет, кредит реформасы — кредитная реформа* и т. д. Неразложимые терминологические словосочетания отличаются тем, что их компоненты выражаются терминами или словами, не выступающими в качестве термина. К ним относятся:

а) терминологические словосочетания, одна из составных частей которых является термином, а другая — обычным словом, не имеющим терминологического значения, но употребленным в переносном смысле, например: *капиталдың қорлануы — накопление капитала, бастапқы баланс — начальный баланс, айналмалы капитал — оборотный капитал;*

б) терминологические словосочетания, обе составные части которых являются терминами: *валюта монополиясы — валютная монополия, сауда капиталы — торговый капитал, финанс капиталы — финансовый капитал.* Их невозможно разбить на самостоятельные части. А происходит это оттого, что такие словосочетания, обозначая научно-технические понятия, меняют значения не отдельных слов, а словосочетания в целом, например *өлі капитал — мертвый капитал.*

Оба эти вида терминологических словосочетаний по своей структуре делятся на простые и сложные и могут состоять из двух и более компонентов. Простое терминологическое словосочетание является первичным вариантом терминологического словосочетания. При отсутствии одного из компонентов оно является просто словом-термином. Например, если отбросить компонент *сөйлем* 'предложение' из простого терминологического словосочетания *сөйлем мүшесі* 'член предложения', то оставшийся компонент *мүше* будет являть собой самостоятельный термин, означающий 'член'. Сложные терминологические словосочетания образуются примыканием различных

частей речи. Их компоненты выполняют функцию определения и определяемого. По этому признаку их делят на группы, в которых:

1) оба компонента выражены существительными: *апрель тезистері — апрельские тезисы, февраль революциясы — февральская революция, сенат комиссиясы — сенатская комиссия:*

2) первая часть выражена прилагательным, вторая — существительным: *империалистік саясат — империалистическая политика, социалистік жарыс — социалистическое соревнование, ауыр өнеркәсіп — тяжелая промышленность, коммунистік партия — коммунистическая партия, диалектикалық әдіс — диалектический метод, дипломатикалық корпус — дипломатический корпус.*

Большую роль в образовании терминов играют прилагательные. Прилагательные, по мнению С. М. Бурдина, выступают некоторыми ограничителями абстрактных значений существительных, детализируют понятия, выступают как структурный элемент термина, создают вместе с существительными относительно неделимое словосочетание¹. Прилагательные широко представлены в терминологии в силу того, что в терминовании большой удельный вес приходится на определение понятий и явлений с точки зрения присущих им свойств, качеств, характеристик². Использование прилагательных обусловлено тем, что «прилагательное, будучи независимым компонентом, в терминологическом словосочетании является наиболее экономной лексической единицей, видимо, в силу того, что оно принимает на себя рематическую информацию и не может быть опущено без ущерба для восприятия текста»³, например: *магнитное поле — магнит өріс, семантическое поле — семантикалық өріс.* Здесь рематическая информация терминологического словосочетания заключена в прилагательном.

В трехкомпонентных терминологических словосочетаниях каждый компонент, входящий в состав сочетания,

¹ Бурдин С. М. О терминологической лексике // Филологические науки. 1958. № 4. С. 58.

² Вопросы оптимизации обучения иностранным языкам. Минск, 1977. С. 38; Даниленко В. П. Терминологизация разных частей речи (термины и прилагательные) // Актуальные проблемы лексикологии: Тез. докл. лингв. конф. Новосибирск, 1963. Вып. 2, ч. 2.

³ Закатей А. Ф. Терминологизированные прилагательные и их классификация // Научная литература: язык, стиль, жанры. М., 1985. С. 325.

определяет следующий за ним компонент: первый компонент определяет второй, второй — третий. Например, в словосочетаниях *идейно-политический уровень — саяси-идеялық дәрежесі*, *инженерно-технические работники — инженер-техникалық қызметкерлер саяси-идеялық* определяет *дәреже 'уровень'*, *инженер-техникалық* определяет *қызметкерлер 'работники'*.

Терминологические словосочетания по языковой принадлежности делятся на следующие группы:

1) терминологические словосочетания, первая часть которых состоит из исконно казахских слов, а вторая — из заимствованных: *күрделі ремонт — капитальный ремонт*, *мәдени революция — культурная революция*, *әскери лагерь — военный лагерь*;

2) терминологические словосочетания, первая часть которых состоит из заимствованных слов, а вторая — из исконных: *лагерь тұрмысы — лагерная жизнь*, *лабораториялық жұмыстар — лабораторные работы*, *жария марксизм — легальный марксизм*, *материальдық дүние — материальный мир*;

3) терминологические словосочетания, обе части которых заимствованы из русского языка, но при этом вторая часть оформлена аффиксом принадлежности казахского языка: *кадет корпусы — кадетский корпус*, *кавалерия полкы — кавалерийский полк*, *депутат комиссиясы — депутатская комиссия*.

Большая часть терминологических словосочетаний русского языка передается в казахском языке путем калькирования, например: *наемный труд — жалдамалы еңбек*, *прибавочный продукт — қосымша өнім*, *прибавочный труд — қосымша еңбек*, *производственные отношения — өндірістік қатынастар*. Все эти словосочетания и в казахском языке имеют тот же смысл, что и в русском, т. е. каждое из них соответствует русскому оригиналу.

Трехкомпонентные словосочетания, образованные путем калькирования, встречаются часто в составе общественно-политической терминологии, например: *Совет экономической взаимопомощи — Экономикалық өзара көмек Советі*, *социалистический образ жизни — социалистік өмір салты*, *собственные оборотные средства — меншікті айналым қаржылары* и т. д.

Область употребления калькированных терминологических словосочетаний весьма широка, они занимают в казахской терминологии одно из значительных мест.

О НЕКОТОРЫХ ПЕРЕВОДАХ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЯХ

Переводческая деятельность в крае активизировалась в 20-х гг. Переводились с русского языка важнейшие партийные документы, связанные с материалами съездов, конференций и пленумов, с важнейшими правительственными решениями по развитию народного хозяйства, культуры, науки и техники. Переводились труды классиков марксизма-ленинизма, школьные учебники, программы, учебники для вузов республики, словари. В периодике обсуждалась отраслевая терминология. Однако в эти годы, годы становления терминологии, термины зачастую прямо заимствовались, а если и переводились, то не всегда удачно. «...В современных условиях, когда более глубоко изучена структура национальных языков, определены исконный и заимствованный пласты их лексики, есть возможность объективно научно определить как положительные, так и отрицательные стороны результатов заимствования национальными языками иноязычных терминов и терминов, созданных на почве исконного фонда»¹.

Нами проанализированы «Русско-казахский словарь терминов педагогики и психологии» К. Койбагарова, Т. Рахимбекова (1960) и «Русско-казахский словарь терминов психологии» Х. Жарикбаева (1976). Это первые двуязычные словари по педагогике и психологии. Больше они не переиздавались. Словарь К. Койбагарова и Т. Рахимбекова включает 1465 терминов, большую часть которых составляют термины педагогики.

Словарь Х. Жарикбаева охватывает 2150 терминов психологии. Причем в него включены новые для того времени термины, например: *абулия, билингвизм, гештальтпсихология, геронтопсихология, гипнопедия, невропатология* и т. п. Это термины интернационального происхождения, и они взяты без перевода.

В этих словарях нашли отражение новые психологические и педагогические термины, образовавшиеся в ре-

¹ Развитие терминологии на языках союзных республик СССР / Отв. ред. К. М. Мусаев. М., 1986. С. 93.

зультате калькирования. Например: *ощущение болевое — ауырсыну түйсігі, дефективные дети — кеміс балалар, промежуточный мозг — аралық ми, переходной возраст — көшпелі жас, подросток — жеткіншек, юноша — боз бала, воспитанник — тәрбиеленуші, воспитание трудовое — еңбек тәрбиесі, чувство долга — борыш сезімі, мнительность — кұмандағыштық* и т. п. Эти кальки полностью соответствуют словообразовательным нормам современного казахского языка.

Вместе с тем словари не лишены недостатков. И хотя выход их в свет разделяет 16 лет, и в том и в другом есть однотипно неправильные переводы, например: *осязание — сипай сезу* (1960) — *сипап сезу* (1976); *слабоволие — қажырсыздық* (1960) — *ерік әлсіздігі* (1976). В медицинском словаре К. Аяпбергеновой² слово *осязание* переведено одним коротким термином *сезу*, слово *слабоволие* можно передать на казахский язык словом *жігерсіздік*.

Или же возьмем слово *квартал*, которое обозначает а) 'часть города', б) 'четверть года'³, в казахский язык перешло без изменений. В словаре терминов по педагогике этот термин переведен как *тоқсан* 'четверть в учебном году'. Подобный случай произошел и с термином *невралгия*: в словаре 1976 г. этот термин взят как *невралгия*, в словаре 1960 г. его вообще нет, в словаре медицинских терминов оно переведено очень точно: *жүйке ауруы*.

В обоих словарях (1960 и 1976 гг.) составные сочетания слов передаются путем калькирования и заимствований, которые принимают грамматическое оформление в соответствии с законами казахского языка. В ряде случаев происходят некоторые семантические изменения: расширение, сужение значения заимствованного термина. Например, в словаре 1976 г. со словом *система* шесть сочетаний не переведены, а три — переведены. Здесь автор подошел дифференцированно к каждому сочетанию, что очень похвально, хотя не всегда удачно, например: *система психологии — система психологиясы, система нервов — нерв системасы* (здесь мы не согласны с автором, нужно было перевести: *нерв жүйесі*), *система зна-*

² Русско-казахский медицинский разговорник-словарь / К. Аяпбергенова. Алма-Ата, 1980.

³ Русско-казахский словарь / Под ред. Г. Мусабаева. Алма-Ата, 1978. 1-т.

ний — білім жүйесі, система движений — қозғалыс жүйесі (правильно), социалистическая система — социалистік система и т. д. В словаре 1960 г. почти все сочетания с термином *система* взяты без перевода за исключением двух: *система знаний* — білімдер жүйесі и *система нервная трубчатая* — түтікшелі нерв жүйесі, например: *система народного образования* — халық ағарту системасы, *система сигнальная* — сигнал системасы, *система обучения классно-урочная* — оқытудың класс-сабақ системасы и т. п.

Со словом *метод*, которое мы предлагаем перевести как *әдіс*, в словаре 1960 г. — 15 слов, а в словаре 1976 г. — 19 слов, причем без перевода, например: *метод исследовательский* — зерттеу методы, *метод беседы* — әңгімелеу методы, *метод биографический* — өмірбаяндық метод, *метод генетический* — генетикалық метод (1960) и т. д. *метод вопросно-ответный* — сұрақ жауап методы, *метод экспериментальный* — эксперименттік метод, *метод близнецовый* — егіздер методы (1976) и т. д. В таком положении слова *модель* — үлгі, *мотив* — себеп, *дәлел*.

Некоторые сочетания слов в исследуемых словарях даны по-разному. Например:

	1960 г.	1976 г.
автоматизация действий	қозғалыстың автоматталуы	әрекеттің автоматталуы
атония	әлсіреу	атония
влечение	әуестік	елігу
внимание гибкое	орамды зейін	икемді зейін
воображение активное	актив қиял	белсенді қиял
прилежание	ынта	ұқыптылық
рассудок	ақыл, парасат	пайым и т. д.

Факты показывают, что терминологический разнобой и неточности имеют место как в пределах одного и того же словаря, так и в словарях одной отрасли. Это происходит, на наш взгляд, в результате несоблюдения требований, предъявляемых к терминам, а также в связи с отсутствием строгого контроля за созданием и практическим употреблением терминов.

В казахском языке имеются большие возможности для выражения разнообразных понятий исконными ка-

захскими словами. Это и иллюстрируют наши словари, например: *мозг — ми, гений — данышпан, высокомерие — тақпарлық, вспыльчивость — қызбалық, мечта — арман, бессистемность — жүйесіздік, раздражение — тітіркену, такт — әдеп, убеждение — сенім* и т. д.

Многие заимствованные термины нашли свои эквиваленты в родном языке сейчас, в 80—90-х гг., поэтому пришло время пересмотра некоторых терминов этой отрасли и переиздания рассмотренных нами словарей.

М. М. ХАСЕНОВ

К ВОПРОСУ О ПЕРЕДАЧЕ ОБРАЗНОСТИ ЯЗЫКА В. И. ЛЕНИНА СРЕДСТВАМИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА (КАЛЬКАМИ)

Едва ли не самой характерной особенностью языка В. И. Ленина, будь то его публичное выступление или широко читаемые труды, является экспрессивность. Причем язык ленинских трудов по своей экспрессивности и образности нисколько не уступает его же речам. Каждая строчка в них дышит, и дыхание это придается обилием эмоционально-изобразительных средств, называемых тропами. А если уж признать существование кальки (т. е. воспроизведения иноязычной мотивированности как единства структуры и смысла иноязычного производного слова, словосочетания или простого предложения) в любом варианте перевода одного и того же оригинала, то требования точности перевода касаются и тропов, факт калькирования которых до настоящего времени практически был упущен из виду.

Обратимся к конкретным данным, в частности к тропам в языке фундаментального труда В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм», и проследим, насколько точно они воспроизводятся средствами казахского языка.

Известно, что большинство фразеологизмов метафоричны (в широком смысле слова), а полное или даже

частичное их сочетание с другими языковыми единицами усиливает эту метафоричность, обнажает ее, тем более если этой сочетающейся единицей оказалось какое-нибудь средство иносказательности (троп). Но бывает и так, что сочетание необразной фразеологической единицы (ФЕ) типа *репчатый лук*, пусть даже и в усеченном виде, но с единицей, не имеющей с первым общего семантического макрополя, обнаруживает не менее яркую метафоричность. Является, например, метафорой, т. е. оборотом, основанным на отождествлении явлений жизни по их сходству, выражение *субъективный идеализм под «новым флагом»*¹, адекватно воспроизведенное казахским языком: «*жаңа жалауды» бетке ұстаған субъективтік идеализм*².

Вышеприведенная калька-троп — это не фразеологическая калька, поскольку русская ФЕ *под флагом* в переводе структурно не воспроизводится как *жалаудың астында*. Главное же в том, что в казахском переводе также присутствует олицетворение как разновидность метафоры.

Метафорой является оборот *Энгельс... изжарен и подан под махистским соусом* (С. 114), аналогично воспроизведенный в казахском издании: *Энгельстің пікірі... қуырылып, махистік тұздықпен беріліп отыр* (119-б.). Как видим, русскую ФЕ *под соусом* В. И. Ленин определяет словом «махистский», что придает всему обороту социально-политическую окраску с резко саркастическим оттенком.

Первую фразу басни И. А. Крылова — «Навозну кучу разрывая, Петух нашел Жемчужное Зерно» — В. И. Ленин фрагментарно использует в метафоре *...этого жемчужного зерна, которого петухи Бюхнеры... не умели выделить из навозной кучи абсолютного идеализма* (С. 256). Не менее образен и перевод: *...Бюхнер сияқты әтештер абсолюттік идеализмнің көнінен аршып ала білмеген осы бір маржан тасты...* (274-б.)

Полностью участвуют в метафоризации повествования ФЕ *суть дела — істің мәні; словесное засорение сути дела* (С. 359) — *бос сөзбен істің мәнін бұрмалау* (386 б.).

¹ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 18. С. 175. (Далее по тексту при примерах в скобках указана страница).

² Ленин В. И. Шығармалар толық жинағы. 18 т. 186-б. (Далее по тексту при примерах в скобках указана страница).

Введение В. И. Лениным предлога *с* между компонентами ФЕ *игра слов* выводит ФЕ из состава фразеологизмов, одновременно усиливая свойство овеществленной метафоры полученного тропа: *игра со словом* (С. 135) — *сөзбен ойнау* (142 б.).

Приемом субституции автор изменяет ФЕ *впадать в детство, в костюме Адама, преддверие ада, рядиться в тогу*, результатом чего явились следующие метафоры: *впадать в «кантианство»* (С. 14) — *«кантшылдыққа» бой ұру* (14 б.), *в костюме арлекина из кусочков пестрой, крикливой... терминологии* (С. 173) — *бұл ала-құла, бадырайған... терминологияның қиқымдарынан тігілген арлекин костюмін киген...* (184 б.), *в костюме ХХ века* (С. 23) — *ХХ ғасырдың костюмін киген* (24 б.), *преддверие фидеизма* (С. 73) — *фидеизмнің табалдырығы* (76 б.), *рядиться в костюм материалиста* (С. 112) — *материалистің киімін киіп шығу* (117 б.).

ФЕ *поцелуй Иуды — Иуданың сүйю* в ленинском преломлении участвует в создании так называемого развернутого сравнения или образного параллелизма, в основе которого лежит олицетворение: *Философия естествоиспытателя Маха относится к естествознанию, как поцелуй христианина Иуды относится к Христу* (С. 369) — *Христианин Иуданың сүйю Христқа қатысы қандай болса, жаратылыс зерттеуші Мах философиясының жаратылыс тану ғылымына қатысы сондай* (398 б.).

Как видим, в приведенной русской модели и в ее кальке четко прослеживаются два образа: один отражает отношения в природе, другой — отношения между людьми. Примечательно, что в русском языке изображение природы в образном параллелизме всегда на первом месте (*Философия... относится к естествознанию...*), человеческие отношения — на втором. В казахском языке, как показывает наша калька, семантико-синтаксическое распространение местоименного оборота *қандай болса + сондай* требует постановки на первое место второго члена параллелизма.

В роли так называемого перифраза действия выступает эллиптическое использование В. И. Лениным фрагментов известного выражения И. А. Крылова «Наделала синица славы, а моря не зажгла»: *Сначала синица сулила зажечь море, т. е. построить физические элементы из психических...* (С. 60) — *Әуелі шымшық теңізді өртеймін деп лақап таратты, яғни психикалық элементтерден фи-*

зикалық элементтер жасамақ болды... (62б.). Перифраз, как известно,— это определение какого-либо явления или действия в форме иносказания; в нашем примере иносказание «расшифровывается» через пояснительный союз *то есть* — яғни.

Перифраз занимает одно из центральных мест в языке В. И. Ленина, и подавляющее их большинство — образные характеристики представителей субъективного идеализма, доходящие порой до сарказма. Например:

<i>защитник поповщины</i> (С. 6) (о Шуппе.— М. Х.)	<i>попшылдықты қорғаушы</i> (6 б.)
<i>истребители диалектического материализма</i> (С. 10) (о Базарове и других)	<i>диалектикалық материализмді құртушылар</i> (10 б.)
<i>дипломированные лакеи поповщины</i> (С. 117) (о буржуазных профессорах)	<i>попшылдықтың дипломды малайлары</i> (123 б.)
<i>жалкая кашлица</i> (С. 361) (об идеалистах)	<i>түкке тұрғысыз ботқа</i> (388 б.)
<i>жалкие крохоборы</i> (С. 215) (о кантианцах)	<i>бейшара ұсақшылдар</i> (229 б.)

Нередки у В. И. Ленина повторы одного и того же слова в простом или сложном предложении, преследующие цель разъяснения высказываемой мысли или установления более отчетливой смысловой связи между членами предложения, но в большей степени — чтобы вызвать эмоционально-выразительное их произнесение. Например:

<i>миллионы примеров... миллионы наблюдений... из повседневной жизни</i> (С. 102)	<i>миллиондаған мысалдар, ...күнделікті өміріндегі миллиондаған байқаулар</i> (107 б.)
<i>Откровенно рассуждал, простовато рассуждал епископ Беркли!</i> (С. 102)	<i>Епископ Беркли пікірін ашық айтқан қарабайырлау айтқан!</i> (106 б.)

Многочисленные образные выражения В. И. Ленин создавал намеренно, в контрпропагандистских целях, как средство борьбы против идейных недругов, а языковыми

формами этой борьбы послужили помимо перечисленных выше такие стилистические фигуры, как метонимия, синекдоха (или количественная метонимия), эпитет, оксюморон, словесная ирония, гипербола. Отнять, лишить язык В. И. Ленина подобной образности — значит свести на нет его борьбу, ведомую и на страницах своих произведений. Другими словами, образность — это гарантия большего интереса и понимания читателями того, что было бы менее доступно и интересно, будь оно выражено безобразно или с минимальной степенью образности.

Особенностью наших примеров, т. е. русских конструкций, с одной стороны, и их казахских калек — с другой, является то, что, лексически формируясь в соответствии с принятыми определениями тропов, они — плод индивидуального творчества В. И. Ленина. Следовательно, языку, повинуюсь авторской установке, свойственно принимать форму образных оборотов для выражения объективной действительности. Вероятно, это — решающий фактор относительно легкого воспроизведения иноязычных фигур средствами другого (в данном случае — казахского) языка не без участия переводчика.

Таким образом, влияние русского языка — языка В. И. Ленина на дальнейшее развитие казахского (как и других языков народов СССР) состоит не только в прямом заимствовании русских слов, включая и интернациональную лексику, но и в прямом калькировании различных языковых единиц русского языка, к которым принадлежат и тропы.

Языковые средства произведений В. И. Ленина, адекватно воспроизводимые казахским языком путем калькирования (производные слова, словосочетания, предложения, фразеологизмы, тропы) в процессе перевода интернационализируются. Появление в казахском языке новых слов и словосочетаний, переосмысление значений исконных слов вызываются новыми общественными отношениями интернационального характера, требующими социализации прежде всего научной и общественно-политической терминологии. Если под социализацией терминологии и другой лексики (в том числе и образных выражений) понимать текстовое обеспечение ее функционирования, ее демократизацию, то можно с уверенностью утверждать, что умелое и «к месту» калькирование — это один из источников демократизации языка, интернационализации языковых единиц, возникающих за счет

внутренних ресурсов одного языка, но под влиянием другого. Если же учесть, что контактируют не языки сами по себе, а коллективы их носителей, то интернационализация языковых единиц вырастает в интернационализацию культур данных коллективов в условиях развития общественно-экономических отношений. С этой точки зрения калькирование должно считаться важнейшей и необходимой (разумеется, где надо) стороной переводческой деятельности, а также одним из основных принципов составления отраслевых двуязычных словарей.

С. БАЯНДИНА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ОБРАЗОВАНИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

В современной казахской терминологии при создании терминосистем разных отраслей наук использовались и возможности родного языка, и заимствовались термины и терминологические словосочетания из русского и других языков. Исследователи терминологии в казахском языке выделяют следующие способы терминообразования: 1) лексико-семантический, 2) синтетический, или морфологический, 3) аналитический, или синтаксический и 4) калькирование.¹ Эти способы считаются общими для терминообразования во многих науках². Рассмотрим использование возможностей родного языка для образования терминов в лингвистике.

Лексико-семантический способ образования терминов состоит в том, что заимствованные или исконные казахские общеупотребительные слова приобретают термино-

¹ См.: Кайдаров А. М., Абдрахманов А. А. Казахская терминология // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР / Отв. ред. К. М. Мусаев. М., 1987. С. 40.

² Айтбаев У. А. О некоторых способах терминологизации и терминообразования в казахском языке // Известия АН КазССР. Сер. филол. 1988. № 1. С. 19.

логическое значение. В лингвистической терминологии таких заимствований немного, причем все они арабо-персидского происхождения. Это *бейтарап* (*бейтарап сөздер*), *кітап*, (*кітаби лексика*), *ғылыми* (*ғылыми тіл*), *тарих* (*тарихи грамматика*). Слов, обозначающих предметы быта, части тела человека и животных, также мало: *муше*, *буын*, *шымылдық*, *жалғау* и т. д.

Многие из перечисленных терминов обозначают родовые понятия, входят в составные термины в качестве главного компонента, могут образовывать большое количество двухкомпонентных составных терминов, например: *логикалық екпін* 'логическое ударение', *үдемелі екпін* 'восходящее ударение', *үнді екпін* 'музыкальное ударение', *ритмикалық екпін* 'ритмическое ударение', *политондық екпін* 'политоничность' и т. д. Зависимые компоненты составных терминов в большинстве своем не имеют терминологического значения в самостоятельном употреблении и приобретают его лишь в сочетании с терминами: *ашық буын* 'открытый слог', *күрделі сөйлем* 'сложное предложение', *бас әріп* 'заглавная буква', *бөгде сөз* 'косвенная речь'.

Процесс терминологизации может происходить в результате расширения значения общеупотребительных слов³. Например, слово *тіркес* 'сочетание' может употребляться для обозначения сочетания разных предметов и понятий, а в лингвистической терминологии называет сочетания звуков и слов: *дыбыс тіркестері* 'звукосочетания', *сөз тіркестері* 'словосочетание'.

Синтетическим, или морфологическим, способом образуются однословные лингвистические термины: *сөздік* 'словарь', *жалғаулық* 'союз', *есімдік* 'местоимение', *есімше* 'причастие', *толықтауыш* 'определение' и т. д.

Аффиксы казахского языка используются при калькировании иноязычных префиксов и суффиксов. В составных терминах аффиксы присоединяются к именам прилагательным, которые функционируют в терминосочетании как зависимые компоненты. Это прежде всего относительные прилагательные, выражающие атрибутивные отношения. К ним присоединяются аффиксы со значением отношения, совокупности и т. д. *-лық/-лік*, *-дық/-дік*, *-тық/-тік*. Аффиксы *-ды/-ді*, *-ты/-ті* имеют значение

³ Прохорова В. Н. Лексико-семантическое образование русской терминологии: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. М., 1983.

наличия и отношения: *лепті сөйлем, абстракты лексика* и т. д. Аффиксы *-сыз/-сіз* имеют значение отсутствия или отрицания, могут соответствовать префиксам русского языка *без-, не-*: *екпінсіз буын* 'безударный слог', *өнімсіз аффикстер* 'непродуктивные аффиксы'. Аффиксы *-нқы/-нкі, -ынқы/-інкі* показывают свойство, склонность, способность предмета к действию: *бағыныңқы сөйлем, көтеріңкі интонация*. В терминах *кітаби тіл, тарихи грамматика*, в терминологических терминах *кітаби, тарихи* имеется аффикс *-и*, часто присоединяющийся к словам арабо-иранского происхождения.

Компоненты составных терминов *салыстырмалы шырай, ауыспалы мағына* содержат сложные аффиксы *-ма+лы/-па+лы* со значением свойств, характера понятий.

Зависимые компоненты, выраженные причастием, имеют аффикс *-ған*: *оңашалаған мүше* 'обособленные члены', *редуциялаған дыбыстар* 'редуцированные звуки'. Перечисленные значения суффиксов характерны для казахского языка в целом и, в частности, для других терминосистем⁴.

Аналитический, или синтаксический, способ является наиболее продуктивным для образования составных терминов⁵. В структуре двухкомпонентных составных терминов могут быть два термина (однословных) или одним из компонентов может быть термин, а другим — общепотребительное слово, определяющее основной терминологический элемент и приобретающее в составном термине терминологическое значение, как уже говорилось раньше. Образуются по моделям терминологических словосочетаний русского языка и имея в качестве опорного компонента имя существительное, казахские составные термины отличаются от русских некоторыми особенностями в морфологическом выражении и значительно различаются видами синтаксической связи между компонентами.

Двухкомпонентные терминологические словосочетания составляют следующие части речи:

1) имя существительное+имя существительное: *зат есім*

⁴ Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962. С. 18.

⁵ Урекенова Р. А. Образование терминов в казахском языке. Алма-Ата, 1980. С. 132.

2) имя прилагательное+имя существительное: *кіші әріптер*

3) имя числительное+имя существительное: *екінші жақ*

4) причастие+имя существительное: *аяқталмаған түр*

5) имя существительное в родительном падеже+имя существительное с окончанием принадлежности *-і*: *етістіктің түрленуі*

6) имя существительное в родительном падеже без окончания+имя существительное с окончанием принадлежности *-і*: *сұрау белгісі*

7) имя существительное в местном падеже+аффикс *-гі*+имя существительное: *аффикстегі дауыстылар, түбірдегі дауыстылар*

8) относительное прилагательное+имя существительное: *ерінді дауыстылар*

Это неполный перечень моделей составных лингвистических терминов казахского языка. Синтаксическая связь между компонентами терминологических словосочетаний, в отличие от русского языка, где они связываются между собой по способу согласования или управления, в казахском языке выражается обычно изафетом I: *атау септік*, изафетом II: *сөз тәртібі*, изафетом III: *тілдің әлеуметтілігі*, управлением: *дешифровка жасау*.

Такая структура характеризует в основном двухкомпонентные терминологические словосочетания; многокомпонентные составные термины имеют свои особенности в грамматическом оформлении.

Возможности казахского языка реализуются и при заимствовании путем калькирования. Различают семантическое, словообразовательное, словообразовательно-семантическое калькирование.

При семантическом калькировании терминов «... у национальных слов появляется значение, которое есть у соответствующего иностранного слова»⁶. Семантические кальки можно обнаружить и в казахской лингвистической терминологии. Калькированию подвергаются и однословные, и составные термины русского языкознания: *есім* 'имя', *дыбыс* 'звук', *түр* 'вид', *рай* 'наклонение',

⁶ *Гринев С. В.* Терминологические заимствования: (Краткий обзор современного состояния вопроса) // *Лотте Д. С.* Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., 1982. С. 116.

қыстырма сөздер 'вводные слова', *заттық мағына* 'вещественное значение', *үн көтеріңкілігі* 'повышение тона', *сұраулық демеулік* 'вопросительная частица', *сұрау белгісі* 'вопросительный знак', *лепті сөйлем* 'восклицательное предложение', *көмекші сөздер* 'вспомогательные слова', *мәнерлі оқу* 'выразительное чтение', *дауысты дыбыс* 'гласные звуки', *дыбыс заңдары* 'законы звуков, звуковые законы', *дыбыс тілі* 'звуковой, слуховой язык', *сөз орамы* 'оборот речи', *дербес сөздер* 'самостоятельные слова', *сөз таптары* 'части речи', *ерін дауыстылары* 'губные гласные', *кірме дыбыстар* 'заимствованные звуки', *кірме сөздер* 'заимствованные слова', *дыбыс өзгерістері* 'звуковые изменения', *дыбыстық жазу* 'звуковое письмо', *жұмсақ таңдай* 'мягкое небо', *оңашаланған сөздер* 'обособленные слова', *тілдің негізі* 'основа языка', *туыстас тілдер* 'родственные языки', *дыбыс күші* 'сила звука', *ру тілі* 'родовой язык'.

Некоторые составные термины, включающие один иноязычный компонент или морфему, переводятся на казахский язык полностью; обычно же иноязычные международные терминоэлементы заимствуются, а здесь происходит их калькирование: *адекватное значение* — *сәйкес мағына*, *лингвальные звуки* — *езу дыбыстары*, *эксплозивные согласные* — *шұғыл дауыссыздар*.

Сложные термины русского языка тоже передаются в казахском языке терминосочетаниями, например: *двуязычие* — *екі тілдік*, *клинопись* — *сына жазу*, *многоточие* — *көп нүкте*, *многоязычность* — *көп тілдік*.

При словообразовательном калькировании заимствуется строение иноязычного слова или словосочетания, переводятся словообразовательные морфемы. Этот способ калькирования становится возможным потому, что в обоих языках имеются словообразовательные аффиксы с соответствующим значением и деривационными возможностями. Суффиксам русского языка *-н*, *-онн* *-ск* соответствуют аффиксы *-лық/-лік*, *-дық/-дік*, *-тық/||-тік*, *-лы/-лі*, *-ды/-ді*, *-ты/-ті*, например: *абсолютная конструкция* — *абсолюттық конструкция*, *абстрактная лексика* — *абстракты лексика*, *вибрационная фонема* — *вибрациалық фонема*, *алфавит фонетический* — *фонетикалық алфавит*, *диалектологическая карта* — *диалектологиялық карта*, *орфоэпические нормы* — *орфоэпиялық норма*, *синтаксическая конструкция* — *синтаксистік конструкция*; суффиксы *-изация* и *-ивация* передаются суф-

фиксами *-дану/-тену*: *адвербиализации — адвербиалдану, адъективация — адъективтену*.

При словообразовательно-семантическом способе калькирования переводятся значение термина и словообразовательные аффиксы: *адъективное сочетание — адъективті тіркес, академический словарь — академиялық сөздік, грамматические законы — грамматикалық заңдар, грамматическое значение — грамматикалық мағына, синтаксические обороты — синтаксистік орамдар, синонимический ряд — синонимдық қатар, редуцированные звуки — редуцияланған дыбыстар, палатальные звуки — палатальды дыбыстар, бессубъектное предложение — субъектісіз сөйлем* и т. д.

Именные терминосочетания русского языка, построенные по структуре «существительное в род. падеже без окончания+существительное в родительном падеже», калькируются в виде модели «существительное+существительное с окончанием принадлежности»: *процесс дифференциации — дифференциация процесі, тембр звука — дыбыс тембірі, момент рекурсии — рекурсия кезеңі* или в виде модели «существительное в род. падеже+существительное с окончанием принадлежности»: *назализация звуков — дыбыстардың назализациясы, гармония звуков — дыбыстардың үндестігі*. Этими же моделями казахского языка могут передаваться модели составных терминов русского языка «прилагательное+существительное»: *алфавитный порядок — алфавит реті, губной прибор — ерін приборы, глагольные образования — етістіктің түрленуі, глагольные окончания — етістіктің жалғаулары, зубные согласные — тіс дауыссыздары*.

Таким образом, калькирование является одним из продуктивных способов образования терминов с использованием внутренних возможностей языка.

КАЛЬКИРОВАННЫЕ ТЕРМИНЫ В СОВРЕМЕННОМ УЙГУРСКОМ ЯЗЫКЕ

Тюркологи констатируют, что калькирование как способ словообразования развилось и получило широкое распространение в тюркских языках в советскую эпоху в результате непосредственного влияния русского языка. Высокая степень продуктивности терминообразования посредством калькирования отмечается в казахском, азербайджанском, киргизском, туркменском и многих других языках¹. Калькированное терминообразование в современном уйгурском языке не является исключением².

Современные тюркологи выделяют следующие типы кáлек: структурные и семантические (Э. Шаахмедов)³; структурные; структурно-смысловые, семантико-морфологические, словообразовательные; семантические; смысловые (Н. Г. Гулямова)⁴; лексические, фразеологические и грамматические (Ш. К. Марданов)⁵; фразеологические, смысловые, словообразовательные (Ф. Б. Астемирова)⁶ и др. В современном уйгурском языке мы считаем целесообразным вычленение трех основных типов терминообразования посредством калькирования: структурное, семантическое и структурно-семантическое.

В указанных трех типах терминов-кáлек репрезентированы и весьма четко проявляются их основные внутренние и внешние особенности: семантика (содержание) и

¹ Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. М., 1987. С. 43, 81, 168, 248.

² Кайдаров А. Т. Уйгурский литературный язык и вопросы разработки научных принципов терминовотворчества // Исследования по уйгурскому языку. I. Алма-Ата, 1965. С. 37.

³ Шаахмедов Э. Калькирование с русского на узбекский язык: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1974. С. 8, 18.

⁴ Гулямова Н. Г. Русские лексические заимствования в узбекском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1975. С. 16.

⁵ Марданов Ш. К. Семантико-стилистическая характеристика русских лексических заимствований в современном узбекском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. М., 1983. С. 8.

⁶ Астемирова Ф. Б. Роль русского языка в формировании кумыкской лингвистической терминологии // Советская тюркология. 1980. № 3. С. 27.

структура (форма) и их взаимодействие⁷. Дифференциация первых двух типов терминов-калек общепризнана в языкознании (Л. А. Булаховский, Л. П. Ефремов), а мотивированность третьего типа мы попытаемся обосновать на примере. Рассмотрим уйгурский термин-неологизм *өзгәртип қуруш*, состоящий из деепричастия прошедшего времени *өзгәртип* 'изменив' и имени действия *қуруш* 'строительство', которые в сочетании образуют термин эпохи современных революционных преобразований в стране — 'перестройка'.

Многие термины современного уйгурского языка появились в результате структурно-семантического калькирования: *болавелиш усули* 'арендный подряд', *сунъий һәмра* 'искусственный спутник', *идеология майдани* 'идеологический фронт', *ижабий қәһриман* 'положительный герой', *синипий күрәш* 'классовая борьба', *ясалма асас* 'производная основа', *тоғра толқутғучи* 'прямое дополнение', *социалистик мусабиқә* 'социалистическое соревнование' и т. д.

К особенностям калькирования с русского языка мы относим следующее.

В области структурного калькирования:

структурное соответствие: *над-строй-ка* — *үст-қурулма*, *одно-родный* — *бир хил*, *пяти-лет-ка* — *бәш жиллиқ*, *обособл-ение* — *ажрити-л-иш* — и несоответствие частей (морфем) объекту калькирования (ОК): *производ-ство* — *иш-ләп чиқириш*, *со-подчинение* — *таң беқиниш*, *мясные консервы* — *гәштин қилинған консерва* и др.;

сохранение: *белые пятна* — *ақ дағлар*, *родственные языки* — *қериндаш тиллар*, *свое-образный* — *өзигә хас*, *сторон-ник* — *тәрәп-дар* — и несохранение расположения компонентов ОК и термина-кальки: *сравнительно-исторический метод* — *тарихий селиштуруш метод*, *венки сонетов* — *сонетлар дәстиси*;

последложные конструкции при калькировании составных терминов: *диалектная лексика* — *диалектқа аит лексика*, *смысловая аналогия* — *мәна жәһәттин аналогия*.

В области семантического калькирования:

развитие новой семантики при исходной структуре

⁷ Более подробно об этом см.: *Семятова Г. И.* Составные филологические термины-кальки в современном уйгурском языке // Изв. АН КазССР. Сер. филол. 1987. № 4. С. 50—54; *Она же.* Формирование филологических терминов в современном уйгурском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1988. С. 17—20.

(наполнение старой формы новым содержанием) вследствие влияния ОК: *ашкарилиқ* 'ясность' — *гласность*, *тоқулма* 'тканый' — *завязка*, *пәрдә* 'занавес' — *акт*, *алмаш* 'смена' — *местоимение*.

В области структурно-семантического калькирования: развитие новой семантики в результате неординарной сочетаемости слов (взаимодействие содержания и формы) под влиянием ОК и, как следствие, — расширение возможностей сочетаемости собственно уйгурских слов.

В плане калькирования интернациональных терминов примечателен опыт синьцзянских уйгуроведов: максимальное и преимущественное использование ресурсов уйгурского языка: *реализм* — *чинлиқ*, *телевизор* — *син алғуч*, *магнитофон* — *үн алғуч*, *лексикограф* — *луғәтшунас*, *лексикография* — *луғәтшунаслиқ*, *фигурное катание* — *бәдий муз телиш*, *специфика* — *хаслаштуруш*, *градация* — *тәндаш күчәйтмә* и др. По нашему мнению, данный факт заслуживает всяческого одобрения, поскольку активизируются возможности всех языковых уровней.

А. У. КАРИБАЕВА

ФОРМИРОВАНИЕ КАРАКАЛПАКСКИХ СПОРТИВНЫХ ТЕРМИНОВ ПУТЕМ ПЕРЕВОДА И ЗАЙМСТВОВАНИЯ

Становление и развитие спортивных терминов в каракалпакском языке тесно связано с историей развития физической культуры и спорта в Каракалпакии, которое ведет свое начало от Октябрьских преобразований. До революции в этом крае спорт не развивался, если не иметь в виду национальных игр. Теперь в автономной республике культивируется более 30 современных видов спорта. По 26 из них сборные команды республики участвуют в соревнованиях¹.

С развитием спорта формировалась и его национальная терминология. В настоящее время по нашим под-

¹ Годовые отчеты за 1981—1986 гг. Архив Госкомспорта ККАССР.

счетом в каракалпакском языке употребляется более 3000 терминов и терминологических сочетаний по физкультуре и спорту.

Спортивная лексика каракалпакского языка формировалась прежде всего под влиянием русского языка — языка межнационального общения народов СССР. Поэтому в терминологических словарях и словарях-справочниках значительное место занимают заимствованные именно из русского и через русский язык термины.

Заимствования слов и терминов из русского языка в каракалпакский язык проникали тремя путями:

а) путем прямого проникновения, без изменений структуры: *аут, бадминтон, баскетбол, волейбол, биатлон, бейсбол, бильярд, бобслей, брасс, батерфляй, бутсы, гимнастика, гичка, капа, кроль, нокдаун, нокаут, партер, трамплин, хоккей, цейтнот, шайба, шашки, шиповки, штангетки, теннис, городки, акробатика, аэробика* и т. д.;

б) путем параллельного употребления русских слов с соответствующими эквивалентами в каракалпакском языке: *судья — төреши, арбитр — дәлдәлиши, бита — кентей, бокс — мушласыу, канат — арқан, шахматы — шатраш, футбол — былғары топ, тренер — шынықтырғушы, фехтование — қылышласыу, стрельба — оқ атыу, плавание — жузиу, борьба — гурес, борец — палұан* и т. д.

Термин *футбол* заимствован из английского (*football: foot 'нога', ball 'мяч' — 'ножной мяч'*). Сейчас семантика этого термина расширилась: все чаще употребляется *кожаный мяч*. В каракалпакской прессе наряду с термином *футбол* употребляется термин *былғары топ*, например: *Целинник стадионында былғары топ — 88 футбол жарысы өтті* 'На стадионе «Целинник» проводились соревнования по футболу «Кожаный мяч-88»' (Жас Ленинши. 1988). Термин *былғары топ* означает, с одной стороны, спортивный инвентарь — мяч, а с другой — спортивную игру с этим инвентарем. Налицо — перенос значения. Этот термин более употребителен, чем *кожаный мяч*;

в) путем калькирования с русского: *ручной мяч — қол тобы, конный спорт — ат жарысы, стрельба из лука — сары жайдан оқ атыу, акробатика — дәруаз, ворота — дәруаза, вратарь — дәруазаман, зритель — тамашағай, кеды — кета* и т. д.

Не все переводы точные, а точность термина, как известно,— первое требование к терминологической систе-

ме любого языка. Например, перевод термина *стрельба из лука* — *сары жайдан оқ атыу* неточный. Более точным является *оқ жай атыу*. Он употребляется в художественной литературе и периодике, а также в некоторых исследованиях ученых, и его нужно закрепить в каракалпакской лексике. Термин *байдарка* заимствован из французского. В каракалпакском языке употребляется вместо него *қайық* — заимствование из турецкого языка (*каюк* 'небольшая речная лодка с плоским дном и двумя веслами'). Составные термины *байдарка-одиночка* (фр. *кауак топорласе*), *байдарка-двойка* (фр. *кауак бірлесе*) в каракалпакском языке соответственно переведены как *бир кисилик қайық* и *еки кисилик қайық*. Таким образом, в каракалпакском языке закрепляется *қайық* и *байдарка*.

В разговорной речи каракалпакского языка встречается термин *барата* и *баратар*. Это фонетическое освоение терминов *ворота* и *вратарь*. В каракалпакском языке имеются эквиваленты этим терминам: *дәрүаза*, *дәрүазаман*.

Термин *дәрүаза* заимствован из арабского (*дорвоза*), а термин *дәрүазаман* образовался путем присоединения к основе суффикса *-ман* узбекского языка. Эти термины употребительны в прессе.

Половина терминов исследованного нами лексического материала построена морфологическим путем словообразования на базе исконной и заимствованной лексики. Рассмотрим термины, образованные с помощью наиболее продуктивных аффиксов.

Аффиксы *-шы/-ши* присоединяются к основам заимствованных слов и образуют имя деятеля, указывающего на его профессию или занятие: *баскетболшы*, *волейболшы*, *хоккейши*, *велосипедши* и т. д.

В спортивной терминологии этот аффикс практически является единственным аффиксом, посредством которого образованы группы терминов со значением лица: *хужимши* — *нападающий*, *қорғаушы* — *защитник*, *дәлдәлиши* — *арбитр*, *төрешши* — *судья*, *дәрүазшы* — *акробат* и т. д.

Названия спортивных действий образуются в современном каракалпакском языке от глагольных основ при помощи аффиксов *-ў*, *-ыў*, *-иў*, *-уў*: *жуўырыу* — *бег*, *секириў* — *прыжок*, *ылақтырыў* — *метание*, *шалыў* — *подножка*, *шынығыў* — *закаливание*, *беллесий* — *борьба на поясах* и т. д. При помощи этих же аффиксов образуются

терминологические сочетания, обозначающие действия спортсменов: в футболе — *топ куўуў, топ тебиў, сыртқа кетиў (аут)*; в конном спорте — *озып кетиў, атқа минуў, мәрреге жетиў*; в борьбе — *гурес тутуў, таўлап урыў, иштен шалыў, белин буўыў, жамбас урыў, аяқтан шалыў, қашып гуресиў, хәмелге өтиў* и т. д.

Термины, обозначающие различные спортивные орудия, образуются с помощью аффикса *-лас/-лес*: *қылыш-лас — фехтовать, қарсылас — противник, бәсекелес — соперник, бокслес — боксировать*.

Аналитический способ образования терминов реализуется путем словосложения, аббревиации, путем создания словосочетаний и полукáлек.

Прямое заимствование русских и иностранных аббревиатур повлекло за собой их расшифровку на родном языке, т. е. образование новых спортивных терминов. Приведем примеры.

1. Прямое заимствование русских аббревиатур: *ДСО* (Добровольное спортивное общество) — *Ықтыярлы спорт жәмийети*, *ДСШ* (Детская спортивная школа) — *Балалар спорт мектеби*; *ДЮСШ* (Детская юношеская спортивная школа) — *Балалар хәм жас өспиримлер спорт мектеби*; *СДЮСШ* (Сельская детская юношеская спортивная школа) — *Аўыллық жас өспиримлер спорт мектеби* и т. д.

2. Заимствование иноязычных аббревиатур через русский язык: *ФИФА* (фр. *FIFA — Federation Internationale de Football Association* — русс. Международная федерация футбольных ассоциаций — ккалп. *Футбол аўқамының халық аралық федерациясы*).

ФИДЕ (фр. *FIDE — Federation Internationale des Echecs* — рус. Международная шахматная федерация — ккалп. *Халық аралық шахмат федерациясы*) и т. д.

Спортивные термины, возникшие на основе русской интернациональной лексики, в каракалпакском языке употребляются в форме полукáльки, например: *ярым финал* 'полуфинал', *академиялық ескек есиў* 'академическая гребля', *фигуралы сырғанақ тебиў* 'фигурное катание', *жеңил атлетика* 'легкая атлетика', *сайланды команда* 'сборная команда', *синхронлы жузиў* 'синхронное плавание', *топлы хоккей* 'хоккей с мячом', *суў полосы* 'водное поло', *стол устиндеги теннис* 'настольный теннис', *пәтли боксер* 'боксер темповик', *дәстүрий турнир* 'традиционный турнир', *стендлик оқ атыў* 'стендовая

стрельба', *шөп устиндеги хоккей* 'хоккей на траве', *штраф урыу* 'штрафной удар', *мүйештен тебиу* 'угловой удар', *тактикалык шеберлик* 'тактическое мастерство', *агрессив боксшы* 'агрессивный боксер', *актив хужим* 'активное наступление', *сегизунциялы қолғап* 'восьмиунцовые перчатки', *классикалық гурес* 'классическая борьба', *марафонлық жууырыу* 'марафонский бег', *свеча урыу* 'передача свечой', *рингтиң мүйеши* 'угол ринга', *шерек финал* 'четвертьфинал', *бурынғы чемпион* 'экс-чемпион' и т. д.

В последнее время в периодике наблюдается терминологическое «разнообразие». К. Кошанов², например, использует такие спортивные термины, как *шөп, шым устиндеги хоккей* 'хоккей на траве', *СССР спорт мастери* 'мастер спорта СССР'.

В каракалпакском языке имеется соответствующий эквивалент этих терминов — *шөп устиндеги хоккей, СССР спорт шебери* и др. В других соседних тюркских языках они передаются по-другому, например: в казахском — *көгалдағы хоккей*, в узбекском³ — *майсазорда хоккей уйини*.

По нашему мнению, в современном каракалпакском языке нужно использовать *шымдагы хоккей* 'хоккей на траве', *стол тенниси* 'настольный теннис', *оқ жай атыу* 'стрельба из лука', *сырғанақ спорты* 'конькобежный спорт', *хэзирги бес гурес* 'современное пятиборье' и. д. Потому что термин должен быть кратким и соответствовать точно смыслу термилируемого явления, предмета.

В заключение отметим, что спортивные термины пополняют словарный состав каракалпакского языка.

² Кошанов К. Спорт терминлери хақында // Нөкис университети. 1983. № 19.

³ Исмаилов Р., Норкин М. Русча-узбекча физкультура ва спорт терминлари изоҳли луғоти. Ташкент, 1961. 90-б.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ И РУССКАЯ ЛЕКСИКА В ЯЗЫКЕ КАЗАХСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Большую роль в распространении интернациональных слов, в том числе и терминов интернационального характера, играет казахская советская художественная литература, в которой широко представлены различные пласты интернациональной и русской лексики из разных сфер общественной жизни. Так, в романе Г. Мусрепова «Солдат из Казахстана» мы встречаемся с заимствованной военной лексикой: *батальон, армия, взвод, дивизия, окоп, сержант, снаряд, автомат* и др. В повести А. Тажибаева «Рассказы Жаданова» много заимствованных слов из сферы искусства, в основном музыкального: *ансамбль, артист, балерина, дирижер, композитор, консерватория, квартет, оркестрант, опера, режиссер, репетиция* и др. В романе С. Муканова «Школа жизни» использованы иноязычные слова из области науки, техники и культуры: *коммунизм, логика, партия, роман, музей, инструмент* и др. Всю совокупность заимствованной лексики, собранной нами, распределим по тематическим группам. Они суть следующие.

1. Общественно-политические термины, в том числе и советизмы: *партия, пленум, социализм, большевик, съезд, митинг, революция, совет, коммунист, комсомол, коммунизм, ленинизм, капитализм, устав, программа, указ, конгресс, пролетариат, демонстрация, антифашист* и др.

2. Сельскохозяйственная лексика: *агроном, бригада, звено, совхоз, трактор, колхоз, ферма, комбайн, крестьянин, зоотехник, маслопром* и т. п.

3. Заимствования из области культуры и искусства: *роман, повесть, новелла, экран, кинокартина, театр, опера, концерт, балет, архитектура, композитор, консерватория, артист, антракт, балалайка, пьеса, музыка, кино, драма, фильм* и т. п.

4. Индустриальная лексика: *комбинат, завод, станок, токарь, цех, машина, механик, кран, карбид, экономия,*

бульдозер, поезд, вагон, самолет, телевизор, радио, атом, лаборатория, техника и т. д.

5. Военная лексика: *артиллерия, батарея, гвардия, лейтенант, генерал, солдат, катюша, траншея, рота, взвод, полк, дивизия, авария, штаб, политрук, сержант, комиссар, военком, командир*. В связи с освоением космического пространства заимствованы слова *ракета, космодром, космонавт* и т. д.

6. Лексика с названиями одежды, обуви и т. д.: *плащ, свитер, галстук, юбка, пальто, шорты* и т. д.

7. Названия продуктов питания, блюд, напитков, кондитерских изделий: *шоколад, пирог, селедка, печенье, борщ, котлеты, лимонад, торт, кэмпит 'конфеты', салат, колбаса, сухарь, винегрет, крупа* и т. д.

8. Названия предметов быта: *самаурын 'самовар', стакан, шкаф, диван, штор, чемодан, графин, сумка, холл, вигвам, рюмка, лампа, салфетка, сервант, поднос* и т. д.

9. Названия, связанные со специальностью людей: *агроном, инженер, слесарь, техник, физик, математик, историк, шофер, бухгалтер, доктор* и др;

10. Названия административных должностей: *директор, завуч, секретарь, председатель, начальник, завхоз* и т. д.

11. Спортивная лексика: *бокс, футбол, волейбол, спортсмен, стадион, чемпион, коньки, физкультурник* и др.

При освоении этих слов первоначально (20—30-е гг.) бытовали различные варианты произношения. Например: *коммунист//кэмонес, кереует//карауат 'кровать', самауырын//самауыр 'самовар', кэсенке//кэстенге 'косынка', бэтенка//бэтенки 'ботинок'* и т. д. Однако в дальнейшем наиболее приемлемые из них нормализовались, устранив тем самым дублетные ряды. Но несмотря на то что подавляющее большинство слов, заимствованных из русского языка, в настоящее время произносится так же, как и в русском языке, имеется масса слов, которые осваивались согласно произносительным нормам казахского разговорного языка. Например, уже узаконены написание и произношение таких слов, как *бәтіңке 'ботинки', купәйке 'фуфайка', пенжак 'пиджак', резеңке 'резина', жәрменке 'ярмарка', үстел 'стол', шәйнек 'чайник'*, количество которых не превышает ста.

С точки зрения произносительной нормы все заимст-

вования можно сгруппировать следующим образом:

1. Интернациональные слова, сохраняющие свой исходный морфологический и фонетический облик: *ректор* <лат. *rector* [rektoɾ], *доктор* <лат. *doctor* [dɔktoɾ], *но-та* <лат. *nota* [nɔta], *пленум* <лат. *plenum* [plenuɱ] и др.

2. Слова, незначительно отличающиеся в произношении, близкие по фонетическому облику к казахскому языку: *медицина* <лат. *medicina* [medisina], *фамилия* <лат. *familia* [familia], *индустрия* <лат. *industria* [indastɾia], *бригада* <фр. *brigade* [brigade] и т. д.

3. Интернационализмы с фонетическими изменениями: *кардинал* <лат. *Cardinales* [kardinalis], *магнит* <гр. *Magnetis* [magnetis], *музыка* <гр. *musike* [musikə] и т. д.

Если в составе интернациональной лексики английского происхождения есть не свойственная казахскому языку фонема, то она либо совершенно изменяется, либо заменяется более или менее схожей в фонетическом отношении фонемой. Например: *кеб* [кэб] <англ. *cab* [kʌb], *джентельмен* [жентельмен] <англ. *gentleman* [dʒentlmən], *митинг* [митинг] <англ. *meeting* [mi:tiŋ].

В целом же английские слова в казахском языке подвергаются основательным фонетическим изменениям.¹

Согласные в словах английского происхождения не претерпели столь серьезных изменений, за исключением отсутствующих в русском литературном языке звуков /w/ и /ŋ/, которые передаются соответственно *в* и *нг*. В казахском языке на письме они передаются в русской графике, однако произносятся близко к английским произносительным нормам, поскольку эти звуки характерны и для казахского языка. Ср. каз. *тең* [teŋ] 'равный', *өт* [wɔt] 'желчь' и т. д.

Интернациональные слова, вошедшие в любой из языков мира, в том числе и в казахский, подчиняются грамматическим законам данного языка, и, таким образом, грамматическая связь этих слов с первоисточником прекращается.

Большинство слов греческого и латинского происхождения вошли в казахский язык через посредство русского языка и употребляются в соответствии с этимологом или

¹ См. об этом подробнее: *Калиев Ж.* Обучение английскому произношению в казахской школе: (Пособие для учителя). Алма-Ата, 1969.

же формами их во французском и английском языках. Например: каз. *перспектива*, фр. *perspective* < лат. *perspicere*, англ. *perspective*, рус. *перспектива* и т. д.

Исследование интернациональных слов европейского происхождения, употребляющихся в современном казахском языке, показывает, что они в основном представляют категории существительного и прилагательного.

Многие слова, заимствованные вначале как узкие термины, с течением времени становятся общенародными, служат основой для образования новых слов, ср. *коммунист* < *коммунистик* 'коммунистический', *коммунисте* 'по-коммунистически' и т. д.

Некоторые же заимствования, связанные со старыми реалиями, переходят в разряд историзмов. Таковы, например, дореволюционные заимствования *болыс//волость*, *волостной управитель*, *губернатор*, *гимназия*, *шенеуник* 'чиновник', *соқа* 'соха' и т. д.

Семантическое развитие интернациональных слов в различных языках протекало по-разному. Оно зависит от специфических внутренних закономерностей и конкретной истории того или иного языка. Общий источник происхождения еще не означает семантической тождественности слова. Слово переходит из одного языка в другой не со всеми своими значениями. Каждый язык заимствует лишь нужные ему значения.

Наиболее заметные сдвиги произошли в семантике слов греческого и латинского происхождения, которые составляют древнейший пласт заимствований во всех языках мира, в том числе и в казахском. Так, слово *профессор* из лат. *professor* 'наставник' в современном английском языке употребляется в значениях 'профессор, преподаватель, исповедующий религию'. В русском и казахском языках это слово употребляется в значениях 'профессор, ученый, преподаватель'. Таким образом, в русском и казахском языках это слово употребляется в более узком значении, чем в английском. Слово *прогресс* из лат. *progressus* 'развитие нового, передового; движение вперед' употребляется в казахском языке в том же значении, что и в русском. В английском языке это слово имеет значения: 'развитие, продвижение, достижения, успехи, ход событий'.

Как известно, общеупотребительная лексика в определенной степени обогащается за счет специальной терминологии; некоторые слова терминологического харак-

тера не всегда употребляются в языке в одном и том же значении.

Широко, например, освоены современным казахским литературным языком слова французского происхождения типа *бригада*, *кадр*, *бомба* и др. Слово *бригада* фр. *brigade* во французском первоначально употреблялось как военный термин. В настоящее время это слово в нашей стране употребляется в значении 'группа работников, объединенных с целью выполнения определенной задачи'. И в современном казахском языке слово *бригада* в различных словосочетаниях и предложениях чаще всего употребляется как нетерминологическое. Например: *өте сапалы істейтін бригада* 'бригада отличного качества'; *трактор бригадасы* 'тракторная бригада', *егіс бригадасы* 'полеводческая бригада'. Ср. *Тек комсомол бригадасы кірпіш, тас үйін жатыр...* Только комсомольская бригада собирала кирпич и камень (Ерубаяев С. Мои ровесники).

Слово *ферма*, фр. *ferme*, лат. *firma* в современном русском и казахском языках употребляется в значении 'специализированное хозяйственное предприятие колхоза, совхоза или при сельскохозяйственном учебном заведении'. Это слово широко используется в различных сочетаниях и предложениях, связанных с сельской жизнью: *колхоз фермасы* 'колхозная ферма', *мүйізді ірі қара фермасы* 'ферма крупного рогатого скота', *қой фермасы* 'овцеводческая ферма', *құс фермасы* 'птицеводческая ферма', *сүт фермасы* 'молочная ферма'.

Во многих случаях в казахских и русских интернациональных словах значения совпадают, что подтверждает факт заимствования этих слов через русский язык.

В некоторых случаях иноязычные слова, имея несколько смыслов, в переводе могут выступить только в прямом значении.

Слову *лидер* соответствуют в казахском *басшы*, *жетекші*, *көсем*, *глава*, *руководитель*, *вождь*, а также *лидер*, *озат*, а английское *leader* употребляется в значениях: 1) 'руководитель политической партии, профсоюза' и т. д., 2) 'крупный эскадронный миноносец', 3) 'спортсмен или спортивная команда, идущие первыми в соревнованиях'.

Возьмем интернациональные слова, относящиеся к сфере искусства: фр. *artiste*, англ. *artist*, нем. *Artist* и исп. *Artista*; они означают 'исполнитель ролей в драма-

тических или музыкальных спектаклях'. В казахском языке это слово имеет более широкое употребление в сочетаниях: *халық артисі, еңбегі сіңген артист, опералық артист, драма артисі, балет артисі*.

Другой пример. В русском и казахском языках слово *драматург* имеет значение 'автор драматических произведений', а немецкое *Dramaturg* употребляется в значении 'режиссер, заведующий репертуаром в театре'.

Аналогичные семантические явления можно обнаружить и в некоторых тюркских языках, например в киргизском. Английское слово *sketch* 'эскиз, набросок, беглый очерк' в казахском языке выражено как *әжуа мазақ мазмұндағы ықшам пьеса*, в киргизском — *тамашалоо мазмұндағы қыска эстрадалық пьеса*.

С точки зрения соответствия или несоответствия русского и казахского переводов интернациональные слова можно разделить на следующие группы: 1) интернационализмы, совпадающие с казахскими словами не во всех значениях; 2) интернационализмы, совпадающие и по форме и по значению; 3) интернационализмы, совпадающие по форме, но различные по значению; 4) интернационализмы, совпадающие в обоих языках по форме, но значение которых определяется контекстом.

Таковы некоторые наблюдения над освоением казахским языком русской и интернациональной лексики.

Ө. А. АЙТБАЕВ

ҚАЗАҚ АУДАРМА ҒЫЛЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ С. О. ТАЛЖАНОВТЫҢ РОЛІ

Өлшеулі өмірдің әрбір күні тағдыр сыйы екенін әркім өзінше бағаласа керек. Сол қайталанбас, қайтып келмес күндер әрбір пенденің басынан әр алуан күй мен сапада өтпек. Бағзы біреулер от басы, ошақ қасының күйін күйттеп, өз тірлігін берік ұстайды. Енді біреулер өзінің де, өзгенің де қамын жеп, содан алатын өмір ләззетін қанағат тұтады. Ал үшінші біреулер бас қамынан

гәрі ел қамын, орта қамын артық санап, сол жолға өмірін сарп етеді. Таразыласақ, бұл үш түрлі сападағы үш жаран да өмір, тіршілік атты зәулім ғимараттың қажетті бөлшектері, орын орнына қаланатын кірпіштері. Өмірге бәрі де керек, бәрі де қажет.

Осы бір қарабайыр өлшем тұрғысынан қарайтын болсақ, Сәйділ Омарұлы Талжановты өте күрделі де қызық тұлға қатарында бағалар едік. Бүкіл өмірін, қалдырған еңбегін саралап шыққанда, көрген-білгенін кейінгілерге айтып, жазып кетсем деп асыққан адамның кейпін көруге болады.

Қазақ ССР Ғылым академиясының қара шаңырағы аталуға қақысы бар Тіл білімі институтының тарихында ғылым мен мәдениетте із қалдырған, сөйтіп көптің көңілінен шығып, көкейінен орын алған зиялылар бар, бірақ олар көп емес. Біздің ойымызша, арғы-бергі тарихты қозғап, жатқа соғатын әңгімешіл эрудициясымен, аудармашылық шеберлігімен, жазушылық дарынымен артына кейінгі ұрпақ сүйінер із қалдырған адамның бірі — С. О. Талжанов. Өмірдің соқтықпалы-соқпақты сүрлеуін шарлап, ащы мен тұщыны жеткілікті татқан ғалымның өмір жолында, әсіресе кейінгі ұрпаққа ой салар өнегелік үлгілер мол. Соларды саралап, пікір тарату, шынын айтқанда, оңай емес. Оқырмандар алдында ақталып алар бір-ақ нәрсе, марқұмның ғылым ордасына келген кезіне куәгер ағайынның бірі болғандығымыз ғана; күнделікті қызмет бабында көп қырлы азаматтың қайсыбір қылығы көңілге түйіліп, есте қалған еді. Біз көбінесе сол ретпен келіп пікір таратпақпыз, мұның үстіне біздің білмегенімізді толықтырған көптеген қосалқы материалдар болды. Олардың ішінде, әсіресе, замандастары мен қаламдастарының естеліктері мен жазғандары және зайыбы Зура апайдың көздің қарашығындай сақтап отырған керекті мәліметтерінің көп көмегі тиді.

Бір үйдің туы жығылғанмен, артында түтінін өшірмей, ордасын орнықтырып отырған бұл кісідей салауатты жанның қалғаны Сәкеннің мерейін көтере түскен тәрізді. Сонымен жұртшылық еске алып ілтифат көрсететіндей, Сәйділ Омарұлының ел үшін еткен қандай еңбегі бар еді, не тындырып, нендей қажетімізді өтеп еді? Біз осы сұрақтарға жауап беруге тырысамыз. Марқұмның 70 жылдығында жазушы Ғабиден Мұстафин: «Менің көз алдыма әманда өз тұтастарының көбінен алғыр, көбінен білімді, оқығаны, тоқығаны көп, бүкпесіз

адал да аңқылдаған ақ көңіл Сәйділ елестейді» деп суреткерге тән танымпаздықпен әділін айтып, ақтарыла жазған еді. Алайда тумысынан алғырлыққа, адалдыққа баулынған С. Талжанов ә дегеннен білімді, білікті азамат бола қоймағаны белгілі. Өзінің 70 жылға таяу жасаған өмірінде тағдыр оны талай тар жол, тайғақ кешулерден өткізіп, шыңдап, ширатып шығарғаны мәлім.

Омар Талжанов семьясында дүниеге келген жеті ұлдың ең кенжесі Сәйділ Омарұлының өмір жолдарын ой елегінен өткізсеңіз, ең алдымен сол кезеңдегі көп зиялылардың болмысына тән тарихты, екіншіден, Сәкеннің өзіне ғана, соған ғана тиесілі өмір соқпақтарын танимыз. Ол оқуды 1921 жылы Орынбор қаласында сауатты ағасының бірі, коммунист Әшім Омаровтың қолында жүріп, орысша бастайды. Сөйтіп 1928 жылы Петропавловскиде 9 кластық орыс мектебін бітіреді. Дәл сол жылы Ташкент қаласындағы САГУ-дің Шығыс тілдері факультетіне түседі. 1931 жылы оның иран тілі бөлімін аяқтаған соң, кездейсоқ жағдайларға байланысты, ол диплом алуды да күтпей Алматыға аттанады. Алматыға келісімен ол қызмет істей жүріп, 1934 жылы ҚазПИ-дің толық курсы бітіріп шығады. Ол бұл кезде (1931-ден 1933 жылға дейін) Халық ағарту комиссариатында, сосын ауыл шаруашылық институтында тіл, әдебиет кафедрасының, алдымен ассистенті, кейінірек (1934 жылдан 1937 жылға дейін) доценті, менгерушісі болып педагогикалық жұмыспен айналысады. 1956—1958 жылдары қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасында проза бөлімінің, редакторы, аға редакторы қызметін атқарады.

Ал 1958 жылдан өмірінің соңғы сағатына дейін ол Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтында еңбек етті, кіші ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкер ретінде ғылымның жаңа саласы — аударма мәселесімен айналысты.

Сәйділ Омарұлы творчестволық жұмыспен 21 жасында, яғни 1927 жылдан бастап шұғылданған. Ең әуелі өлең жазады, сосын әңгімеге ауысып, ара-арасында сын мақалалар бере бастайды. Сөйтіп әдеби процеске өзінің көзқарасын білдіріп төрелік айтуға ыңғайы бар екенін танытады.

Жалпы Талжановтың бүкіл ғылыми-творчестволық қызметін негізгі үш түрлі салаға жіктеп қараған дұрыс

тәрізді. Ол белгілі жазушы, білікті маман, аудармашы, танымал ғалым.

Талжановтың жазушы ретіндегі кредосы жамандық атаулымен айкасқан жақсылықты үлгі ету. Оның қай шығармасын саралап шықсаңыз да, ең алдымен осындай мақсат көзделетінін байқау қиын емес. Соны басқаларға ұқсамайтын өзгеше әдіс, амал арқылы, Талжановқа тән тіл, сөз өрнектерімен береді. Бұл оның даралық сипатын танытып келе жатқан қасиеттің бірі еді.

Әрине, творчествомен айналысқан оның алғашқы кезеңі албырттық пен ала-құлалықта байқатпай тұрмайды. Өзінің жазу өнеріне деген ықыласы мен мүмкіндігін барлау ретінде ол әдепкіде әр қилы жанрға қармақ тастап, көркем өнер дариясында қалам қалтқысын ойнатып көргенге ұқсайды. Ол бірде өлең, енді бірде әңгіме, очерктер жазумен әуестенеді. Тіпті ауыл шаруашылығын өркендетуге байланысты да пікір таластырып қалатын тұстары бар.

Бастапқы кезеңнің айтулы белгісінің бірі ретінде, ақын Талжановтың 1928 жылы көсеміміз Ленинге арнап жазған «Жолбасшы» атты өлеңін еске түсіруімізге болады. Өлеңнің поэзиялық сапасын, сыпатын сарапқа салмағанның өзінде, әдеби процеске жаңа араласа бастаған жас қаламгер С. О. Талжановтың социалистік өмір жайындағы түсінік пайымының ерте жетіле бастағанын танытатын бір дерек бұл. Содан кейінгі сүбелі туындысы «Сералы» (1934 ж. «Әд. Майд.» жур. 7—8 санында басылған) повесі. Бұлар жазушы С. Талжановтың алғашқы адымын танытса, қалам сілтесін шеберлікпен шендестіре бастаған шығармалары деп 50—60 жылдары жарық көрген, «Сейфулланың Сәкені» (1959), «Ұлдай кегі» (1968) повестері мен «Қайып қарттың әңгімесі» (1961), «Адам туралы толғау» (1965) т. б. туындыларын атау керек.

Халқымыздың ардақты ұлы Сәкен Сейфуллиннің әдеби образын жасауға аталған повестің өзіндік орны бар десек артық болмас. Ол революционер Сәкеннің көпшілік біле бермейтін мол қасиетін ертерек елге жеткізсем деп асыққандай, әралуан керекті-керексіз оқиғаларды кірістіріп, кейде шашырандылыққа ұрынатын жері де бар. Қайсыбір басы артық кейіпкерлер де жүре береді. Алайда бұл повесть халқының болашағы үшін ешнәрседен тайынбайтын күрескердің бейнесін жасап берді. Жалпы С. Талжанов творчествосының мол бір саласы

осы сәкентануға арналады. Мәселен, Сәкеннің жазушылық талантын айқынырақ көрсететін «Ұлдай кегі» повесінде де негізгі кейіпкердің бірі астыртын әрекетте жүрген Сәкен. Ал «Есен толғауларындағы» Сәкен жаңа заманның жақсылығын жырлаушы суреткер ақын ретінде еске алынады. Мінеки, осының бәрі жазушының сәкентануға елеулі үлес қосқанын дәлелдейтін әдеби мәліметтер.

Сәйділ Омарұлының жазушылық өнерін шындай түскен бір сала — аударма. Шынтуайтқа келсек, ол ең алдымен аудармашы. Мәдени өміріміздің қат-қабат шаруасы мол сонау бір кезеңдерде С. Талжанов өзінің білімі мен сауатын аудармашылық өнерге жұмсаған. Аударма дегенде оның сала-саласы көп қой. Соның қай-қайсысында да аудармашы Талжановтың қолтаңбасы қалып отырған.

Аударма өнерін халықтар достығының бірден-бір дәнекері деп жүрміз. Шынында да, бұлар өнердің ең бір ауыр жүгін арқалаған ардагер азаматтар. Міне солардың нақ ортасында С. Талжановтың тұлғасы айқынырақ көрінеді.

Ол өзінің саналы өмірін түгелге жуық осы өнерге сарп етті десек те болады. Орыс тілін жете меңгерген және оның рухани мәдениет үлгілерін құмарлана оқыған, құныға бойға сіңірген жас талапкердің осы тұстағы еңбегі ауыз толтырып айтарлықтай. Ә дегеннен-ақ мәдени революция армиясының сапында болудың өзі оны өмірдің қайнаған қазанына салып жібергендей.

Советтік Қазақстанның алғашқы жылдары онша жеңіл бола қоймағаны тарихтан мәлім. Білімге сусаған қазақ халқының алдында, ең алдымен, жаппай сауаттану міндеті тұрды. Сосын мәдени мағлұматын кеңейтіп, дүниетанымын терендете түсу қажет еді. Шаруашылықты, экономиканы, ғылымды дамыту үшін де сауат керек болатын. Міне сол себепті, көптеген басқа зиялылар қатарында Талжановтың аударма шаруашылығымен айналысуы осындай елдік мүддені орындаудан туса керек. Мәдени өремен дүниетанымды кеңейтуге септігін тигізер әр қилы әдебиетті ана тілімізге аудару Талжанов тәрізді азаматтардың халық алдында сіңірген еңбегін әйгілей түседі.

Сәйділ Омарұлы кезеңнің, дәуірдің қажетін өтеуге тиісті әдебиеттің (шаруашылық, мәдениет, медицина, халық ағарту т. т.) қандайын болса да аударма жүріп,

Біртіндеп өзінің икемі көркем аударма жағында екенін түсінеді. Халқына алдымен жеткізгісі келген жазушылар — М. Горький, Ф. Достоевский, А. Пушкин, В. Белинский. Осының өзінен-ақ жас аудармашының талғамы мен батылдығын аңғаруға болады. Аудармадағы тырнақалдысы — М. Горькийдің «Суайт саршымшық пен шыншыл тоқылдақ туралысы» (1929) талапкердің кеудесіне творчестволық сенім ұялатқан тәрізді. Әйтпесе, осыған іле-шала, ол, мейлінше күрделі де терең толғанатын психолог жазушы Ф. М. Достоевскийдің «Бишарасына» (1935) баруын қалай түсіндіруге болады? Бұл да творчество саласында жиі кездесе бермейтін жүректілік. Мұны аудару арқылы ол орыс ойшылының құдіретін танытса, екіншіден, сол құдіретті ойды бір де бәсеңдетпей, қапысыз бере алатын қазақ тілінің қауқарын көрсетті. Сөйтіп, екі тілді тел еміп, ел кәдесіне жаратудың жақсы үлгісін жасай бастаған азамат, осыдан былай қарай бұл істі өмірлік кәсіпке айналдырады. Пушкинге, Белинскийге, Чеховке, Тургеневке, Шолоховқа бару осындай игі мақсат көздеуден туған.

С. О. Талжановтың аудармашылық өнерін сөз еткенде шығыс әдебиетінің інжу-маржаны — «Қалила мен Димнаның» жөні тіпті бөлек екенін ерекше атауға міндеттіміз. Біздің жыл санауымыздан бұрын дүниеге келген атақты «Махабхаратаның» он екі кітабынан алынған бұл мұра, әуелде «Панчанатра» деген атпен әлемге таралған болатын. Кейін «Қалила мен Димнаға» айналған мұның шарламаған жері жоқ. Әлем әдебиетінің қай-қайсысы да бұдан нәр алып, сусындап отырған. Осындай өнегесі мол ғажайып дүниеге батылдықпен барып, оны ана тілімізге аударуы ұлттық мәдениетіміздің табысы деп бағалау жөн.

С. О. Талжановтың өзге аудармашы-жазушылардан озық тұратын бір артықшылығы — екі тілден бірдей ерсілі-қарсылы аударғандығы. Қазақ әдебиетінің айтулы туындыларын орыс тіліне аударып, сол арқылы ұлттық өнерімізді баршаға баян ету — оның екінші қыры. Қазақстандағы революциялық қозғалыстың эпопеясы деп бағаланып жүрген С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуі» орыс тілінде Сәйділ Омарұлының аударуында жарық көрді. Орысшадан — қазақшаға, ана тілімізден керісінше аударылған сан түрлі шығармаларды санамалап жатпай-ақ, осы сөз болған басты-басты дүниелердің өзі-ақ аудармашы Талжановтың тұлғасын таныта

алса керек. Ал ол туындылардың тіл шеберлігі, стиль ерекшелігі, мағыналық реңкі т. т. тәсілдерінің сапасы жайында әңгіме қозғау басқа бір кезекте тұрған мәселе деп қараймыз.

Аударма практикасындағы мол тәжірибе Талжановты осы өнердің әр қилы заңдылықтарын ашып, соған сәйкес теориялық түйіндеулер жасауға жетектей беретін. Тіпті, 1935 жылғы лингвистикалық жинаққа енген «Парсы тілінің қазақ тіліне жасаған ықпалы туралы мәселе төңірегінде» деп аталатын алғашқы мақаласынан бастап, ол өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қабілеті бар екенін танытқан еді.

Сөйтіп аударма практикасы және іс үстіндегі толқытқан ойлар оны ғылымға алып келді. Ия, ол ғылымға әлдеқандай кездейсоқ жолмен емес, осылай заңды жалғастықпен келді.

Шынында, ғылыми зерттеу жұмысымен аударманың ашылы-тұщылы дәмін татқан осындай адамдар айналыспаса, бұл салада пәлендей тірлік тындыра қою оңайға соқпас та еді. Және бір ескере кететін нәрсе, С. Талжанов аударманың ғылыми проблемаларымен айналысуы осы мәселенің Қазақстан топырағында күн тәртібіне шыға бастаған кезімен тұспа-тұс келеді. Бұл да құлағы түрік ғалымның зердесін танытар қылық. Яғни аударманың ғылыми мәселелерінің күн тәртібіне қойылуы белгілі бір қажеттілікпен байланысты туды деп есептейміз. Өйткені 50—60 жылдар тұсында қазақ тіліне аударылған көркем дүние көбейді де, енді соларды ғылыми тұрғыдан қарап саралағанда дұрысы қайсы, бұрысы қайсы және ол аудармалардың тілі, стилі қай дәрежеде дегенге келгенде тартымды ештеңе жазыла қоймаған тұс болатын.

Сонымен С. О. Талжанов өзінің мол тәжірибесін жинақтай келе, қазақ аударма ғылымының дамуы, қалыптасуы, тарихына қатысты пікір таратып, принциптерін түзуге тырысқан бірнеше еңбек берді. Н. В. Гоголь шығармаларының ана тілімізге аударылу сапасын зерттеген «Көркем аударма туралы» (1962) монографиясы оған кандидаттық дәреже алып берсе, «Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері» (1975) деген кітабы докторлық диссертациясы болатын. Бұл кейінгі еңбек — қазақ аударма ғылымының тарихында докторлық атақ әперген тұңғыш еңбек.

Автор бұл еңбегінде тіл мен әдебиетті диалектика-

лық бірлікте, өзара тығыз байланысты құбылыс есебінде қарастырып қыруар мәселенің басын шалған. Әдеби байланыстың тіл дамуына да тиімді жақтары болатынын осы еңбек арқылы тағы бір көз жеткізесіз. Себебі сол аударылған көркем шығармалар арқылы біз қазақ тілінің табиғатында жаңа бір аралық жаңаша сөз тіркестері пайда болатынын байқаймыз. Ал тілдер арасындағы байланыс пен қарым-қатынасты зерттей отырып, ол мұндай әсердің тіл дамуына бөгет бола алмайтынын, қайта мүмкіндікті аша түсетіні турасында тұжырым жасайды.

Жалпы С. Талжановтың зерттеуші ретінде әйгіленетін бір қасиеті — объектіге алған мәселесін жеке-дара қазбаламай, оны өзге салаларымен қабаттастыра, байланыстыра қарап, аумағымен түгел тексеретіні. Жасыратыны жоқ, бұл әдіс бір жағынан ұтымды көрінгенмен, екінші бір жағынан, жинақтап нақты бір түйін жасап, белгілі бір ақиқат айтуға келгенде кемшін соғатын жайы да бар. Сондықтан да қабаттастыра, қатарынан қарастырылып жататын мәселелердің қайсыбірі түбегейлі зерттелінбей, ашылмай шашырап жатады. Алайда бұл ауқымды талдау, аумағымен қарастыру Талжанов — зерттеушінің өзіндік ізденіс тәсілін танытатын ерекшелік деп білеміз. Бұл монография ғалым Сәкеннің көп жылғы көз майын тауысқан зерттеуінің нәтижесі. Әлемдік мәдениет тарихынан мол хабары бар ғалымның бұл кітабы кейінгі ұрпаққа әлі талай жол азық болары сөзсіз.

Ол заманында кітапты мейлінше көп оқыған және сол оқығандарын, көргендерін көкейіне көп түйген адам болатын. Міне сондықтан оның айтатыны да, жазатыны да жетерлік еді. Кейде, тіпті ауызекі әңгіме ағынында, ол талай тарихи кезеңдерді ойша шарлап, талай әдеби үлгілерді талдап, отырып алатын. Әңгімесінің арасында әзіл-әжуасы да, жаймашуақ жадыраңқы қалжыны да, әлдекімнің әділетсіз қылығына байланысты өткір ашу-ызасы да араласып, алақұйын мінезге мініп кететін. Соның ізін кейде оның жазғандарынан да тануға болады.

Жазушы, аудармашы, ғалым С. Талжановтың ғылыми-творчествосына қысқаша шолу жасағанда, біз оның тағдыр тауқыметін тартып, көп қиыншылық көрседі, мойымаған қажыр-қайратын танып еске аламыз. Түрлі себептермен біраз кешеуілдеп қалса да, қыруар іс тындырған. Өмірінің соңғы он-онбес жылға таяу шамасында ол өзінің мүмкіндігінің әлі де мол екенін, ғылыми ой-пікірлерге бай екенін, керемет еңбек сүйгіштігін таны-

тып үлгерген еді. Оның бергенінен әлі берері көп екеіні сезетінбіз.

Онымен тірісінде жиі араласып, жақсы қатынаста болған жандардың айтуына қарғанда, өз шаңырағын қатты қадірлей білген жар, әке болғанға ұқсайды. Ұлын ұяға, қызын қияға қондырған аяулы әке болған. Ал Зура апайымыз бен екеуінің ара қатынасы кейінгі жастардың көбіне үлгі боларлық.

Белгілі жазушы, білікті маман, айтулы аудармашы, теоретик, танымал ғалым, туған әдебиетіміз бен орыс әдебиетінің, әлемдік әдеби мұраның білгірі, ішкі психологиялық кейіптеуге шебер тарихи мемуарлар авторы, бірнеше туыс тілдерді меңгерген тюрколог, әрі шығыстанушы, тіл мен әдебиет насихатшысы, шешен, қазақ журналистикасы мен баспа жұмысының ардагері Сәйділ Омарұлы Талжановтың сан-салалы еңбегі әлі талай зерттеушіге жан азық болады деп білеміз.

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ

I

Айтбаев Ө. Кіріспе	5
Қайдаров Ә. Т. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы	9
Чаповский А. З. (КНТТ АН СССР) Терминология и нор-	22
ма	
Айтбаев У. А. Терминком и вопросы казахской термино-	25
логии	
Журавлев В. Ф. Логические отношения в одноступенчатых	34
классификационных системах научных понятий	
Серғалиев М. С. Оқу-ағарту жұмысында қолданылатын	43
терминдер мен ұғымдар жайында	
Урекенова Р. А. К вопросу о префиксальном словообразо-	52
вании	
Есенқұлов А. Е. Қазақ тіліндегі әдебиеттану терминдерінің	55
даму жолдары	
Абилхасимов Б. Из практики образования терминов в ка-	61
захской печати XIX в.	
Аппакова Т. Г. Аффиксы терминообразования	70
Нәлібаев Ж. Б. Кейбір арабы сөздердің қазақы термин-	74
денуі	
Баймухамбетова Р. Ш. Актуализация межъязыковых си-	78
нонимов при передаче индуцируемых терминосочетаний в кып-	
чакской группе тюркских языков	83
Сарықұлова Р. Т. Әдеби терминдер тарихына үңілсек	83
Есенқұлов А. Е., Әшімбаева Н. Кірме сөздерден жасалған	86
философиялық терминдер	
Ибатов Е. А. Структурно-семантические особенности	93
образования сложных терминов в физике	93
Әшімбаева Н. М. «Номенклатура» дегеніміз не?	97
Оспанова К. Т. К вопросу о семантическом терминопобра-	100
зовании (на материале английского и казахского языков)	
Мухатаева А. Ж. Иноязычные терминологические элементы в языке	105
казахского эпоса	
Сатенова С. Мал ауруларының атаулары негізінде жасал-	111
ған тұрақты сөз тіркестері	
Мәжітаева Ш. 1930 жылдардағы термин алудың негізгі	118
принциптері	
Жылқыбаева А. Қазақ тіліндегі тағам атауларының екі	124
тілдік сөздіктерде берілуі	
Айтбаев Ө. А. Тіл және аударма	129

II

<i>Беркімбаев Т.</i> Асыл қазынаның аударылуындағы ақаулар (К. Маркс пен Ф. Энгельстің — 9 томдық, В. И. Лениннің — 10 томдық Таңдамалы шығармалары аудармаларын оқығанда)	141
<i>Урекенова Р. А.</i> К вопросу об образовании терминологических словосочетаний в казахском языке	175
<i>Аппакова Т. Г.</i> О некоторых переводах заимствованных слов в терминологических словарях	179
<i>Хасенов М. М.</i> К вопросу о передаче образности языка В. И. Ленина средствами казахского языка (кальками)	182
<i>Баяндина С.</i> Использование возможностей казахского языка в образовании лингвистических терминов	187
<i>Семятова Г. И.</i> Калькированные термины в современном уйгурском языке	193
<i>Карибаева А. У.</i> Формирование каракалпакских спортивных терминов путем перевода и заимствования	195
<i>Баймуханов Б. О.</i> Интернациональная и русская лексика в языке казахской художественной литературы	200
<i>Айтбаев Ә. А.</i> Қазақ аударма ғылымын қалыптастырудағы О. Талжановтың ролі	205

Научное издание

ТЕРМИНЫ И ИХ ПЕРЕВОДЫ

*Утверждено к печати ученым советом Института языкознания
Академии наук Казахской ССР*

Зав. редакциями: *Т. Беркимбаев, Л. И. Дробжева*
Редакторы: *Э. Егеубаева, Л. Ф. Любенко*
Художественный редактор *В. Н. Афуксенди*
Оформление художника *С. С. Слабоспицкого*
Технический редактор *Е. М. Тахметова*
Корректоры: *С. О. Каймулдина, Г. А. Макукова*

ИБ № 3334

Сдано в набор 15.09.89. Подписано в печать 15.03.90. УГ10044.
Формат 84×108¹/₃₂. Бум. тип. № 1. Литературная гарнитура.
Высокая печать. Усл. п. л. 11,34. Усл. кр.-отг. 11,34.
Уч.-изд. л. 11,80. Тираж 800. Заказ 232.
Цена 2 р. 50 к.

Издательство «Наука» Казахской ССР
480100, Алма-Ата, ул. Пушкина, 111/113
Типография издательства «Наука» Казахской ССР
480021, Алма-Ата, ул. Шевченко, 28

